2

विशिष्टाद्वैतं ग्र

श्रीवचनभूषणमिदम्॥
मुकुन्दस्येदम्

वैष्णवग्रन्थः

१ श्रीमते रामानुजाय नमः अशेषचिदचिद्वस्तुशेषिणे शेषशायिने निर्मलानंतकल्याणनिधये।
विष्णवे नमः १ अनंतदेशिकगुरोस्तनयं तत्त्वविद्वरं वात्सल्यशीलजलधिं वंदे वरददेशिकं २ लो।
काचार्यगुरवे कृष्णपादस्य सूनवे संसारभोगिसंदष्टजीवजीवातवे नमः ३ द्विव्यं रहस्यसूत्रार्थं
नि॰७ द्राविडोलिपिनिर्मितं श्रीवासांघ्रिदासेन संस्कृत्येह विलिख्यते ४ उत्ताराणां मुमुक्षूणां निर्विस्मा।
नां महात्मनां श्रीवैष्णवानां विदुषामुपभोग्यं भवत्विति ५ सांगाखिलेस्मादिवेदार्थमरीचिपिंडवदु
स्मृतीतिहासपुराणाद्युल्लालेखदं शास्त्रं प्रपत्तिपरिच्छेदवृत्तिपरिच्छेदात्मनापरिच्छेदद्वयात्मकं पूर्वपरि
च्छेदद्वयस्य पूर्ववाक्यार्थो विचार्यते उत्तरेणोत्तरवाक्यार्थः अत्र वेदार्थामिसारभ्य मुरपदद्धुदस्यते ॥
शास्त्रस्यारंभणीयत्वसमर्थनाच्छास्त्रोपोद्घाते इतिहाससारभ्य प्रसुदृष्टलेनिरुत्तद्धृदस्यते न श्रीशब्दा
र्थो निरूप्यते अधिकाराधस्यारभ्य इवलुक्ताहदस्यतेन द्वितीयप्रकरणेन नारायणचरणशब्दार्थः प्रप।
त्तिशब्दस्यारभ्य तिरुकूलोषशेषित्वकारणनामित्यंतेन मतुप्प्रत्ययोच्चमशरणपयोरथः इधुमन्नेदस्यारभ्य
कांतिमपदेष्टव्यमित्यंतेन चतुर्थप्रकरणेन प्रपद्ये इति क्रियापदार्थो निरूप्यते तत्रोपोद्घाते प्रथमाधिका
रे विषयप्रयोजनाद्यभावाच्छास्त्रस्यानारंभणीयत्वमाशंक्य तत्समर्थनं क्रियते अत्रैवं संशयः इदं शास्त्रमा रामः

ऽप्यलनकारणं उपदेशाद्धरिं बुध्वा विरमेत्सर्वकर्मसु इत्यत्रोपदेशशास्त्रं भिन्नमुक्तमिति वाच्यं न ह्य
२ त्र शास्त्रोपदेशयोर्भिन्नविषयतादिप्रतीयते किं तु देशभेद एव शास्त्रे ह्युपदेशेन साध्यं यत्तज्ज्ञानं तदत्रास्ये
शेन भवतीति प्रतिपादनात् अनंतपारं बहु वेदितव्यं स्वल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः यत्सारभूतं त
दुपासितव्यं हंसो यथा क्षीरमिवांबुमिश्रं इत्येतदप्युक्तार्थाभिप्रायमेव न तु अत्रसारमल्पसारं च सारं सा
रतरं त्यजेत् भजेत्सारतमं शास्त्रं रत्नाकर इवामृतमिति निवचनमस्तीति चेन्न ततः किं अत्रासारशब्दे
न वाह्यकुदृष्टिशास्त्रमुच्यते अल्पसारमित्यनेन पूर्वभागे ऐहिकफलसाधनप्रतिपादकांश उ
च्यते सारशब्देनामुष्मिकफलसाधनप्रतिपादकांशः सारतरशब्देनात्मप्राप्तिसाधनप्रतिपा
२ दकांशः सारतमशब्देन परमात्मप्राप्तिसाधनभक्तिप्रपत्तिप्रतिपादकांशश्चोच्यते किं च वेदा
त्परं नास्ति न वेदांतात्परं शास्त्रमित्यादिना शास्त्रांतरं निषिध्यते तस्मादुदाहृतवेदांतवाक्यानार
द्दृत्यत्र यस्य च वेदांतशास्त्रे दुर्ज्ञाने शास्त्रत्वमानाभावादस्य विषयप्रयोजनाद्यभावेनानारंभणी
यमिति अत्रोच्यते वेदार्थमिति अत्र प्रसादनीयाः सर्वेष्वप्यर्थो वेदांतसारवाक्यार्थः इत्यादि इदं शास्त्रं
वेदशास्त्रमित्यर्थः वेदांतसारवाक्यार्थः स्मृतीतिहासपुराणेर्निर्णीयतेऽत्यर्थः वेदांतसारेति वक्त
व्ये वेदेति सामान्योक्तिर्वेदमात्रस्यैव सारशास्त्रत्वमंगीकृत्य पूर्वभागावसेयकर्मस्वरूपस्य परार्थ्यैकं राम॰
२

श्र३

नारंभणीयमुतारंभणीयमिति तदर्थं विषयादिनैसंभवस्तु तत्संभवति तदर्थं मुमुक्षुर्वैशरणं
महदपघे अमलस्येषसेतुः यमेवैषवृणुते तेन लभ्यन्यासइति ब्रह्मसूत्रादिवाक्यविशेषाणां
६२ मेतत्संग्रहे स्यत्रयस्य वेदान्तशास्त्रेणैवान्तर्भावकुत भिन्नशास्त्रमिति तदर्थं अथ सारमित्यादिवचने
तद्भिन्नत्वेप्रमाणं न भवस्तुत भवतीति यदा न भवति तदोक्तवचनस्योदाहृतवाक्यानां वेदान्तशा
भा५ स्त्रादिभिन्नशास्त्रत्वेप्रमाणत्वात् भिन्नशास्त्रत्वासिद्ध्या विषयाद्यभावान्निर्विषयं शास्त्रमनारंभ॥
६६ णीयमिति सर्वपक्षेफलफलिभावः यदा अथ सारमित्यादिवचने उदाहृतवाक्यविशेषाणां भिन्नशा
स्त्रत्वेप्रमाणं भवति तदा तेषां शास्त्रान्तरत्वात् विषयादिसंभवेन मुक्तेतत् शास्त्रं आरंभणीयमिति
सिद्धं तेफलफलिभावः सर्वपक्षस्तु न तावदिदं शास्त्रमारंभणीयं वेदशास्त्रत्वाभावात् नवेदं भ तादतिरिक्तं ६
क्तिशास्त्रं ब्रह्मसूत्रस्य तत्पात्वेन कृतकार्यत्वात् नापि प्रपत्तिशास्त्रं नानाशब्दादिभेदादिसादिभिः
प्रपत्तेरपि चिंतितत्वेन तस्यैव प्रपत्तिशास्त्रत्वात् नचाचिंतितानां तदुपयुक्तानां च भगवच्छास्त्रा
दिषु प्रदर्शितत्वात् नापि तदुभयातिरिक्तं भक्तिप्रपत्तिव्यतिरेकेण मोक्षसाधनाभावात् तत्साध्यमो
क्षविशेषासिद्धेः नचाचार्यहृदयादिस्ववेदान्तशास्त्रानुसारस्य शास्त्रान्तरत्वेन प्रतिपादनात् सिद्धिः
भक्तिशास्त्रापेक्षया प्रपत्तिशास्त्रस्यैव सारतया तत्प्रतिपादितत्वात् न च शास्त्रत्वानं वक्तुं शक्यते

३ तथात्वे समाधातुमारभते: अतोऽत्रपरशब्दोन्यवाची अत्र रत्नाकरस्य दृष्टांततया दार्ष्टांतिकेपित्याज्योपादेय।
विभागविषयस्यैकाव्ययविलम्बगम्यते नचवाद्यादिशास्त्रस्यापितादिवद्दृशास्त्रांभात्वं अतोऽत्रवेद
शास्त्रएवदार्ष्टांतिकत्वेनविवक्षितेत्याज्योपादेयविभागः क्रियतेइतिवक्तव्यं तस्मादसारशब्दोनवाच्यकु
दृष्टिशास्त्रपरः एवमत्र सारासारशब्दौ पारेहिकामुष्मिकफलतत्साधनप्रतिपादकशास्त्रपरत्वमनुपपन्नं
एतेवैनिरमास्तानस्वर्गोपियातभीतस्येत्यादिभिर्विषयानुभवस्यासारत्वोक्तेः यदिभ्रांतीत्सिद्धसुखविषय
3 स्यारशब्दः तदाप्रकरणस्यसारशब्दस्थानामर्थवैरूप्यं अभ्रांतिसिद्धसुखमेवसारशब्दवाच्यं तच्चात्मानं
दएवरसोवैसइतिश्रुतेः अन्यथासारशब्दस्यनानार्थतापत्तिः सारतरशब्दस्यतुरत्नप्रतिमतुद्गात्म
प्राप्तिपरत्वमप्यनुपपन्नं तस्मादत्रासारशब्देनऐहिकामुष्मिकैश्वर्यतत्साधनप्रतिपादकशास्त्रः अत्र
सारशब्देनात्मप्राप्तितत्साधनप्रतिपादकशास्त्रः सारशब्देनपरमात्मप्राप्तितत्साधनभक्तिप्रतिपादकं
शा: सारतरशब्देनानुभवपरीवाहरूपस्वार्थैककैंकर्यतत्साधनात्मसमर्पणप्रतिपादकशास्त्रः सारतमशब्दे
देनपरार्थैककैंकर्यतत्साधनसिद्धोपायप्रतिपादकशास्त्रोऽभिमतं उक्तार्थपरत्वेपदानांसारस्यातिशयोद्र
ष्टव्यः नचवेदसारेत्यादिनाचार्यहृदयवाक्येनविरोधः तस्यशब्दशाधान्यविवक्षाकृतत्वेनतदभावात् राम०

3

कर्थित्वं उपरितनभागवेद्यत्वलक्षणेन निर्दिष्टत्वं कोपायत्वं तत्रोक्तम् अप्रामाण्यरुचित्वं तदुत्पत्तेः स्वरूपया
थार्थ्यज्ञानरूपत्वं तदुभयसाध्यानुभवैकैकर्थयोः केवलपरार्थत्वम् अस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते इतीस्व
चनार्थाः तत्रैवम् अर्थपंचकयाथार्थ्यप्रतिपादनात् सारशास्त्रसिद्धोपायफलभूतशरणागतिप्रतिपा
दनात् षडंगप्रपत्तेः स्वतन्त्रनिष्ठायाः फलत्वप्रतिपादनाच्च फलप्रपत्तिशास्त्रत्वमित्युच्यते न चेदं सर्वत
दाशोभनेयदोदाहृतवाक्यानां तत्संग्रहरहस्यत्रयस्य चोक्तार्थपरत्वेनाभिन्नशास्त्रत्वे प्रमाणमस्तीति वे
वनास्तीत्युक्तमिति वाच्यम् अत्र तावत्सारशास्त्रस्य वाक्यकूटस्थशास्त्रपरत्वं नोपपद्यते असारं शास्त्रं त्यजे
द्दिति हि योजना तत्र वाक्यकूटस्थशास्त्रत्वमेव नास्ति अलौकिकफलतत्साधनाधिकार्याद्यनुबंधप्रति
पादकं हि शास्त्रं शासनाच्छास्त्रमित्युक्तेः शासनं च विधिः न हि वाक्यकूटस्थे शास्त्रे प्रसाक्षाद्वा ... दिव
परंपरया वा तस्यार्थसंबंधोस्ति यावेद्वाह्याः एतत्प्रयोग्यकाम्यकूटस्थ्यः सर्वास्ताः निष्फलाः प्रेत्य तमो
निष्ठा हिताः स्मृता इत्युक्तेः न च सांख्ययोगादिवैदिकबाह्यशास्त्रपरंपरया वेदोदितपुरुषार्थसंबंधित्वा
च्छास्त्रत्वोपपत्तिरिति वाच्यं तथात्वे वेदान्तशास्त्रस्य एवं तर्गतत्तया सारतमशास्त्रार्थत्वेन भजनविषयत्वा
त् भिन्नवाक्यकूटस्थशास्त्रस्याशास्त्रत्वं वेदाच्छास्त्रं परं नास्तीत्यादिना सिद्धं न चात्र परशब्द उत्कृष्टवाची

तं५ वेदांतर

६ रीतिवाक्यं निरतिशयपुरुषार्थशास्त्राकांक्षारहितानां मंदभाग्यानां सुकृततारतम्येन तत्तत्राधिकृतत्व
संभवात् तस्मादत्र कर्मशास्त्रस्यागरुकं स्वीकार्यत्वेन विधेयं सारतमं शास्त्रं न भवति किंतु वेदांतसार
शास्त्रं तदुक्तमिति सिद्धं तथात्र सारतमशब्देनोपदेशशास्त्रं रहस्यत्रयमभिधीयते तस्य कर्मविचारान
धिकारत्वादिति वाक्यं उत्तरोत्तरपुरुषार्थातिशयपरत्वप्रक्रमभंगप्रसंगात् एवं शास्त्रेष्वेव वर्णितं निरतिश
4 यपुरुषार्थकामनुद्दिश्यानेन वचनेन वेदांतशास्त्रं विलक्षणं सारतरशास्त्रं विदितं अन्यापि शास्त्रस्य
साराद्दिशास्त्रमिश्रितत्वेन दुर्विवेचत्वादेतदुपदेशरूपमेतत्समानार्थं रहस्यत्रयं ग्राह्यमिति कृतिपय
वचनैः रूपमेतत् अनंतपारं शास्त्रं ज्ञानमित्यादिभिः तत्र वेदांतशास्त्रादतिशयितपुरुषार्थसाधना
वबोधितत्सारशास्त्रसंग्रहरूपं रहस्यत्रयलक्षणमुपदेशशास्त्रं वेदांतशास्त्रादुक्तमिति सिद्धं वै
चैवाक्यरहस्यं परंपराद्विवेकरहस्यत्रयफलप्रतिपत्तिपरं ननु साधनभूपत्तिसंग्रहत्वेन वेदांतशा
स्त्रांतर्गतं अत्रैव वर्णितं कोपदिष्टत्वात् तथापि रथकारादेरग्न्याधानादाविव विशेषवचनात् तंत्राधि
कारः संभवति नाहत्याचार्यतांत्रिचादेस्त्वाचार्यत्वनिषेधे न बहीनवर्योजातिः प्रकृष्टानामनार्याद्द
त्याचार्यत्वनिषेधस्यानापद्विषयत्वेनापद्विषये आचार्यत्वं च संभवति मंत्रे नियतमार्गीणं योहीनाधम राम०

चा १ स्यर तथापि २

६

किं चात्र शास्त्रे चतुर्थ्यन्तस्यागपूर्वकं सारतमशास्त्रस्वीकारो हि विधीयते तत्र त्यागस्यानुवादत्वं न संभ
वति कैवल्यशास्त्रस्योपादेयत्वे ऽन्तं शास्त्रान्तरगतत्वेन तत्त्यागस्याप्राप्तत्वाच्च भजेदिति विधिरेवाप्रवृत्त
प्रवर्त्तनं उत्तात्त्वज्ञापनं वा अधीतवेदः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्ततेऽन्यथात्व इति वाऽनुवादत्वे इति भाष्य
विरोधः नद्वितीयः प्रथमस्त्रैव दक्षश्लोके सिद्धेस्तस्यादेवाहितपादत्वात् नच मुमुक्षुविषयोऽयं विधिः
तदाऽनधीतसांगशिरस्कवेदः शाकल्येव्वर्णिकोऽपि अत्र नियोज्यः नंप्रति कर्मविचारत्यागोऽन विधेयः ब्रह्म
विचारस्य कर्मविचारेऽपि तस्याधिकारित्वात् अकृतकर्मविचारत्वे निर्वेदाभावप्रसंगात् तस्मात्क
र्मणाम स्वास्थिरफलत्वनिर्णयसहितानन्तस्थिरफलाप्राप्तौ ते वेदान्तशास्त्राधिकारित्वात्तत्र
त्यागपूर्वकं तत्स्वीकारोऽन विधीयते किंतु सांगाध्ययनेनन्तरं क्रमप्राप्तानेकपुरुषार्थतत्साधनाप्रा
तप्रतीति [illegible] युक्तं तत्र निरतिशयपुरुषार्थपरं सुकृतविशेषादेव क्रमागतं प्राक्तं त्रैवर्णिकमुद्दिश्य
परार्थकैः कर्यं सिद्धोपायपरं निरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादकं सारतमत्वादुपादेयमन्यत्सर्वं सातिशय
पुरुषार्थतत्साधनाववोधित्वात्त्याज्यमिति विधीयते अन्नवेदान्तसारशास्त्रे कर्मशास्त्राधिगमस्यान।
धिकारत्वात् तत्त्यागविधिरुक्तः नच कर्मब्रह्मशास्त्रयोस्त्यागस्य विधेयत्वेऽलं दुर्भयाप्रामाण्यापत्ति।

५ पद्यः तदिह विबुधगृहं ममस्तु भीतामिति चित्त्वं सुपनिषदमृतान्ध्येस्तत्त्वं सारमार्गादिति वेदान्ताचार्योक्तेः कथमिव।
संगच्छतेमति चेत् यथा श्रीवीरराघवाणां कृमेणैपश्चाद्भावारण्यायब्रह्मशास्त्रं कर्मशास्त्रप्रोक्तं तत्तदंतर्गतं तज्जैमिनिना
वर्णितं तथाश्रास्त्रमाधास्यत्तान्नरहितानां साध्योपायशास्त्रे श्रुत्या भामूदितित्ति सिद्धोपायशास्त्रमतिरिक्तम
पिसाधनमतिसपत्तिशास्त्रेजंत्रतर्भावितमितितात्पर्यात् एवं यद्यप्याभगवन्तः प्रथितागुरुस्य स्तदुरूभ
श्चेस्तनुसंहितावाक्यगुरुपरंपरामंत्रस्य फलप्रपत्तिपरत्वेसंगता नवैडंगप्रपत्तिपरत्वे तथापि साधनप्र
पत्तिशास्त्रस्य संप्रदायत्वेनन्निष्ठानां तत्राश्रवणस्याद्दितिवाक्यगुरुपरंपरासाधनप्रपत्तिशास्त्रेपोज्झि।
ता अत्रायं संग्रहः विषयः सारभागोस्य वेदान्तात्मरक्ष्यते परत्वं सारशास्त्रस्याप्यसारमितिमानतः अ
ज्ञासारपदं नैव वा यशास्त्रपरं भवेत् अथर्वाथर्वाहितांगादिवोध्य कंशास्त्रमिष्यते। शास्त्रनाच्छास्त्रमीसुते।
नैतच्छायागमादिष्वपावेदवाह्याद्युक्तेर्वेदान्तशास्त्रमितिसूक्ते: किंवात्वारणीवदृश्यन्ताद्ये। देश्याज्यं हिगम्यते सा
रात्यसारशब्दाभ्यामैश्वर्यं नामिधीयते निरयत्वमत्रेनीचेवहरणासारशब्दयोः अवधित्वादेत्यसुखेनां
पिसात्तरं भवेत् तस्मादसारादिपदेर चिच्छिद्रस्त्वचित्तिस्वशास्त्रएयाधिकृतान्यत्रक्रमेणाभिहितानिहिसिद्धो
पायपरं शास्त्रमुक्तं सारतमं त्विति किंचात्र सर्वकांडस्यसामग्र्यं सर्वत्र सेवनं वेदान्तसंगतं नैव नाच्छिद्यारादिकारकं रामः
५

पश्यन्ति सर्वे हीनगुरुनिंघस्तेन साऽर्द्धपक्षस्य धर्मस्ति प्रणवग्रहणतदुपदेशयोर्निषिद्धत्वेनास्य साधनप्रय
तित्वे प्रणवान्वितमंत्रोपदेशत्वानुपपत्तेस्तदुपदिष्टमेदं फलप्र[illegible]प्राप्तिपरं भवितुमर्हतीति तस्य स्वरत्वेतुमु।
कानामिव स्वयं प्रयोजनत्वेन सप्रणवेऽधिकारः संभवति अत एवापशूद्राधिकरणे अध्यापनकर्मानु
ष्ठानानुगुणज्ञानाभावादनधिकार उक्तस्तेऽतएव काष्ठिकापानुपनयानधिकारत्वादनंगत्वाच्चानधिकार उ
च्यते अन्यथा तद्विरोधो भवति तेषां प्रबंधेऽस्मिन् ष्टप्रणवमंत्रानुपदेशो विशिष्टप्रणवोपदेशस्तु लोकसंग्र
हार्थं अस्य पाजन्मोन्तरसंस्कारवशात्स्वाध्यायज्ञानवतां विदुरादीनां धारणे शरीरभेद इति प्रस्तावाया
पत्तेः श्रीभक्तिसारादिषु तु स्मानामिति तस्य चक्रत्वदर्शनात् वेदधारणमस्य हंसावधारणेऽपि प्रस्तावा।
याभावे साधनानुष्ठानोपयोगिज्ञानद्वारा तु वेदस्य साधनत्वविरहः प्रयोजनकः अतः सर्वत्र साधना
नुष्ठानस्यैव वर्णादिसापेक्षत्वात् फलरूपप्रणवोपदेशत्वं परांकुशादीनामुपपद्यते अतः फलप्राप्तिपरं
अत एव स्वयं फलरूपं रहस्यत्रयं प्रणवं सर्वाधिकारमिति सिद्धं भगवदुप[illegible]दिष्टरहस्यविवरणे पादि
व्यसंबंधात्प्रपन्नस्य शास्त्रस्य विषयः तदुभयमीमांसारूपमिदं फलप्राप्तिपतिशास्त्रं तस्माद्विषयप्रयोजना
दिसत्वादारंभणीयमिति नन्वग्रमातिपथविपरीतं त्वेदकत्वं [illegible]च प्रकृतिपुरुषयोगसापकोऽशान

भ१

निविद्यानांधर्मस्यचचतुर्दशोस्थानादिभिरुक्तंधर्मेप्रतीयमानेहिवेदेनकरणत्वेनाइतिकर्त्तव्यताभागंमी।
मांसापूरइष्यतीत्यभियुक्तैरप्युक्तंनचास्यप्रबंधस्यमीमांसात्वसंभवःअर्वाचीनजडमतिभिर्लौकिकवाक्या
नामिववेदांतसारस्यतानामसंतात्लौकिकार्थानांवाक्यानांस्वोत्प्रेक्षितन्यायैरर्थनिर्णयस्यकर्तुमशक्यत्वे
नप्रस्तुतेनस्वयंधनिबंधन्यायानांधर्मस्यागमापकानांरासाधनत्वादिसाधकानांवेदविरुद्धत्वे नतर्कामा
सत्वमेवतद्युक्तंवेदशास्त्राविरोधिनापस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतरइतिप्रत्युक्तः परमर्षिभिर्न्यायप्रव
६ लितनतेजोभिरेवालौकिकवाक्यमीमांसाकार्याभवदाभिमतन्यायतितंत्रसिद्धार्थानां केनचिन्महर्षिणामीमां
सिताः नवावेदांतवाक्यविचारेणोदंपर्यंतप्रवर्त्तैस्सूत्रकारैर्दिङ्मात्रंवाप्रदर्शितं नचेतिहासश्रेष्ठश्री
रामायणमहाभारताभ्यामर्थनिर्णयात् परमर्षिवचनानुगुणप्रसिद्धितत्वात्मीमांसया निर्णीतवेदा
र्थेतदुपबृंहणस्यतत्संवादितयातत्स्वीकारार्थत्वेनमीमांसायाश्चतरंगत्वात्साधनप्रपत्तिपरवेदांत।
वाक्यजातात् नानाशब्दादिभेदात्पुरुषविद्यामामपिचेत्तरेषामनाम्नानादिस्यादेभिः सूत्रकारैरङ्गीकृति
तं ततश्चसाधनप्रपत्तेः सूत्रकारेणसूचितत्वादाधुनिकैस्तदनुसारेणतद्विषय[illegible]प्रबंधनिर्माणप्रप
घ। ञ्चनात्तस्यास्तत्त्वदर्शिमतप्रतिपत्त्यर्थपरत्वेनवेदवाक्यस्यकस्यापिकेनचिन्महर्षिणाचेत्तत्वादर्शनादेदानीं

हिंतोपदेशशास्त्रं त्वपरं कुशमुखोदितं साधनत्वपरं नैवमुपपत्तेः प्रमाणवान्वितं तस्मादारभ्यतां शास्त्रमिदं
सविषयादिकं इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां विषयनिरूपणाधिकारः प्रथमः १ अरीत्यैवद्युकर
णत्वेपि परिकराभावान्नारंभणीयमिति शंकायां संगतिः संशयः किमिदं शास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणी
यमिति तदर्थं मीमांसालक्षणपरिकरसंपत्तिरस्तु नास्तीति तदर्थमस्य प्रबंधस्याबाधितं मुताबाधितमि
ति तदर्थमस्य ज्ञानस्य स्वयोगमहिमसाध्यात् कृतपरावरतत्त्वोपदेशमूलकत्वमस्य मननसामर्थ्यता९
स्तु नास्तीति यदा नास्ति तदेतन्नूप्रतितंत्रार्थज्ञानस्याबाधसंभवादेतत् प्रबंधस्याबाधितन्यायनैवंधनत्वा
भावेन मीमांसालक्षणपरिकरस्तन्यत्वादिदं शास्त्रमनारंभणीयमिति पूर्वपक्षे फलफलिभावः यदा वास्य
स्वयोगमहिमसाध्यात्कृतपरावरतत्त्वोपदेशमूलकं प्रतितंत्रार्थज्ञानं मननसामर्थ्यं चास्ति तदेतद् दृष्टन्या।
न यस्य तत्वज्ञानस्य चाबाधितैर्योऽतः प्रबंधस्याबाधितन्यायनिबंधनत्वसंभवान्मीमांसारंभसंभवेन परिकरस
त्वादिदं शास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धांते फलफलिभावः सर्वपद्मस्तु वेदांतसारवाक्यसंग्रहरहस्यत्रयस्याविष
यत्वात् प्रतितंत्रार्थसमायाकरणसंभवेऽप्येतावन्मात्रार्थनिर्णयः कर्तुं शाक्यन्ते मीमांसालक्षणापरिकराभा।
वात् व्याकरणादिवन्मीमांसायाः परिकरत्वं पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रोंगा मिश्रिताः वेदाः स्थाना

नेर स्य

6

चार

बंधनात्मकसत्त्रसदर्भरूपशास्त्रनिर्माणमुपपद्यते इति पश्यन्तु भगवान् न च वेदविरुद्धत्वात्तर्काभासत्वा
त्तद्विरोधस्य तत्रतत्रैव स्थापितत्वात् तस्मादस्मिन् शास्त्रे वाक्यविरोधात्मकाः प्रमाणविरुद्धन्यायाप्र
साघन्ते इति अस्य मीमांसारूपत्वादिदं शास्त्रमारंभणीयमिति संग्रहस्तु प्रागेवोक्तः प्रतितंत्रप्रमाणं सारोपयोगोप
साधनं मीमांसा एव इदं तन्नेदमारभ्यमिति चेन्न तत्र निर्दिष्टतर्करूपात्तव्य तल्लेपात्स्य दर्शिनां शठजिज्ञासूनिमु
7 ख्यानामुपदेशात्तर्कमार्गगतात् संसिद्धः प्रतितंत्रार्थान्यायस्खलितचेतसां न्यायैर्निरूपितार्थात्रतस्मादा
रभ्यतामिति इति श्रीवचनभूषणे मीमांसायां मीमांसानिरूपणाधिकारो द्वितीयः २ मीमांसारूपेति कर्तव्यतासि
द्धावपि संवादघुपबृंहणाभावादनारंभणीयमिति शंकापसंगतिः इदं शास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणीयमिति सं
शयः तदर्थं न्यायनिर्णीतेः प्रतितंत्रार्थोपबृंहणसंवादो नास्ति वा अस्तीति तदर्थं व्यासादीनां स्मृतिप्रणेतृण
मुक्तप्रतितंत्रज्ञानं नास्तु नास्तीति तदर्थं निष्ठाभावो ज्ञानाभावघोतकः उतनेति यदा निष्ठाभावो ज्ञानाभाव
द्योतकस्तदा महर्षीणां प्रतितंत्रार्थज्ञानाभावात्तद्विषयस्मृतिप्रणयनेन संभवतीत्युपबृंहणाभावादिदंमना
रंभणीयमिति पूर्वपक्षे फलं फलितभावः यदा निष्ठाभावात् ज्ञानाभावो वगंतुं न शक्यते तदा तेषां प्रतितं
त्रार्थज्ञानसंभवात्तद्विषयस्मृतिप्रणयन संभवेनोपबृंहणसत्त्वादिदं शास्त्रमारंभणीयमिति सिद्धांते रा म०

6

स्वोक्तेति तस्यापानां तत्कौमासंख्यसंभवाच्च मीमांसाविरहान्नारंभणीयमिति। अत्रोच्यते। अरिरिषिदुवधुवहम।
एतत्प्रबंधेन न्यायनिबंधात्मना वेदार्थनिर्णयं करोमीत्यर्थः। स्वयंभावः सूत्रत्वं नाम मंत्रावज्ञातिविशेषः। किंत्व
स्याक्षरमसंदिग्धादिलक्षणयुक्तत्वं तच्चाधुनिकवाक्येष्वपि संभवति। अत एवाघापिमाषानूराविषयेकाव्यालं
कारादिविषये च बुद्धिसंदर्भाद्यल्पलक्षणसूत्रप्रणेतारो दृश्यंते। न तत्राप्रतिहतन्यायनिबंधनत्वमेव सूत्रत्वं
नेत्र वक्ष्यमाणस्याप्याहतं नच वेदांतसारवाक्यानामस्यंता लौकिकानामाधुनिकजडमतिभिरशक्या
र्थदर्शनत्वात्तद्विषयसूत्रप्रणयनासंभवः। उक्तं चैतद्यस्याभ्यासादावपि तु लत्वान्नवतस्य स्वयोगमाहिमसा
द्गत्वलपरावरतत्त्वतया अलौकिकार्थविषयसूत्रप्रणयनं संभवतीति वाच्यं योगसिद्धेनत्वस्तानंतव
त्तानवतः पराशरादेः सकाशादेव वेदार्थानुभूतानां जगदुत्पत्तणोः शारीरप्रशरीरभावादीनां प्रतीतेस्तत्रा
र्थानामनुगुणैः योगमाहिमलब्धबुद्धिसौष्ठवैस्तैर्न्यायविशेषैः सूत्रार्थमननरूपन्यायनिबंधनं कृतमि
ति मन्यसे नाहं निर्हेतुकभगवत्कटाक्षलब्धपरावरतत्त्वयाथात्म्यविद्भिः पराङ्कुशादिसूरिभिरुपदेशतः प्र
बंधेष्वशेषाणां नन तदाचार्यपरंपराप्राप्तानां प्रतितेषार्थानां भगवन्निर्हेतुककटाक्षत्वादीनां स्वाचार्यास्पु
तानां योगमाहिमलब्धबुद्धिविशेषेण स्वाद्दिन्न्यायविशेषैः श्रुतप्रतितेषार्थानुगुणैर्मननरूपन्यायनि

५

त्वाभावेऽपि वर्णाश्रमप्रयुक्तत्वेन कर्माभ्युपगमादेकशास्त्र्यासिद्धिः। सिद्धोपायनिष्ठैर्विद्यांगत्वेन वर्णाद्यर्थ
त्वेन वा कर्मणामनङ्गीकारात् कर्मकाण्डेनैकशास्त्र्यासिद्धिः। वेदैकदेशनिरूपणमिदं शंकरादिवदनार
म्भणीयमिति चेत्तत्राह स्थितिपालेश्वभागाज्ञिलं धर्मादिषिपिंडकं डवधर्मत्वादेस्तैरोप्रतितत्राप्यानु
गुणविशेषवचनसङ्कोचस्य सर्वेगुणकत्वान्निवचनैः सर्वभागावसेयकमेत्वरूपपाप्याल्पमप्यस्मामि
रत्रेभूर्ध्वेनिरूप्यत इत्यर्थः। तन्त्रस्य सर्वभागापरित्यागादत्राप्येकशास्त्र्यसिद्धिरिति चाभिप्रायः। अत्रा
यमर्थः। यथा चोपासनशास्त्रे कर्ममीमांसाप्रतिपन्नस्वर्गादिसाधनत्वं देवतावराविषयत्वं परित्य
8 ज्य तदेव विविदिषासाधनत्वापादेवतान्तर्यामिविषयतया च व्यवस्थापितं तथा साधनप्रपत्ति।
शास्त्रे कर्ममीमांसाप्रतिपन्नमाकारद्वयं ब्रह्ममीमांसावसेयविविदिषासाधनत्वं च परित्यज्य व
र्णाश्रमप्रयुक्तत्वस्वार्थत्वैकर्माद्याकारविशिष्टतया कर्मप्रतिपादितामित्युभयत्राप्येकशास्त्र्यसि।
द्धिरिति सर्वकाण्डाविरोधः। तथा स्मच्छास्त्रे कर्मणः सर्वमीमांसाप्रतिपन्नमाकारद्वयं साधनप्रपत्ति
शास्त्रप्रतिपन्नवर्णाद्युक्तत्वस्वार्थत्वादिकं च परे संज्ञके वलाज्ञाप्रयुक्तपरार्थता चार्थावतारवि
षयत्वादिना तदेव कर्मप्रतिपाद्यत इति शास्त्रैक्यासिद्धिरितेन कुदृष्टिग्रंथ तुल्यता नापि सर्वभाग रा.म. ८

त्प्रतिपत्तं ग्यार्थं प्रमाणोत्पद्यते इति शंकायां संगतिः । संशयस्तु इदं शास्त्रमनारंभणीयमुतारंभणीय।
मिति तदर्थमिदं प्रमाणं न भवत्युत भवतीति तदर्थमस्य पूर्वकांडमन्त्रादिप्रत्यक्षविरोधोस्त्युत ना।
स्तीति यदा विरोधोस्ति तदा बाधशास्त्रवदप्रमाणत्वादनारंभणीयमिदं यदा विरोधो नास्ति तदा
विरुद्धत्वेन प्रमाणत्वादारंभणीयमिति सिद्धान्तिः पूर्वपक्षस्तु नन्वेवमपीदं शास्त्रमनारंभणीयं पूर्वकां
डविरुद्धत्वात् तद्रूपवर्णहरणमन्त्रादिप्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अत्रोर्द्ध्ववर्णाश्रमकर्माराध्यं ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वासी
दिदं तमो भूतमिस्रारभ्यप्राप्ये नारा इत्यादिना च शास्त्रप्रतिपाद्यकर्माराध्यं प्रत्येति मनुः स्वकर्मणा तम
ली भ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारक
इत्यन्यत्राप्युक्तं अत्रलणं ब्रह्मोतिशिरसि विदीप्यते स्वतेष्वत प्रकाशिकायां पूर्वकांडे दीपमिस्तुता मति
एवं वर्णाश्रमकर्माराध्यं ब्रह्म पूर्वकांडप्रतिपन्नेन न आत्मा सर्वधर्मान्परित्यज्येति सर्वशास्त्रे न वर्णाश्र
मधर्मत्यागः प्रतिपाद्यते अतः पूर्वभागाविरुद्धं इदमप्रमाणं किं चेदं कुदृष्टिशास्त्रत्वादनारंभणीयं वेदै
कदेशानिरूपणत्वात् कातिपयवेदांतसारमात्रनिरूपणे अस्मत्सिद्धांते पूर्वोत्तरभागयोरेकशास्त्रमभि
हितं अत्रोपासकैर्विष्णुसमर्थितपाकर्मांगीकारादेकशास्त्रत्वं सिद्धं साधनं प्रपत्तिर्निषेधं विद्यासहकारि

६

यीणां प्रकाशितत्वात् पुरावृत्तप्रतिपादनप्रवृत्तैर्भगवन्नामसर्पीयपरिज्ञानेऽपि कथाभागप्रदर्शनोपपत्तेश्च २१
स्मृतितन्त्रार्थप्रकाशकत्वं च नानामुपबृंहणत्वं संभवति अथवा पूर्वपूर्वस्मृतिं दृष्ट्वा उत्तरोत्तरस्मृति
पा३ प्रणयनादर्थज्ञानाभावेऽपि पूर्वापूर्वाद्वेदस्तत्साम्यानुकारिभिः स्मृत्यन्तरप्रणयनमुपपद्यते यद्वा स्मृतीनां
वेदांतत्वात् स्मृतिज्ञानं विद्यत एव तथापि न तेषां तन्निष्ठा जायते अत एव विशेषकारितन्तुच्चि(विशेषस्य)
भावात् तेषां परोपदेशमात्रानुगुणज्ञानसंभवेऽपि निष्ठापर्यालोचनाध्यवसायाभावोपपत्तेः एतदेवोच्य
७ ते नरस्य बुद्धिदौर्बल्यात् तुपा यीत रामिष्यते इति बुद्धिदौर्बल्यं दृढाध्यवसायाभावः न स्वातंत्र्येणामुपदेशापे
ग्रन्थज्ञानसंभवेन एतस्य स्मृतितन्त्रार्थज्ञानानुगुणस्मृतिप्रणयनं युज्यत इति उपबृंहणानि सूः संग्रहस्य
स्मृतितन्त्रार्थविज्ञानं महर्षीणां न विद्यते निष्ठाभावादतस्तेषां नोपबृंहणसंभवः अतो नारभ्यतां शास्त्र
मिति चेन्नायं संभवः महर्षिभिः स्वप्रबन्धेषु चेष्टितादिप्रदर्शनात् ज्ञानाभावेऽप्यनुष्ठानं पुरावृत्तमशेष
तः साक्षात्कृतस्तदर्थानामुपबृंहणसंभवात् यद्वोपदेशमात्रेणायोग्यं ज्ञानं हि विद्यते निष्ठा नास्तीति
तस्येदं शास्त्रमारभ्यतां बुधैः इति श्रीवचनभूषणमीमांसायामुपबृंहणनिरूपणाधिकारस्तृतीयः ३
स्मृतिपालेऽर्वभागान्निलर्थमारीधीयिडङ्क उवध्रुएवं सामग्रीसत्त्वेऽपि प्रवक्तृप्रमाणं तत्प्रतिबन्धा १५०

६

फलप्राप्तिभावः यद्यपि तत्त्वतो नेदं शास्त्रमारंभणीयं वेदान्तसारशास्त्रवाक्यतर्करूपस्यैतस्य ग्रंथस्यैव
मीमांसात्वेन परिकरत्वेन प्रतितंत्रार्थविशेषप्रमित्सुस्तस्य तु कावपि महर्षिसंवादाभावे ज्ञानापि संशय
पदमापन्नो भवति इत्युपबृंहणस्याप्यर्थनिर्णयसामग्रीत्वं कल्पते तदुक्तं इतिहासपुराणाभ्यां वेदं स
मुपबृंहयेत् बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति पुराणं न्यायमीमांसा धर्मशास्त्रांगमिश्रिताः
नि च नहि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसक्तं तच्छास्त्रे बहुसाधप्रतितंत्रार्थानुगुणानि वचनानि संभवंति भव
दभिमतप्रतितंत्रार्थानां महर्षिभिरदृष्टत्वात् महर्षिभिरपीतः एवमदृष्टा वेदान्तप्रतिपन्नास्त्वात्स्वप
क सिद्धा भगवत्तितीर्थं तु केषांचित् विशेषेण तत्त्वदर्शिभिरुपदेशाद्भगवता प्रत्यक्षं शास्त्रं प्रतिपाद्यं तत् इति हि
वर्ण्यते न श्रुतमज्ञानं महर्षीणां संभवति भगवत्तितीर्थं तु कथं यदृष्टविषयत्वात् स्वयं महत्त्वज्ञानानां परि
मितत्वेन तत्त्वथापाल्पगोचरत्वासिद्धेः न स्मात् प्रतिपाद्यार्थानुगुणोपबृंहणाभावान्नेदमारंभणीयमि
ति प्राप्ते उच्यते स्मृतीतिहासपुराणं उ तत्र तत्र प्रसक्तं तदभिमतप्रतितंत्रानुगुण स्मृतीतिहासपुराण
विशेषाणां संभवान्नैर्वेदान्तसारार्थो निर्णीयत इत्यर्थः अयमभिप्रायः महर्षीणां भगवत्तितीर्थं तु कोपा
यत्वलक्षणैर्गुरुरूपकारत्वादि प्रतितंत्रार्थज्ञानाभावे पि तैः स्वप्रतिपाद्यवेदान्तादिविशेषेण वेदान्तास

१.
विरुद्धमिति यदा विरुद्धं तदा अप्रमाणत्वान्नारंभणीयं यदा चाविरुद्धं तदा प्रमाणत्वधारंभणीयामिति
सिध्यति पूर्वपक्षस्तु सम्यग्न्यायकलापेन महता भारतेन च उपबृंहितवेदायनमो व्याससाय विषमवदिति
साक्षाद्धि श्रुतप्रणीतोपबृंहणप्रधानब्रह्मसूत्रविरुद्धत्वात्तद्विरोधेन वेदान्तेनापि विरोधाच्च तद्विरुद्धमिद
मप्रमाणत्वादनारंभणीयं वेदान्ते न्यासोपासनयोर्भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं प्रपंचितं अत्र प्रापकान्तरपरित्या
10 गेनात्र दैन्यात्तयोरनुपायत्वस्वरूपविरुद्धत्वादिकमुच्यते किंच सिद्धोपायस्यैव मोक्षहेतुत्वं न्यासोपासनयोः
फलत्वं चात्रोच्यते ब्रह्मसूत्रे न्यासोपासनयोः प्रसादनहेतुत्वं ईश्वरस्य फलप्रदत्वमात्रं समर्थितं न तु
तदुभयनिरपेक्षत्वलक्षणं सिद्धोपायत्वमपि अतोऽस्य वेदान्तविरुद्धत्वात्त्वाशुशास्त्रवदनारंभणीय
त्वं वेदान्तपरित्यागेन तत्सारवाक्य मात्रनिरूपणात्तु कुदृष्टिशास्त्रं चेति चेत्तत्राह मत्स्येति यदंडाल्लुउ
तरमागतिलधृयमरिध्यपिडकं डवधु इतिहासपुराणाभ्यां सूत्रनिर्णीतोऽर्थ एवात्र विशेषतो निरूप्य
त इत्यर्थः अयंभावः वेदान्तेषु तंत्रप्रतिभक्तिन्यासयोः स्वरूपत्वं उपायत्वं चोक्तं अन्यपरत्वं प्रतिपत्तियोः
स्वरूपविरुद्धत्वादिप्रतिपादनेनातोऽधिकारिभेदान्न विरोधः नापि वेदान्तशास्त्रत्यागः पूर्वाधिकोक्तमत्र रा.म.०
१०

५।२

विरोधाभावत्वं यथा च कर्मशास्त्रप्रतिपन्नस्वर्गादिसाधनत्वपरित्यागोपि तत्साधनत्वादिबोधकांशस्य मुमुक्षुवि
षयत्वमात्रमात्रस्वीकारात् कृत्स्नशास्त्रस्य तदविरोधः यथा वा उपासनशास्त्रप्रतिपन्नविधांगत्वपरित्यागो
पि तत्स्वपात्रविषयत्वकल्पनेनाप्यासशास्त्रस्य तदविरोधः एवं फलसंपत्तिशास्त्रस्याप्युक्तशास्त्रस्य प्र
त्वा॰ तिपन्नवर्णाश्रमादिसंयुक्तत्वांतर्यामिविषयमेदे: स्वतंत्रविषयतया मात्रस्वीकारात्तत्कर्मकांडविरोधः न४
तस्मादस्य वेदांतसारशास्त्रस्य पूर्वभागेन सहैकशास्त्रत्वाच्च तदविरोधाच्च न्यासोपासनशास्त्रवदेवारंभणी
यत्वसिद्धिरिति संग्रहस्तु वर्णादिधर्मसांगेत्वात् पूर्वभागाविरोधतः अप्रमाणमिदं शास्त्रमारभ्येतेव न्तते नै६
तत्र स्वात्मप्रयुक्तं तास्य धर्मिस्वैत्रैव समर्थनात् वर्णाद्यर्थत्वशास्त्रारंभस्वतंत्रैसावकाशात् शास्त्रैक्यम
विरोधश्च पूर्वभागेन सिध्यति तस्मादारब्धं योज्यं तदिदं शास्त्रमुत्तमं इति वचनमप्यणामीमांसायां
पूर्वभागाविरोधपरिहाराधिकारश्चतुर्थः ६ मन्नेयिरंडालुं उत्तरभागत्तिलथमरिधियिदद्वदवधु एवम
पि प्रतिबंधकांतरसद्भावान्नोक्तसामग्रीमात्रात्प्रतितंत्रप्रमोत्पत्तिरिति प्रकृतासंगतेः संप्रपञ्चनेदमा
रंभणीयमुत्तारंभणीयमिति तदर्थमिदमप्रमाणमुत्तप्रमाणमिति तदर्थमिदमुत्तरभागविरुद्धता

न१

११ यत्त्वं च फलप्रदत्वाद्भिन्नं उपायेष्वष्टरहितोऽरितिभेदेन कीर्त्तनात् न चैवं योभेदनिरूपणाशक्यत्वात् फलसाध
नमन्निष्ठत्वस्योपायत्वात् फलप्रदत्वरूपस्य तत्त्वज्ञानाद्वाकिंच परमतत्त्वस्याद्यधिकरणे कृत्सुपायत्वे यदि फलप्र
दत्वं तर्हि तद्गुणादेन प्राप्त्येकं तत्र न विधेयं स्यात् फलप्रदत्वस्य ततः सर्वमसिद्धत्वात् यद्यत्र वाधिकरणे
फलप्रदत्वं प्राप्त्येकं चेत्सुभयमपि विधेयं तदा सर्वयत्ने फलप्रदत्वविधानं चव्याहन्यते यद्यत्र तदुभयदोषा
परिहाराय फलमत्तस्याधिकरणे फलप्रदत्वं विहितं तदेव परमतत्त्वस्याधिकरणे अनूद्य फले क्वापि वि
22 धीयते सर्वयत्नेऽपि तदाधिकरणसिद्धफलप्रदत्वमेव हेतुत्वेनोक्तमिति मन्यसे तदत्र दोषोऽभवेत् यदि
फलमत्तस्याधिकरणं परमतत्त्वाधिकरणात् पूर्वभावी स्यात् न तु विपरीतं यद्यन्यत्रैव सिद्धं फलप्रदत्वं
सर्वयत्ने हेतुत्वेनोपन्यस्यते तदेव तत्र सिद्धं तेऽप्यनूद्यते इति मन्यसे एवमप्युत्तराधिकरणे वैयर्थ्यं न्या
योनिरपेक्षमन्यत्रैव फलप्रदत्वस्य सिद्धत्वात् नापि तस्य न्यायनिरपेक्षसिद्धिर्युक्ता मीमांसके रश्वरस्य
फलप्रदत्वाभ्युपगमेन भगवतस्तथात्वमात्रानिराकरणं भगवतस्तथात्वे श्वराधिकरणे न्यायनि
रपेक्षश्रुतिमात्रात्सिद्धमिति वाच्यं तथात्वेऽत्तराधिकरणस्य कल्याणगुणत्यरूपादेश्व संगततामि
ति स्यात् तस्मान्न्यायनिरपेक्षश्रुतिसिद्धफलप्रदत्वं भिन्नमुपायत्वे सर्वयज्ञे हेतुत्वेनोपन्यस्तं गसे राम०

कारणत्वादेरुत्तराद्धिकोक्तसाधनस्यफलस्य चात्राभ्युपगमात् भक्तिप्रपत्त्योरुक्तयोरुक्तस्य साधनत्वस्य।
फले स्वार्थत्वस्य च स्वतंत्रविषयत्वाभ्युपगमात् तद्देशेपि सामान्यं स्वीकृतं तंत्रोक्तन्यासोपासनस्वरूपोप।
जीवनेनात्र न्यासस्य स्वरूपपार्थक्यस्यानंतभावमुपासनस्य प्राप्यरुचित्वेन साध्यभक्तित्वं च सत्रका
राभिप्रेतं प्रतिपाद्यते निरपेक्षसिद्धोपायत्वमप्यपरमतं इत्याद्यधिकरणसिद्धांते सामान्यानुष्ठेय
त्वेष्व इति सूत्राभ्यां प्रतिपादितं तद्विषयतया भाष्यकारैरेतं सेतुंतीः श्वीग्रंथः सन्नतं धोभवति नाय।
मालेस्यादिष्वतिरुदाहृता नचात्र सेतूपायादिशब्दः फलप्रदत्वपरः फलमत उपपत्तेरित्यत्र फलत्व
प्रदत्वस्योपपादनात् न च फलमत उपपत्तेरित्यत्र फलप्रदत्वं परमतं इत्यत्र फलतत्प्रदयोरैक्यमात्रं
प्रतिपाद्यते इति वाच्यं सर्वाधिकरण एव तदुभयप्रसिद्धेरुत्तराधिकरणवैयर्थ्यात् नचोत्तराधिकरण
स्याऽपूर्ववाद निरासमात्रे तात्पर्यमिति वाच्यं तस्यादस्याप्यपूर्वस्यासिद्धयेकत्वाणगुणप्रतिपादकत्वे
नोत्तराधिकरणस्य तत्प्रसंगसापत्तेः तस्मात् सर्वाधिकरणोक्तरीत्या निराकरणमुखेन भगवतो निरपेक्षो
पायत्वं प्रतिपाद्यते इत्यकामेनाप्येतत्स्वीकार्यं एवं सूत्रकारोक्तसिद्धोपायस्यैवात्र प्रतितंत्रे प्रधानत्वेन प्रति
पादनात् न तद्विरोधः न चावेदांतवाविरोधः इति दीक्षितगतसेतुग्रंथो भाष्ये उपायशब्देन साध्योपायः उप

६ ति२

१२ त्वं गमनात्मेऽधुनुष्ठेयेषु एवमधिकारपंचकेन वेदान्तसारशास्त्रस्यारंभणीयत्वं समर्थितं उपो
द्घातप्रकरणे ऽतः परमितिहाससारभूतशास्त्रं प्रवर्तते प्रथमे प्रतितन्त्रप्रमायाः करणानुपप
त्तिर्निराकृता द्वितीये मीमांसालक्षणे कर्तृत्वाभाव शंका परिहृता तृतीये उपबृंहणपरिकरा
भावशंका पराकृता चतुर्थे सर्वभागप्रवृत्तप्रमाणप्रतिबन्धकशंका दूरीकृता पंचमे वेदान्तस्वप्र
तिबंधकशंका परिहृता एवमधिकारपंचकेन प्रतितन्त्रप्रमासामग्र्यो उपकल्पना निरूपिता प्रति
12 तन्त्रार्थः कः इत्याकांक्षायां स एवोच्यते इति उपोद्घातशास्त्रयोः संगतिः तत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रधानप्र
तितन्त्रार्थो निरूप्यते प्रधानत्वं च तस्यास्य हृषीकेशो देवाकारः एकरूपपारतन्त्रकः सर्वसिद्धा
न्तवेदान्तेष्वपि च गीयते इत्युक्तश्लोके भिन्नत्वेन रक्षकत्वस्याहेतुकत्वं हृदंतरत्वकत्वे सिद्धांतान्तरेस
वेत्र सहेतुकत्व मंगीकृतं तत्र रक्षकत्वस्य अरूपकारमात्रः ईश्वरस्य प्राप्तत्वमुपायभा
वः तदुभयं निर्हेतुकं चेति प्रथमे प्रतिपाद्यते द्वितीयपरिच्छेदे एतन्निश्चयाधिकारिणो वृत्ति
विशेषः प्रतितन्त्रार्थं उच्यते तृतीये ऽपत्तिशेषत्वात्प्रथमपरिच्छेदार्थः प्रधानप्रतिस्येकवाक्य
त्वं तत्र प्रथमप्रकरणे विशेषणमहत्त्वलक्ष्मीरक्षकत्वं साध्यते द्वितीयप्रकरणमीश्वरो। राम०

१२

न्तेपि तदनुवादेनो ऐक्यं प्रसाधितं उत्तराधिकरणे। फिउपायादर्थान्तरभूतं फलप्रदत्वमस्यैव निरा
करणमुखेन स्थाप्यते इति सूत्रकारैः फलप्रदत्वाभिन्नसोपायत्वस्योक्तत्वात् सिद्धोपायपरमिदं शा
स्त्रं सूत्रकाराभिमतमादरणीयमिति संग्रहः तु न्यासादेरनुपपन्नत्वात् सिद्धेः निरपेक्षतां वदत्सूत्र।
विसृष्टं तत्तारम्यमितिचेन्न तत उत्तीर्णवादसिद्धत्वमपसाधनापेक्षतां सिद्धोपायस्य वदति सूत्रकृन्नि
पेक्ष रे तां फलप्रदत्वमेवोक्तं विभोस्तत्त्वेतिचेन्न तन्नु तदा तदनुवादेन न फलैक्यविधिर्भवेत् फलद
तद् त्वं फलैक्यं च विधेयं तत्र चैदा हेतुत्वं फलदत्वस्य सर्वपदेन सिध्यति उत्तरेचाधिकरणे तद्विधेया
नुसेत्स्यति परस्मिंस्तद्विधिः सर्वमनुवाद्यतद् दिश्यते सर्वपदे च हेतुत्वं तस्य साधितिचेन्न तत्।
तदैव प्रकाशते वस्तु मुत्तीर्णस्यैव वादयोः यदाक्रमविपर्यासः स तु नात्र प्रतीयते सिद्धमन्यत्र गोप्तृ
त्वमनूद्य साधकं वदतत् उत्तरं चाधिकरणं परमुहेपतत्परं इति चेत्तत्र पादेऽस्मिन् संगतं न भवेद्य
तः ततश्च सूत्राभिमतोपायत्वस्थापकं वरं प्रारभ्यतामिदं शास्त्रं साद्दैः भेदेष्ववर्जितैः इति श्रीवच
नभूषणमीमांसायां वेदान्तविरोधपरिहाराधिकारः पंचमः ५ लोकवेदयोरितिहाससमस्त्वोप
दानं प्राभ्यर्हितं सर्वमितिन्यायात् तस्य प्राबल्यपरामे माह इक्षैपियरंदितु वेत्तुकुं डु इतिहासः प्रव

१२ तामिति स्वैपस्तु मंत्ररत्ने श्रीशब्दस्यार्थे श्रिञ् सेवायामिति धातोः श्रीयते इति का विष्णुसन्निधगता साच
श्रियते वाखिलैर्नित्यं इत्यादिभिरूपवृंहिता तत्र प्रतिपन्नमखिलाश्रयणीयत्वं शेषवत्त्वव्यवस्थैव
73 एवं च समर्थिते एवं प्रपद्य लक्ष्मीं तां श्रियं सङ्कुरु भावन इति अखिलजगन्मातरमस्मन्मातरमशर
णं शरण्यामनन्यशरणः शरणमहं प्रपद्ये इति भाष्यकारैर्नुष्ठितं च अत एव भगवत्समाश्र
यणीयस्य गुरुपरम्परानुसंधाने स्वैकत्वात् तत्र श्रियै नमः इति लक्ष्म्या अमर समर्पणं सर्वैरनु।
ष्ठीयते । एवं च लक्ष्मीविषयाप्रपत्तिः पुरुषकारभावाप्त्यै: आस्त्रपत्वेन मन्तुमिति फलश्रुतेः
भगवच्चरणारविंदयुगलशरणागतिर्मध्यावस्थिताविरतास्तु मे इति शरणागतिफलत्वोक्ते
श्च एवं प्रपत्तेः पुरुषकारभावसाधनत्वात्सहेतुकत्वं किं च यदि तस्या निर्हेतुकत्वं तदा तस्य प्र
ग्रं वेत्रप्रपत्तिसंभवेन सर्वमुक्त्यापत्तिः तन्निर्हेतुककृपाश्रवणेन सामान्यविषयत्वात् कृतेश्वरव
शीकारस्य च प्रतिहतत्वात् एवं सोपवृंहणसंप्रदायोपपत्तिकस्य मंत्ररत्नस्य श्रीशब्दस्य सहेतु
कत्वे प्रमाणत्वात् तद्विरोधेन रावं वा सस्यन उभयप्रकारभावानिर्हेतुकत्वावगमकत्वं यदि रे
वस्त्रीवं धविमोचनाय सत्कृहवासः केवलकृपाकर्य्यामीति निर्हेतुकत्वमुच्येत तन्न सिध्यतिरे राम०

पायत्वमिति भावः । अस्मिन् पुरुषकारप्रकरणे पुरुषकारत्वस्य निर्हेतुकत्वं तस्य षडंगयोगनि-
रूपितविषयत्वाभावः पुरुषकार[illegible]सद्भावे प्रमाणं तस्या उपायत्वाभावः अ-
णुत्वपारण्यागति विघायानुपलंभेन त्वेन वेद्यत्वं चेति षडर्थाः प्रतिपाद्यन्ते यद्यपि भगवत उ-
पायत्वं प्रति तन्त्रप्रधानं तथाप्युपायस्य पुरुषकार इव केवलत्वात् शास्त्रकारैर्मन्त्रापि विवरणे प्रव- वि४
त्तत्वाच्च प्रथमं श्रीशठारिवर्णो निरूप्यते इति रहस्यत्रये प्रमाणं श्रीरामायणे बालशीरैर्यदि तद्वलेन
चोल्लकिरणुऽत्र पुरुषकारस्य निर्हेतुकत्वमुच्यते यद्यपि समिद्धर्मिणो धर्मांशं प्रतीति पुरु-
स१ षकारत्वसाधनानन्तरं तन्निर्हेतुकत्वं निर्हेतुकत्वचिन्ताकाण्डात्पथापि सर्वपदेऽपेक्षकदेशिभिः पुरुषका-
रत्वाभ्युपगमात् तत्र नातीव विवाद इति प्रथमं तन्निर्हेतुकत्वमुच्यते अन्वयपक्षे तस्मी
पुरुषकारत्वं सत्तेऽहैतुकत्वं ता हेतुकमिति तर्हि पतस्या रावणभवनवासस्तन्निर्हेतुकत्वं न गामय
मुतगमयतीति तर्हि गमकत्वे प्रमाणं तर्हि विरोधोऽस्तु तन्नेति यदा विरोधोऽस्ति तदा रावणभ-
वनवासस्य निर्हेतुकत्वानवगमकतया तत्प्रमाणाभावात्सहेतुकमिति फलति यदा प्रमाणं
तर्हि विरोधो नास्ति तदास्य निर्हेतुकत्वावगमकतया प्रमाणसत्वात् निर्हेतुकत्वसिद्धिः सिद्धिरिति ।

२६ संकल्पाद्यंगकालानितेषस्य त्रिजटोपादिष्टत्वात् तासामप्युपायानुष्ठानमस्तीति वाच्यं उपदेशसंभवे
पि तादृशस्य यानुष्ठितसिद्ध्यत्र मानाभावात् न च तासां त्रिजटाभिमानादृष्टगोपपत्तिः विभीषणानीत
रात्तसानामिव तासां त्रिजटाभिमाननिष्ठत्वेपि प्रमाणाभावात् देहस्वभावमात्रस्य तु राघवेणापि तु
74 ल्यत्वात् अन्ततस्तद्विषये उक्तप्रकारभावो निर्हेतुकः एवं काकासुरविषयेपि गुरवः पतितं देवि धर
ण्यां वायुसंततदा तच्छिरः पादयोस्तस्य योजयामास जानकी इति निर्हेतुकत्वमवगम्यते अकरोदि
वृद्ध तिरत्नकेस्य वृत्तौ शब्दे उक्तप्रकारभावस्योपाध्यन्तरेणानिरुपाधिकत्वसिद्धेः तदुपदर्शने
श्रीरामायणे तदनुष्ठानप्रकाशकेपि उपायाभावादुक्तरूपस्याननुसंधानरूपस्याप्युपायस्याविरोध का२०
नमहत्यस्यापि तथात्वेमन्त्रे तदनुष्ठानासिद्धिप्रसंगात् तस्मादुपायानुष्ठानात् शेषत्वानुसंधाना
त्व धिकारत्वाच्छेषस्य तद्धतदीयानां सर्वेषामपिष्टत्वात् शेषानुसंधानसिद्धरूपेण नमः शब्दस्य भक्ति
वाचकत्वेन गुरुभक्तिरूपैवकत्वानियमात् विधाधिगमेस्य तद्वृत्तिसिद्ध्ये च गुरुपरंपरानुसंधानेन
तदुपायानुष्ठानरूपत्वेन न चोक्तप्रकारत्वस्य निर्हेतुकत्वे सर्वविषयत्वप्रसंगः तस्यापि किंचन
विषयत्वेनातिप्रसंगाभावात् न च अत्रियते चारिवलेलिंस्य सिति स्वाश्रयणीयत्वेन सर्वविषयक राम०
२६

दैः सर्वमेव शरणागतेः फलत्वात् यदि राक्षसीनां विषये तथात्वं तदपि तज्जटावाक्येन तासामपि
शरणागतत्वात् तस्यास्सुखकारभावनिर्हेतुकत्वे प्रमाणाभावात् तस्य सहेतुकत्वमिति सिद्धा
न्तस्तु तस्मात् सुखकारभावो हि विधः चेतनविषयो भगवद्विषयश्चेति द्विविधोपि निर्व्याज एव
अवतारवृत्तांतेन तथात्वावगमात् तत्र प्रथमे मित्रमौपयिकं कर्तुं रामस्थानं परीप्सता वधं चा
निच्छता घोरं त्वयासौ पुरुषर्षभः विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः तेन मैत्री भवतु तेय
दि जीवितुमिच्छसि इत्युक्तं तेन वा संतिमतो वा नानुवर्तसे तथा हि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता
इत्यादिप्रमाणं एवं चेतनेष्वपि तत्प्रतीतिर्मुख्येति सिद्धं चेतनविषयघटकत्वे हेत्वभावो द्वयोः द्विती
येपि राक्षसीविषये भवेयं शरणं हि व इति निर्व्याजं मतिशायमारते भयमासो पापानां वा शुभानां
वा वधार्हाणां प्लवंगम कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनां
पराज्ञया इत्यादौ पुरुषकारीश्वरवशीकरणं किं तन्न्यायसिद्धमिति तदेव प्रमाणं एवं व्याप्यप्रतीतिर्मुख्येति स० सि०
ईश्वरघटकत्वे हेत्वभावो द्वयोः न च तदलंकृतवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयतां अलमेषा परित्रातुं
राक्षस्यो महतो भयात् अभियाचाम वैदेहीं प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजेत्याद्यनुकूल

१५ तिशंकयाषडंगयोगेगुरूपकारत्वमेवनास्तिकृपादेस्तत्रानवकाशादितिउच्यतेइति सर्वोत्तराधिकारयोः
संगतिः साध्योपायभावस्यप्रेतनत्र सिध्यतीतिवासंगतिः तत्रापस्तु लक्ष्मीगुरूपकारत्वे निर्हेतुक
त्वंनास्त्युतास्तीति नद्यं षडंगप्रपत्तौगुरूपकारभावोस्तिनेति नद्यं कृपादेस्तत्रोपयोगोस्तिनेतिवतद्
यंषडंगप्रपत्तिहृदयमंत्रांगकोतमस्तमंत्रांगके तिनद्यं यद्यमंत्रांगत्वेबाधकंनास्त्युतास्तीति यदा
नास्तीतिषडंगप्रपत्तौगुरूपकारसंभवात्तत्सापेक्षः गुरूपकारभावइतितन्निर्हेतुकत्वासिद्धिः य
दाहृदयमंत्रांगकत्वेबाधकमस्तितदातन्मंत्रांगकत्वाभावात्कृपायाः स्वगतिनोपप्रपत्तिरितिष
डंगप्रपत्तौगुरूपकारासंभवात्सापेक्षत्वाभावेनतन्निर्हेतुकत्वसिद्धिरितिउभयत्रफलतिस्वंपदमनु त्वंद्
गृहंगयोगवत् षडंगस्यापिहेतुत्वमव्याहतंषडंगस्यमंत्रेषुप्रतिपादः अतस्तत्रावगतेलक्ष्मीगुरू
पकारत्वंषडंगप्रपत्तिसापेक्षमितिगुरूपकारनिर्हेतुकत्वमसिद्धं तत्रैषडंगप्रपाद्यतेतथाहिशा च४ति४
रणंप्रपद्येइत्यत्रशरणशब्दोपायेइति क्रियापदेनभरन्यासउक्तः तत्रागत्यपायबुद्ध्योपायइति अध्यवसा
यरूपत्वोक्तामहत्त्वप्रपत्तिगेणमहत्त्वोपस्थितेस्यमहाविश्वासउक्तोभवति तत्रोत्तमपूरुषेणाधिका
रोपस्थापकेनाकिंचन्योपस्थित्यासानंदसुगुरूपकारस्यकार्पण्यमसूचितं उपायत्वानुसंधानस्यगोपृत्वाव राम०

१५

15

उक्तत्वेऽप्यत्र च परं परदामिस्वत्रापि तस्य संगात् भाष्यकारानुशासनं च न साधनत्वेन काकासुरादिषु
व्यभिचारात् किं तु अधिकारहेतुर्यमेव तस्याः लक्ष्मीपुरुषकारभावो निर्हेतुक इति संग्रहस्तु गुरु
पंक्तौ प्रियः सर्वमपत्तिर्विहिता न तया भाष्यकारैः कृतत्वात् लक्ष्मीघटकत्वस्य सिद्धये एवमपि घलक्ष्मी
वामित्यादिस्मृतिनिदर्शनात् सर्वमुक्तिप्रसंगात् घटकत्वसहेतुकं इति चेत् तन्मन्त्रो कोपापानुशासन
सिद्धये तच्चैवत्वानुसंधानेन गुरुपंक्तौ विधीयते सर्वमुक्तिप्रसंगाभावात् तेनैव विनिवारितः श्री शब्दे घ
टकत्वस्य नोपाधिश्रवणे तथा रामायणे न सीताया घटकत्वसहपत्नेऽनुशासनेरात् सीनाम भिम
नेप्यमानत्वः उपस्तोपपत्तिर्या भाष्यकारैः कृपाकृताप्रियः स्वयं प्रसन्नत्वात् काकादिव्यभिचार
तः अधिकारस्य पुरुषेर्यद्भृतासापि न साधनेन तस्याः पुरुषकारत्वमहेतुकमिति स्थितिः महाभार
ते तेवाक्यं उपायदेवभवामि निवाक्यं वृपाठक्रमादपि क्रमस्य बलीयस्त्वात् द्वितीयप्रकरणे संगतः इति
हासश्रेष्ठे तेवाक्ये वेदार्थेः कउपवंहितद्वयपेक्षायामाह द्वैत्यादि इति श्री वचनभूषणमीमांसा
यां पुरुषकारत्वस्य निर्हेतुकत्वसमर्थनाधिकारः वस्तुः पुरुषकारमायोग्यहेपेक्षुपारतंत्र्यमनुसन्न
न्यार्हत्वमवैदडलक्ष्म्या उपायभावे भरन्यासस्यापेक्षत्वदर्शनात् पुरुषकारभावेऽपि सापेक्षत्वमस्ति।\

९६

पेनमायेनि लिप्तकर्तीयः कातत्कस्तो भविष्यतीति नि॰लैस्यद्वयमंगागत्वं प्रमाणसिद्धं एवं षडंगन्यासस्य
द्वयवेद्यत्वात्तद्देघंउरूषकारत्वं नतापेत्तनवाङ्गयोगवत् षडंगस्याप्युपायत्वात्कृपारेत्तत्र निर्वि
षयत्वात्पुरुषकारस्य च कृपापारतंत्र्यान्नमात्रं स्वविशिष्टत्वाच्च कृपत्कृपादिकार्येषु पुरुषकारभावद्
ति वाच्यं अन्यत्र भक्तिप्रपत्त्योरुभयोरप्युत्कृष्टत्वाद्वप्रपत्तिमात्रनिष्ठं प्रतिफलदानं कृपामंतरेण
नास्ति भक्तौ तु कृपासापेक्षत्वोपपत्तेः अतः षडंगस्थलेषु पुरुषकारत्वसंभवात्तस्य च सहेतुकत्वान्निर्हे
16 त्वहे तुकस्यासिद्धिरिति अत्रोच्यते उरूषकारमायोधकृपैव पुण्यापारतंत्र्यमत्र अनन्यार्हत्वमुवेड्डुं भक्तिवत्तव
डंगस्य तत्रोपायत्वात्सकिंचने कृपानप्रभवति अतु ह्येवं साधनाधिकार्ये गीकार ईश्वरस्य स्वतः
सिद्धरक्षितत्वद्दशीकरणायपारतंत्र्यान्नन्यार्हत्वेन प्रफले अतः सकिंचनस्थले कृपादिगुणत्रय
घटितं घटकत्वमनपेक्षितमिति अकिंचनविषये एव तदुपयोगः स्वयंः न च भक्तिप्रपत्त्यु
पायानुष्ठानसाध्यफलं भयपत्तिमात्रनिष्ठं प्रति देयं चेदीश्वरवशीकरणेन भाव्यं प्रपत्तेरपीतद्
दृष्टत्वेनास्याईश्वनप्रापत्वाच्च कृपादीनां साफल्यमिति वाच्यं अन्यत्र प्रपत्ते भक्तेः फलकत्वाद्भक्ते
श्चमोक्षफलकत्वाच्च फलस्योभयसाध्यत्वाभावात् फलांतरसाधकं प्रपत्तावन्यत्रोभयानुष्ठाना राम॰

९६

षयत्वयोगोप्तृत्ववरणमप्यंतर्नीतं नारायणशब्दस्य शेषस्योपस्थापकतया आनुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यस
वर्जनरूपषोढावस्थितिरपि सिद्धा अत्र शरणशब्दः उपाये गृहरक्षित्रोः शरणमित्ययं वर्तते सांप्रतं त्वे
षउपायार्थैकवाचकः इति विशेषितत्वादुपायार्थः भरन्यासवता देवस्वयत्नादिविनिवर्तये अत्रोपायाव
रस्थानेरहकोऽपि निवेशित इति तत्तत्फलसाधनाराधितस्येश्वरस्य सर्वफलोपायत्वे साधारणे
प्यत्राविशिष्टोपायत्वस्य कथनमुपायान्तरस्थाने सहजकारुण्यादिविशिष्टेश्वरस्य निवेशितत्वेना
पनात् अत्र भक्तियोगस्थाने प्रपत्तेरेव विनिवेशितत्वात् कथमीश्वरस्य तथात्वमिति चेत् अत्र न ।
योगतया प्रपत्तिसाधनतया भक्तिर्यानुष्ठापयासंभले अत्र भक्तिस्थाने निविष्टेश्वरः सहजकारुण्ये
द्वारा प्राप्यते इति तस्य भक्तिस्थाने निवेशितत्वोपपत्तेः उक्तनिष्कर्षविवक्षया उपायैकवाचकः इत्यु
सा४ क्तिः तर्हि गोप्तृत्ववरणस्यान्तर्नीतत्वेन फलप्रार्थनया अत्रैव ज्ञातत्वादुत्तरवाक्ये तत्साधनाधिकेऽपि
चेत् न अकिंचनस्य ममोपायान्तरस्थानेऽस्थितत्वात् अत्राभिमतफलं मयप्रछे निरवशेषकायावशिष्टफलप्रार्थ
नाया मंत्रान्तरे दृष्टापनायविभज्य प्रार्थ्यते इति नाधिक्यं यद्वा उत्तरवाक्ये केवलं वाक्यान्वयार्थं प्रार्थ
नापदसमध्याहृयेन तत्फलविशेषपरमिति न पौनरुक्त्यं अनेनैव तु मंत्रेण स्वात्मानं मयि निक्षि

७ द्वारेण प्रतिपदविहितसर्वोपायांतराभावस्थले घटकापेक्षितगोरणसाधनषडंगस्थले न तदपेक्षा
मादौ हि वचनविरोधेन्यायः प्रभवतीति षडंगस्य संन्यस्तोपायत्वात् तत्रगुरुस्वकारापेक्षितम
न्यसेतदेवनास्ति तथा हि अयमर्थः इति श्रीयापदस्य प्राप्यनामतिश्शरणागतिया अपि शरण:शर
णागतिरितिलक्षणानुरोधेन प्राप्यनापर्यवसानात् भरसमर्पणस्य केवलाध्यवसायरूपत्वाच्च
नोपायत्वं पुनर्भरसमर्पणे न च समर्पणस्य गोप्तृत्ववरणगर्भत्वात्तदुपपत्तिः उपायार्थकवाच
27 क इति तदर्थकत्वनिषेधात् न चैवं शरणमस्तीति नाभित्यत्रैव शरणशब्दस्यार्थेनेन निष्कृष्यते तम
त्रेमकरणगतस्य तदपोगात् इदं शोद्धृतिः दिष्ट शरणागतिविषयतया प्रयुक्ते शरणशब्दस्य गो
प्तृत्ववाचकत्वशंकायां गृहवाचकत्वशंकायां च चेतनाचेतन विभागाभिज्ञेतुयोरर्थः न च गो
प्तुरेवोपायांतरस्थाननिवेशितत्वात् तस्योपायांतरनैरपेक्ष्यमभिप्रेत्य गोप्तृत्ववरणमुपायत्वनिर्दे
शः एतदभिप्रायेणोपायार्थकवाचक इति निष्कृष्यप्रेति [illegible] शरणशब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तमुपायत्वं गोप्तृत्वमात्रे उपायांतरस्थाननिवेशितत्वमात्रे उपायांतरस्थाननिवेशितत्वे सति
गोप्तृत्वं वा नाद्यः प्रपद्ये इत्यत्र गोप्तृत्वाभावेन प्राप्यनापर्यवसानानुपपत्तेः गोप्तृत्वस्य प्राप्य राम॰

७

भावेन फलांतराधिगमपत्तौ घटकानपेक्षणापाताच्च नच मुख्यसाधनफलस्य मुख्यसाधननिष्ठत्वप्र
सिद्धे यत्ने घटके नात्र वशीकरणमपेक्षितं मुख्यसाधनरहितस्याकिंचनप्रपत्त्याहर्यनीयत्वमापे
क्षितेत्विति अमुख्यसाधननिष्ठस्यापि मुख्यसाधनतुल्यफलप्रदत्वसंकल्पस्यानादित्वयासम
संकल्पेश्वरस्य फलप्रदाने घटकानपेक्षणात् न च फलविसदृशत्वात् घटकापेक्षात इति मत्तिस्यले
घटकत्वप्रसंगः किंच यथा मुख्यसाधने घटकापेक्षा तदा स्वमेधावभ्यस्तानुसदृशवार्षिकफल
प्रदत्वे त्रिरूपकारापेक्षापत्तिः अपि च भक्तितुल्यप्रायश्चित्तेन प्रपदनेन सर्वकर्मत्वये निर्निमित्त भ
गवत्कालुष्याभावात् त्रिरूपकारेण तन्नुत्तामननमनपेक्षितं चेतनस्यानिर्दोषत्वात् दुःखासहिष्णु
त्वलक्षणकृपास्य च अत एवोक्तमनुकूले निलिम्पखभरमनुघोषुत्भवदसाविति नच मरसर्पणात्सर्व
तत्कारणो भगवदभिमतिरसि ध्वयं त्रिरूपकारापेक्षावल्लीने सर्वकालुष्यहेतुपायसत्वादिति वा प्रसाध
नाविधैरेव तत्तदभिमतिस्वत्वयानस्यास्तदा तत्तानत्वात्तन्न तदा घटकापेक्षातीत्वं च अश्रांगवत्त्वषड
गयोगोपि मोग्यत्वा मंत्रस्तेवेमुपेतं अन्यथा भक्त्यारंभेपि घटकापेक्षापत्तिः स्वांगमुरित्नमिसोलम
त्वानेषडंगयोगपत्तासंपादकसापाक्षित्वेन प्रधानगतया विहितं च तो मुख्यगोणसाधनविभागाना २२

१८

भक्तिनैरपेक्ष्यस्य शरणागत्यर्थत्वेऽकस्माद्वस्य वासर्वधर्मादिशब्दस्य वा वैयर्थ्यापत्तेश्च नन्वस्तीयः प्रसक्ते
नदसिद्धिप्रसंगात् यदि व्यासज्यवृत्त्यभावाभ्युपगमेन प्रकृतेनेतरत्सिद्धिस्तदाद्योतिष्टोमादिस्थलो।
तिव्याप्तिरथीरिहत्तान्नस्मात्सिद्धोपायव्यतिरिक्तोपायांतरस्याननिवेशितत्वं नतु गोप्तृत्ववरणं नवानैर
पेक्ष्यरूपं अतोऽत्र प्रपद्ये इत्यस्य माधुर्यरूपत्वान्नभरसमर्पणत्वं आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप
उच्यते वा वानमः इति श्रोत्रमनसा वपुषा च यत्तन्नमः शरणमुद्दिष्टं ततोऽन्यन्न मुच्यते अहमद्यैव।
18 मया समर्पितः इत्यादिषु भरसमर्पणस्वरूपत्वाभावोक्तेः शरणशब्दस्य गोप्तृत्वाधिकत्वाभावान्न।
गोप्तृत्ववरणसिद्धिः किंच प्रपद्ये शरणशब्दोपश्लिष्टक्रियापदे गोप्तृत्ववरणं सिद्धं तदोत्तरवाक्यम
नर्थकमापद्यते गोप्तृत्ववरणस्यैवफलसाधनत्वात् नत्र भरसमर्पणं विशिष्टं गोप्तृत्वमाघ्नानापः
एवमुक्तत्वात्तत्रांशभेदस्योपनायगोप्तृत्ववरणं विभज्य प्रदर्श्यते इति वाच्यं विश्वासकार्पण्यवि
शिष्टतया च भरसमर्पणमनीतेः सर्वेषामपि विभज्य प्रदर्शनापत्तेः अन्यथा विवेकाकांक्षप
अंशान्तरत्वापातात् अतनयोऽसंसारे एवं प्रारंशाङ्गान्वितेन प्रपद्य इति क्रियापदेनरक्षिष्यती।
ति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं लघ्वात्मात्मीयनिक्षेपकार्पण्ये इत्युक्तं चतुष्टयमप्युक्तं भवतीति किंचोपदे

गो।१ गो।२

रा.म.०
१८

नी॰ यत्वाय गोप्तृत्वाविनाकृतमेव हि वाच्यं नाद्वितीयः उपायांतरस्यानेभपत्तेर्निर्वेशीलत्वेन भगवत
त्त्वपात्वासिद्धेः नच निरपेक्षत्वं उपायांतरस्यानभिवेशीलत्वं ततश्च निरपेक्षत्वरक्षकत्वमेवोपा।
यत्वं भगवति लक्ष्यतिरिक्तस्योपायत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न द्वितीयः निरपेक्षत्वं नपत्ति
निरपेक्षत्वं भक्तिनिरपेक्षत्वं वा उभयनिरपेक्षत्वं वा नाद्यः योग्यंगत्वेन प्रपत्तिनिरपेक्षत्वं
२५ गीत्वेन वा नाद्यः ज्योतिष्टोमादिस्थले अंगत्वे गोधुः प्रपत्त्यनपेक्षणात् उपायत्वमसंगतं न द्वि
तीयः अंगित्वेन प्रपत्त्यनपेक्षितत्वस्य भक्तिस्थले ज्योतिष्टोमादौ च सत्वात् सर्वत्रोपायत्वापत्तेः।
अंगित्वेन प्रपत्त्यपेक्षणात् प्रकृते तदसिद्धेश्च द्वितीयेपि अंगत्वेन भक्तेर्नैरपेक्ष्यमभिमतं उतां
गित्वेन नाद्यो भक्तिस्थले ज्योतिष्टोमादिस्थले चापि गोधुरुपायत्वापत्तेः उभयत्रापि भक्तेरंगत्वे
नापेक्षाविरहात् न द्वितीयः विघ्नांतरनैरपेक्ष्यस्य विकल्पविशिष्टफलत्वादित्तिनाप्रयासत्वेनां
गित्वेन भक्त्यनपेक्षत्वलक्षणोपायत्वस्यापत्वेन उपायार्थकवाचकः इति श्रुत्यादनीयत्वासि
द्धेः प्रकृतोपायप्यतिरिक्तोपायांतरनैरपेक्ष्यस्य सर्वसाधारणतया त्रासाधारण्येन वेद्याकारत्वा।
सिद्धेश्च अंगीत्वेन भक्त्यनपेक्षत्वस्य ज्योतिष्टोमादिस्थलेपि सत्वेन तत्रापि गोधुरुपायत्वापत्तेश्च

१९ शिष्टैकज्ञानात्मकत्वं भज्येत धातुष्वानेकव्यापारविशिष्टैकप्रयोगवत्तन्मानुकूल्यसंकल्पादिविशिष्टै
कज्ञानत्वं हि समर्पणस्य अत्र किं च अग्नीषोमीयपशोर्निरपेक्षत्वरक्तकत्वमुपायत्वमिति तत्प्रतिज्ञासाने:
ऽन्यस्य दुर्वचत्वं च किं च प्रपघदस्य स्यपात्प्राप्यवसाना सिद्धिप्रसंगे प्रापत्ते: उपायत्वाय चाप्रप
त्तिरीत्या [illegible]दिविरोधात् यदि शब्दवाक्ये गोप्तृत्ववरणं उत्तरवाक्येन रसमर्पणं च प्रतिपादितं तदा उपाया
19 यैकवाचकत्वेति वचनविरोधः यद्येतद्दुस्तरत्वकत्वमात्रेणोपायत्वं किं तु निरपेक्षत्वविशिष्टत्वं तत
दिष्यते तत्र उत्तरवाक्यवैयर्थ्यं समर्पणस्य तत्रैव सिद्धेः एवं षडंगस्य प्रपत्तिपादकत्वे अनेकप्रमा
णोपपत्तिविरोधाल्लतस्य तत्प्रतिपादकत्वान्नेव तु मन्त्रेण स्वात्मानं मयि निक्षिपेदिति वच
नवलादुक्ताकारस्य सर्वस्य सिद्धिवाद्ये गृहीपान्मन्त्रराजानं मोगछे वरणं नरकस्येतत्सर्ववाक्यशर
रणागतिविधानेन तन्निष्ठानुष्ठेयफलसमर्पणोन्नास्य पादस्य वाक्यस्य ग्रन्थपाठभरसमर्पणस्य ।
द्विरावृत्तिप्रसंगः नवमन्त्रस्यैकवाक्यत्वेन गोप्तृत्ववरणस्य शब्दवाक्यार्थत्वात्तदभिप्रायेणोदं वचनं
मोगछेञ्च रणं न रक्षति गोप्तृत्ववरणमेवोक्तमिति वाञ्छ उपायैकवाचकत्वेति विरोधात्समर्पण
स्याविशिष्टैकज्ञानत्वविरोधाद्धमन्त्रमात्रस्य गोप्तृत्ववरणे भरसमर्पणं च विनियोगाविरोधाच्च ॥ राम०
१९

शवाक्य एवैवंवक्तुमशक्यत्वादनेन साधनानुष्ठानयोगे ऽनुष्ठानवाक्ये पर्यायमंत्रेतदर्थाना मनुष्ठे
यत्वेनास्यार्थानुगोपूत्वकरणस्य प्रत्येकमप्यनुष्ठेयत्वं न स्यात् एतच्च सकलत्वविरुद्धं यद्वोक्तं फलसाधं
नस्य स्वर्गार्थित्वान्तद्विशेष समर्पकमुत्तरवाक्यं सोत्तेनदप्यनुपपन्नं मार्थनापदं वैयर्थ्यापत्तेः न
च मार्थनापदं वाक्यान्वयसिद्ध्येकेवलमध्याहृतं न निरर्थकमेवेति वाच्यंनिरर्थसाकांक्षाविरहे
णान्वय घटकत्वानुपपत्तेः समर्थकं तत्र वाक्यतात्पर्यं नास्तीति चेन्न अस्यानुष्ठानवाक्यत्वेनैकदे
ना॰ शेतात्पर्यकल्पेयोगात् किं न वैदर्भ्युत्पदार्थे पर्यायपदं देवतापराएवास्यान्वयो वाच्यः तयोर्देवतापरे
प७ प्रभावे नात्र पाठ्गादुर्घटाफलविशेषोपस्थापकोत्तरवाक्यस्यार्थानापर्यवसायिनाप्रपद इतिपदेना
न्वयदोषं च यदुत्तरवाक्यस्य केवलं फलविशेषोपस्थापकत्वेन मंत्रैकवाक्यत्वं तदाकांक्षितस
साद्गिमसिद्धं स्वत्वमेव हीयते ततश्चाकयोजनावकुशमाणविरुद्धानन्तु समर्पणस्यानेकांशत्वात्
भरसमर्पणं स्वर्गवाक्ये फलसमर्पणमुत्तरवाक्ये इति नैवैयर्थ्यमितिचेन्न अनेकांगविशिष्टेष्टा
त्रयात्मकसमर्पणस्यैकस्यानत्वभंगासंगात् अतः समर्पणस्यापि पर्यायानुष्ठानायवाक्यान्तरम
पि प्रसज्जेत न तु स्वर्गवाक्ये समर्पणं उत्तरवाक्ये गौणत्वचरणं शांतिपाठ इति चेन्न दान्यास स्य विशे

स्या

२: त्वं च मंत्रबोधं यत्र तत्र घटकत्वं सहेतुकं स्यादिति चेन्न युज्यते साधनांतरसद्भावे कृपाघनवकाशतः
विरुद्धमभयं भक्तिसंपत्तिशोभाशोभि रोगोगोणं गुरुवसमं नो चेत् सर्वत्र घटकं भवेत् न्यासः सर्वाघहारी स्यादि
ति नानिर्मितत्वस्य सः न विधौ घटकं यस्मात्तत्र मंत्रेण न्यासबोधनं उक्तः शरणागतिशब्देऽप्युपायपर्यायवाचकः नैरपे
क्ष्यमभिप्रेत्य गोप्तृपायो न विधीयते अथ यस्य चेतरणाद्युक्तिर्नैरपेक्ष्यं प्रदीप्यते स्वर्गप्रदोऽप्युपायः न्यासाङ्गेऽपि विधि
२० येतः एकश्लोकादिवैयर्थ्यं तद्धेतुत्वं च नो भवेत् गोप्तृशरणागतिशब्दार्थो यदि स्यात् चरमार्थतात्तदा उत्तरस्य वाक्य
स्य वरणार्थतया योऽपि विधिविशेषकथनं तत्र मतं तत्तु न सिध्यति विश्वासादिवक्तव्यं पृथग्वाक्यद्वये यतः
किं चोपदेशो यद्येतत् तन्नैव स्यात्त्वयास्तीति न तु प्रत्युत्थानपरत्वस्य भंगापादितदीप्यते तदा सकृत्त्वे भज्ये
त वरणस्यापि एतस्य च विशिष्य च फलस्यैकोऽपि नाविफलो भवेत् न तत्स्मरमत्तु स्थानवाक्यतां द्वयस्य चरो
द्वयमुभयं किं च द्वयत्वं भज्यते तदा यदि वाक्यद्वयेऽप्युत्कर्मा द्रुरफलार्पणे तदेकवाक्यतां हानिरुच्येत स्या
पेरणं दृष्टवत् परार्पणं च वरणं क्रमात्तत्र प्रदीप्यते तदा विशिष्टज्ञानत्वं प्रपत्तेर्विहितं भवेत् नैरपेक्ष्यमप्यति।
ष्ठा च भग्ना सापेक्षता यतः वरणस्यापि तस्यापि क्रमादुक्तिः प्रदीप्यते तदा शरणशब्दस्याप्युपायार्थकता
हिता वैयर्थ्यमुत्तरस्य स्यान्नैरपेक्ष्य विशेषणे शरणागतिनिष्ठस्य सर्वोत्तमफलार्पणे विनियोगोऽयं यथाव ९म०

२०

नैकवाक्यं तदुभयमंत्रत्वात् तत्श्च मंत्रस्यैकवाक्यत्वे विनियोजकवचनानुगुण्येनाद्विरावृत्त्यापत्तिः
वाक्यद्वयत्वे मंत्रमात्रस्योभयत्र विनियोगानुपपत्तिरिति नेदं वाक्यं षडंगे हृदयविनियोजकं नहि पदं
ग मंत्रः क इति चेन्न मूलमंत्रश्रीतत्त्वः तदर्थत्वेन षडंगस्य मुनिभिर्व्याख्यानत्वात् अहितु भगवते देवाय
नमः शब्दार्थत्वेन सांगभरसमर्पणमुक्तं नमस्कारात्मकं पंचमे विधायात्मनिवेदने समित्साधकवा
दैनां यन्नानां न्यासमात्मनः नमसा पोकरोद्देवेस त्वध्वर इति रितः न्यासि नो न्यास एव स्यान्निष्ठात
स्सर्विकाः क्रियाः आपके नैर्ह्यं केवी कौ: कुर्यात्तेषां परोमन्त्राद्यादि षपिमूलमंत्रकत्वं सिद्धं न्यासवि
शेषस्य प्रणवमंत्रकत्वमपि किं बिदुलेह हृदिस्थिरीत्वात्मेरूपवसुरन्येतिमंत्रतः गुह्यात्स्वरणवेनाग्नौ
म्नस्थितात्मेसनातनेवेदे चतुर्थोमीस्यात्मानंयुंजीते शिरवं षडंगस्य हृदयमंत्रकत्वे अनेकप्रमाणोपप
त्तिविरोधान्मूलमंत्रकत्वे प्रमाणसत्वाच्च न षडंगयोगो हृदयमंत्रकैः एवं हृदयमंत्रकत्वाभावात् हृदयम ग॰४॥४
काद्यपत्वाभावाच्च न षडंगो पुरुषकारसंभवः जीवात्मानं हृदि: हत्वा नच्छ शरीरं महीयसि ब्रह्माग्नौ
जुहुयादे मित्यनेन हृदयरूपित्वेति वरदाचार्याणां वचनं कथं युज्यतेइति चेत् अगत्स्वीकरणे निष्ठा नाथ
डंगो म्नप्रश्चामामर्दिति ते नामपोहस्याधिकारे त्वाभिमान सिद्ध्वा तस्य हृदयमंत्रसंग्रहः षडंगघटक राम॰

२१ माणासिद्धेः पुरुषकारत्वसिद्धेस्तन्निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति च फलफलिभावः । एवं पतत्सु लक्ष्म्याः पुरुषकार
त्वमसिद्धं प्रमाणाभावात् । न च श्रीरामायणं तत्र प्रमाणं रघुवरचरितं मुनिप्रणीतमिति वचनात् रा
मायणमिति समाख्यया च भगवच्चरित्वेन लक्ष्मीपरत्वाभावात् । भवतु वा तत्संबंधं तथापि विश्लेषत्रयस्य र२
पुरुषकारत्वस्य चक्रत्वे प्रमाणं नास्ति गुणान्तरोपबृंहकत्वेनाप्येतदुपपत्तेः । नन्वाकिंचन्यैकशरणाः
92 केचिदुत्तमाधिकाः पुनः मत्पदांभोरुहद्वंद्वप्रपदनशीलमानसाः लक्ष्मीपुरुषकारेण व्रजन्ते वरानने ।
मत्प्राप्तिं प्रति जंतूनां संसारे पतताम् अधः लक्ष्मीः पुरुषकारत्वे निर्दिष्टा परमर्षिभिः ममापि च मतं ह्येत
न्नान्यथा लक्षणं भवेत् । अहं तं प्राप्नुयाद्यो वै सा ह्यालक्ष्मीपतिः स्वयं लक्ष्मीपुरुषकारेण वल्लभा प्राप्ति
योगिनी एतस्याश्च विशेषोऽयं निगमान्तेषु शब्द्यते अतिपुरुषकारत्वस्यान्यत्र कण्ठोक्तत्वात् । उक्तविश्लेष
त्रयं तदुपयोगी कृपादिगुणोपबृंहकत्वाभिप्रायेणैव । फलप्रदानसमये मातृत्वप्रयुक्तसंबंधेनेश्वरफलप्र
दत्वोपयिकज्ञानशक्तिसत्यसंकल्पत्वज्ञानादिगुणोद्बोधकत्वस्योदाहृतवचनविवक्षितत्वात् । अ
तएवोच्यते जगत्समग्रं यदपांगसंश्रयं यत्नेन यदरविंदलोचनमनःकान्ताप्रसादात्ते संसृत्यक्षरवैष्णवाध्व दा२
सु नृणां संभाव्यते कर्हिचित् इत्यादि अन्यथा तत्र समाश्रयणे हेतुत्वमेव विवक्षितं चेत् तत्फलसाध राम०
२१

श्रयं भवेत् पुरुषसमर्पणं गोमूत्रस्वर्णे च सागुपायार्थकत्वाहत्वाविशिष्टैकस्मान्नत्वाच्चादिष्टस्मादि नियो
जनं तु भयोर्मंत्रमात्रत्वं स्यात् लिङ्गैर्वेनयुज्यते तस्मात् तन्मे षडंगस्य बोधनेनैव हृष्टपत्तेः षडंगमूलमंत्रार्पितत्वाख्या
ख्यानत्तः कश्चित् षडंगे मन्त्रो मन्त्रः श्रुतिस्तत्सुपपत्तिभिः श्रद्धार्पितत्वं तन्त्राणां पूर्वकैर्विनियोजनं ततः
पुरुषकारत्वे हेत्वभावोऽयं वास्मिन्नः इति श्रीवचनभूषणनाम्नि मीमांसायां पुरुषकारहेत्वभावाधिकारः सप्तमः ७ पि
राट्टि रित्यादि पुरुषकारत्वस्याप्रामाणिकत्वात्तस्यैवाभावेन तन्निर्हेतुकत्वासिद्धेरिति शंकयां संगतिः अ
प्राप्तस्तु पुरुषकारस्य निर्हेतुकत्वं न संभवत्युत संभवतीति तदर्थं पुरुषकारत्वे प्रमाणं नास्त्युतास्तीति त
दर्थं श्रीरामायणे पुरुषकारत्वे प्रमाणं न भवत्युत भवतीति तदर्थं तत्रोक्तं विश्लेषणे पुरुषकारत्वग्रा
मकं न भवत्युत भवतीति तदर्थं तद्गमकत्वे विशेषवचनांतरे सहायं नास्त्युतास्तीति तदर्थं विशेषवचनां
तरं कार्यदशायां ज्ञानशक्त्यादिकार्यापयोगित्यागुणोद्बोधनपरमुतान्यपरोपयोगि वा तस्त्यागुणोद्बोधनपरमि
ति पदार्तानागुणोद्बोधनपरं तदा विश्लेषत्रयस्य विशेषवचनांतरसाहाय्याभावान्न पुरुषकारत्वगमकत्वमि
ति पुरुषकारत्वस्यासिद्धत्वात् तन्निर्हेतुकत्वासिद्धिरिति पदार्थविशेषवचनांतरसाम्यपरोपयोगीसोपी
गुणोद्बोधनपरत्वं तदा विश्लेषत्रयस्य वचनांतरसाहाय्यसंभवात् पुरुषकारभावस्य निर्हेतुकत्वं संभवतीति प्र

२२ त्वेनेतिवाच्यं भगवद्गुणानां स्वतः सिद्धत्वेऽपि तदायत्तत्वस्यापि शास्त्रे प्रसिद्धत्वात् अद्वयादेवोदेवत्वमश्नुते अ
प्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा स्वतः श्रीत्वं विष्णोस्त्वमसि ततस्त्वेव भगवानित्यादिकं हि श्रूयते
एवं च तल्लघटकत्वव्यतिरेकेणावात्सल्याद्युद्बोधकत्वेन समाश्रयणघटकत्वस्याशास्त्रीकतया तन्निर्दे
तुकत्वस्य सुतरामसिद्धिरिति अत्रोच्यते पिराद्धिरित्यादि अस्यायमर्थः श्रीरामायणं तु स्वकारत्वेप्रमा
22 णं न वक्तस्य भगवत्परत्वं काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महदिति सीतापरत्वावगमात् न च रघुवर
चरितं मुनिप्रणीतमित्यादिविरोधः अत्र कृत्स्नमिति विश्लेषोक्तिबलत्वेनान्यस्याप्रधानतया प्रतिपाद्यत्वस्योपपत्तेः सीता
चरितं च रामविश्लेषरूपं अत्र विश्लेषस्यैव प्रधानप्रतिपाद्यः काव्यसंग्रहे मा निषादेत्यादिश्लोके शो
चविश्लेषस्य वात्सल्यविषयत्वात् तथा च शोकः श्लोकत्वमागतः इत्युक्तेः अतः सीतादिविश्लेषप्रधान स
प्रतिपाद्यत्वादितिहासानां वेदार्थोपबृंहणत्वान्नियमात् विश्लेषत्रयप्रतिपादकेन श्रीरामायणेन कृ
पापारतंत्र्यानन्यार्हत्वानि त्रिरूपप्रकारत्वोपबृंहकाणि प्रतिपादितानीति श्रीशब्देनोक्तं पुरुषकारत्वं श्रीरा
मायणे उपबृंहितं भेति अत्र अशरणो भावयती विभुसत्याश्रयत्वेन मच्युतमित्यादि गुरुप्रतिपाद
केन अनतिवचनं कृत्वा तस्य भगवतः प्रतिपादयितृत्वं वा अन्यश्चास्यं परो धर्म इत्यादिभगवतः कृत्वा रामं०

तिर

नविधायकसर्वशास्त्रानर्थक्यापत्तेः अतः सर्वत्र तत्तत्फलोद्देशेन प्रतिपदविहिततत्तत्साधनानु
ष्ठानस्यैव समाश्रयणे घटकतया उरुस्थकारस्यावकाशाभावात् शाकानां प्रतिपदविहिततत्तत्साधना
नुष्ठाने समाश्रयणासिद्धिहेतुः अथ शाकानां तेन तेनाप्यनेन तत्तन्न्यासेनैव महाप्रभुनेरस्तु केषप प्रस्तुतानुष्ठान
ले त्वरणेनैव साधनानुष्ठानेन तत्सिद्धिहेतुः शाकाशाककोटिद्वयातिरेकोऽधिकरस्याभावादत्रापि
न उरुस्थकारावकाशः अतः उरुस्थकारत्वपरवचनानामाश्रयणे दृष्टापाम नवकाशत्वेन फलप्रदत्वद
शायां तदुपयुक्तज्ञानानुद्बोधकत्वेन तदुपयोगित्वमेवोरुस्थकारत्वमिति तदभिप्रायकत्वमेवोचितमिति
भावः श्रणोतिव्यावयतिश्रीयते इत्यादिश्लोकपाठाद्व्युत्पत्तिसिद्धं घटकत्वमपि कार्यदशायां फलघटकत्व।
मेव तत्तु सापराधविषयभगवत्कालुष्यव्युदासस्यानुद्बोधकद्वाराशमनेन घटकत्वं विधारंभविरोधिभगव
त्कालुष्यस्यामतानादिप्रायश्चित्तेन नाशनीयत्वात् फलप्राप्तिप्रतिबंधकतत्कालुष्यस्यानुष्ठितसाधनेन
नाशितत्वाच्च अतः फलप्रदानसमयेऽपि कालुष्यशामकत्वेन न फलघटकत्वं किंतु तदुपयोगिज्ञानश
त्याद्युद्बोधकत्वेन नैवं सति वात्सल्यादेरनवकाशता उत्तराद्यविषयत्वात्तेषां अतः तस्य संकोचस्य त्वात्
अनुष्ठितसाधनाधिकारिविषये स्वतएव फलप्रदत्वौपयिकज्ञानाद्युद्बोधकत्वं संभवतीति किंच घटक।

२२

राधेकृष्णकानामनर्हाणां चिरंतनानां मनुराश्रयणे श्वौ स्वपंचपुरुषकारत्वं वा त्वमेनानुतिष्ठतीवास्त्राप्युप
बृंहणीमिति एवं च पुरुषकारत्वसामान्यवचनानां लक्ष्मीमाश्रयणत्वं किंतु हि मद्विशेषवचने सामान्यविशेषन्या
येन पर्यवसानात् सहस्रमाश्रयणघटकत्वासिद्धेः न च शकादात्मर्यो मुख्यप्रयोगेण साधनाधिकृतत्वात् तन्नीय
कोऽयमभावाश्च पुरुषकारभावानवकाशः अपाङ्गा षडङ्गयोः स्वतंत्ररूपत्वेन स्वरूपविरुद्धज्ञानवत्तामसंता
23 किंचनानामपराधानामालयानामन्येषामपि सत्वेन तादृशपये समाश्रयणघटकत्वोपपत्तेः उक्ताधि
कारिलक्ष्मीवक्षोजरत्नवत्स्थले अत्रापि यस्या वीक्ष्य मुखं तदिङ्गितपराधीनो विधत्ते खिलं क्षेपीन सुरावीं दस्र्वं
च मनस्कोऽज्ञाप्रसादादृते रत्नादिषु मुख्यप्रयोगेण फलसाधनविषये पुरुषकारत्वप्रदर्शनोपपत्तिकत्वान्न साक्षात्साधु
बोधकत्वमुच्यते तदापि न पुरुषकारत्वं किंतु लक्ष्म्यास्तु संदेहे र्यघुक्तरलकत्वमात्रं पुरुषकारत्वं तु अप्रसंता
किंचन विषये समाश्रयणघटकत्वं च स्यादुक्तलक्षणपुरुषकारमात्रस्य समाश्रयणघटकत्वासिद्धत्वात् तस्मा
द्दित्येन विश्लेषत्रयपरं श्रीरामायणं पुरुषकारत्वे प्रमाणमिति तन्निरस्तं तु घटकत्वासिद्धेरिति संग्रहस्तु
संश्रयघटकत्वादिघ्न्ये सत्यत्रय स्ववचनस्य च अन्यत्र सावकाशत्वात् घटकत्वमप्रमाणकं इति चेन्न वचने विशेष
प्रतिपादितः कुत्र रामायणे चापि घटकत्वस्य धाकं इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां पुरुषकारत्वसमर्थनम् राम०
सा
२२

शापैरपि त्वया निस्संरक्ष्यः शरणागत इति कपोतिकावत् । किं मौलिर्दोषः कइह न कारुण्येनापराध्यतीव:
कुप्येद्दानरोत्तमः इत्यादिनाभाषयित्वैवोच्यते श्रीपत्ते स्वपते इति सुलसास्वाश्रितसंरक्षणार्थं त्वयाक्षमेन
वशीकरणमुच्यते लक्ष्मीपुरुषकारेण । तत्र वक्तोपरानने लक्ष्मीः पुरुषकारत्वेन निर्दिश्यते परमर्षिभिः लक्ष्मी
पुरुषकारेण वल्लभाप्राप्तियोगिनीत्यादि । स्मृतिश्चात्र प्रमाणं नन्वेतेषां सर्वेषां कालेफलप्रदानशक्तापु कार्य
द्रावकत्वेनान्यथासिद्धिरिति चाच्यं अत्रापुरुषकारविशेषाणामवष्टंभावात् अत्र लक्ष्मीपुरुषकारेण व
नवं तो वरानने मत्तः तमां प्राप्य सेनेशाप्यं प्रापकमेवमां मत्स्यांतिप्रनिजं तत्त्वं संसारे पततामधः आदि
चिन्त्यैकशरणाः पापानां कः कुप्येद्दानरोत्तम किमेतन्निर्दोषः कइति भक्तिषड्गुणयोगरहस्यणोपायद्वयविरह
ण संतां किंचनानामत एव संसारे पततांपापानां भगवत्कालुष्यशामकत्वेन घटकत्वं दिश्यते इत्थं
संश्रायोजननघटकत्वेन संभवति तदानीं चेतन स्वसर्वं किंचनत्वादनुष्ठितसाधनेनानिष्पापत्वाभावेन
कालुष्यमिश्राद्युचितैरुपायैर्विस्मार्य इति नामणत्रुपपत्तेश्च विशेषवचनं च युज्यते स्वाचार्यहृदये ध्यात्वा
जगन्मातृस्वरूपं परंपरां ततः संप्रार्थये देवी सर्वलोकेश्वरप्रियां मातात्वं सर्वलोकानां सर्वलोकेश्वरप्रिये अग्राश्रय
त्वेश्वरमिममपराधशतैर्मत्कृतैर्निर्दयेवीत [illegible] सापेक्षा इदंवं समाश्रयेदिति [illegible] वरदाचार्यैरुक्तं अप

नैर्ना८ त्व

२४ त्वं प्रसुखेनेमं दुस्तरं तु भवोदधिं निस्तरंस्व चिरेणैव प्रकं ध्यानपरायणः इति वचनं तस्योपायविरोधः तस्मा

दुपेयत्वेपि ज्ञानस्योपेयत्वविरोधाभाववदुपपत्तेः नच नामेकं शरणं व्रजेत्यवधारणाविरोधः गुणविग्रह

वि "त्रीहेपापि तदैकत्ववत् । नेत्यसांख्यस्लिष्टत्वं स्मीविशेषणत्वोपपत्तदुपपत्तेः यागादिप्राधान्येनैकत्वमवहार

वद्धि केवलप्राधान्येन तदुपप [illegible] नेत्थं भवेदुपायत्वं फलप्रदत्वदशायां तदुपयोगिज्ञानानुष्ठानबोधकत्वमात्र

-24 त्मात्मीयभरं समर्पयेति निरपेक्ष उपपत्तेः पदेस्वामुपायमुपेयं च स्वरूपादि समर्पणं प्रथितः प्रतिवृंसं

धीत्स्मीमानिगमचतुष्टाऽभयावधि [illegible] नं चैकं शेषि त्वामीति आत्मा हविः प्रतिसंबंधेत्वमग्नाविष्यादिति

वाक्य [illegible] शेषीमिथुनस्येति प्रतीति [illegible] आत्मेति नूपगच्छति स्वाभाविकोस्य संबंधः पुंसोपि परमात्मा नातो से

वबोधीन्यासास्येः प्रथमं यातुपाय [illegible] तामित्यादिषु सामान्यतो मोक्षसाधनज्ञानमात्रस्य शेषत्वस्य शेष

त्वानुसंधानरूपत्वं न्यासस्य विशेषतस्तथात्वमवगतं ततः प्रपत्तेः शेषत्वानुसंधानरूपत्वात् शेषत्वस्य

मिथुनप्रतियोगिकत्वात् स्वामिमिथुनस्याभिगम्यत्वेनात्माहविः प्रतिसंबंधित्वं तत्स्वीकृतत्वं ततो लभ्यते

इष्टप्रापकत्वम [illegible] निष्टनिवारकत्वं च भावतस्तुल्यमेवानुगंतव्यं [illegible] तस्माद्भगवत्तुल्योपाय

त्वस्य विशेषणसमानासिद्धतया भरस्वीकारस्तावत् संकल्पस्य [illegible] संकल्पस्य [illegible] मिथ्यामि राम०

रोषित्वंतेऽ

सम्हेतेषेसादिषु पुरुषकारत्वपरवचनानां स्वरूपंगषडंगयोगाभाववदत्यंताकिंचनविषयत्ववत् तस्मादुपाय
त्वपरवचनानामपितद्विषयत्वं समर्थ्यंतइति शंकायस्तु पुरुषकारस्यानिर्हेतुकत्वं न संभवतीवासंभवतीति न
दर्घं पुरुषकारत्वं नास्त्युतास्तीति न दर्घं पुरुषकारत्वपरवचनानां तदुपायत्वपरवचने विरोधोऽस्तीति निर्दर्घं
उपायत्वपरवचनानि भगवत्तुल्योपायत्वपराणयुत भक्तितुल्योपायत्वपराणीति यदाभगवत्तुल्योपायत्वपरा
णि तदातद्वचनानि पुरुषकारत्ववचनविरुद्धानीति तद्विरोधेन पुरुषकारत्वासिद्ध्या तन्निर्हेतुकत्वासिद्धि
रिति यदोपायत्ववचनानि भक्तितुल्योपायत्वपराणीन तदा तेषां पुरुषकारत्ववचनाविरोधाभावात्तत्सिद्ध्या त
न्निर्हेतुकत्वासिद्धिरिति चोभयत्रापीति स्वीपक्षस्तु श्रीरामायणभगवच्छास्त्रादिवचनैः पुरुषकारत्वासि
द्धिरिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते तदुपायत्वस्यानेकप्रमाणसिद्धतया तद्विरोधेन पुरुषकारत्ववचनाना
मतत्परत्वात् तथाहि श्रीशब्दे न श्रूयते हिंसायां श्रृविस्तारे इति धातोर्भुत्पत्तिद्वयेन श्रीणातीति निखिलान्दो
षान् श्रीणातिचगुणैर्जगदिति उपबृंहितेनानिष्टानिवर्तकत्वेष्टप्रापकत्वे च प्रतिपादिते एतदेवहिउपा
यत्वं नाम स्मृतिश्च अलमेषापरित्रातुंराक्षसीमहतोभयात् अलमेषापरित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणं श्र
माविघाचदेवीत्वं विष्णोःकिंफलदायिनी संसारार्णवतारिणी वाचः परंगाधिपीतापघ्नोनियताश्रयं यामा

२५ वसिद्धेः देशांतराभावाच्च पुरुषकारत्वमेव देव्याः स्वरूपं नोपायत्वमित्यर्थः अयं भावः यद्यप्युपाय
त्वपरवचनानां भगवन्निष्ठोपायत्वपरत्वे विरोधोस्ति पुरुषकारत्वपरवचनानां तयात्वे भगवन्निष्ठोपा
यत्वपरत्वेन वचनेषु न विवक्षितं किंतु साध्योपायतुल्योपायत्वं साध्योपायरहितस्थले प्रसक्ता।
किंच न विषये लक्ष्म्याः स्थित...मेव तस्या उपायत्वं स्वतंत्रोपायत्वं नोपासकादिषु उपासनस्येव
९५ तत्स्थानप्रवृत्तेः नाडीन्यासविषयं न्यासस्य तथात्वात् प्रथमभगवत उपायत्वं साध्योपायस्थपर
हितविषयं तथा लक्ष्म्या अप्युदाहृतमस्मार्गसिद्धं उपायत्वमर्पितं तु भगपरहितविषयं भगवदुपा
यत्वं चेत न तु साध्योपायस्थाने निवेशितत्वं लक्ष्म्यास्तथात्वं स्वयमेव तत्स्थाननिविष्टत्वात्मि
तिवैषम्यं तत्तस्य भगवदुपायत्वं विधावेधाकारं न तथात्वे प्रपत्युपायत्वान्निषुतं भवति एवं चोपायां
तरस्थाननिविष्टत्वमुपायत्वं अन्यस्य दुर्वचत्वात् न चोभयोरपि तत्स्थाननिविष्टत्वे प्रयोजनाभा
वः लक्ष्म्या भक्तिवत् उपायांतरस्थाने स्थित्वा फलप्रदत्वोपयिकप्रसादजनकत्वात् नैवं सति भा
गवदुपायत्वासिद्धेः अन्यत्रैव फलप्रदत्वमात्रे स्यादिति वाच्यं भगवदुपायत्वस्य साध्योपायांतरानि
रपेक्षत्वापि उपायभावे पुरुषकारसंबंधसापेक्षत्वात्मकत्वं वर्तते तत्संबंधस्य तत्त्वाचार्यसंबंधत्वात् अ राम०
२५

दौ तमित्येवं रूपः स च सर्वेलक्षणाः कालुष्यं विना न संभवतीति इतीश्वरवदेव कालुष्यं तावत्सिद्धं अत एव वृ
त्तिस्थीर्दिदृशा नादृष्टेव जगतां सर्गोपसर्गस्थितिसंगोपितिमापवर्गिकपदं सर्वं च चतुर्वेदूरीः यस्या वी
क्षमुखं च तद्दिगलितपराधीनो विधत्ते विखलमेत्यग्रदुर्गतिप्रदानोपि लक्ष्मीः कर्तृत्वं भूयते तलक्ष्मानार्घ
ज्ञातिसंघनेनकुथ्ययाभरसमर्पणस्वभाविसमाक्रमणघटकत्वेन सिध्यति अन्यथा अन्योन्या/
श्रयात् समयमंभरसमर्पणेन कालुष्यानिवृत्तिः तन्निवृत्तौ घटकत्वाभ्यासिध्याभरसमर्पणासिद्धिरि
ति अन्योन्याश्रयः स्वमंकेलुषितया विमुखेश्वरवशीकरणं चासंगतमिति घटकत्वमनुपपन्नं तत्तद्
मामत्ववचनैः उत्कृष्टकारत्ववचनानां वाधात् तन्निर्हेतुकत्वासिद्धिः न च उत्कृष्टकारत्ववचनैरेवो
पायत्ववचनवाधः किं न स्यादिति वाच्यं सावकाशानिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति उपायत्व
वचनानां निरवकाशत्वात् उत्कृष्टकारत्ववचनानां समाश्रयणोत्तरकालीनफलप्रदानसमये तद्योदि
कोः२ तगुणोद्बोधकत्वविवक्षया सावकाशत्वात् समाश्रयणघटकयत्किंचिद्विशेषवचनस्य भक्षसामिति
न्यायेन वाधितत्वसंभवाच्च तस्मात् उत्कृष्टकारत्वस्य तदुपायत्ववचनवाधितया तन्निर्हेतुकत्वासिद्धि
रिति अन्योन्याश्रये संश्लेषमंगलितं पुरुषकारत्वं लोके संश्लेषविश्लेषयोरुभयोरपि पुरुषकारत्वसे

२६ गुरुत्वादौ तु स्वे पीत्यादि अत स्तत्रापि रक्षकत्वं व्याप्तितुल्यं अन्यत्र देवतमोः स्वतंत्रत्वेन स्वतंत्ररक्षणे
प्यत्र विशेषणत्वेन हविर्हृद्भ्यपत्वाद्विशेष्यत्तु स्यरक्षकत्वमनुपपन्नं किंतु विशेषणत्वादस्तु गुणं स
द्रक्षणोपपन्नं तत्रु णो हो धकत्वं शेषशेषिणोः शेषशेषिभावे तत्कृतेपारतंत्र्यविशेषशेषिभावसंबंधि
तत्वात् उगतिप्रदाने पि लक्ष्म्याः प्रयोजकत्वमुक्तं तत्र लक्ष्म्याः स्वपारतंत्र्यानुगुणोपनानुमं
26 तत्वस्योक्तत्वात् अतः कदाचिदपि लक्ष्म्याः कालुष्यगंधाभावात्तदुपायत्वं न भगवत्तुल्यफलप्र
दत्वं न वा भगवत्तुल्योपायत्वमिति तदुपायत्वपरवचनानां न समाश्रयणघटकत्वविरोधित्व
मिति संग्रहः उपायत्वस्फूर्तेर्लक्ष्म्यास्तस्याः कालुष्यभाविनः तत्सत्वे कत्वाकालुष्ये घटकत्वं नास्ति
ध्यतिरिति मात्रं कथ्यते नन्वपायत्वं हरेः समं साध्योपायसमं तत्तु गुरूपायत्वमेव च संबंधं वीक्ष्य देवा
नोपतोरक्षतिमाधवः तत्वदीपमतिमटे घटकत्वे हेतौ ति: इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां न
देव्या उपायत्वविशोधनाधिकारो नवमः ५ संश्लेषसादिमात्तु भगवत्तुल्योपायत्वं लक्ष्म्याः स्वपा
रतंत्र्यानुगुणविग्रहगुणसममुपायत्वं तु स्यादिति शंकपासंगतिः तत्तु लक्ष्मीघटकत्वाहेतु।
कत्वसिद्धिर्नास्तु नास्तीति तदर्थं लक्ष्म्या भगवत्तुल्योपायत्वाभावेपि गुणादिना समुपायत्वमस्तीति ने। राम०
२६

च्चापि संबंधं पुरुषकारत्वं बंधुं वचनार्पितं भगवत उपायत्वेऽस्य तत एव प्रवृत्तत्वेऽपि पुरुषकारम् तस्मी
संबंधप्रतिसंधानं प्रवृत्त्योत्कंठ्यजनकत्वेनापेक्षितमित्युक्तं भवति यथा परेणाप्युक्तं दृष्टा प्रसन्नो भव
ति भगवान्सदा लक्ष्मीपतिः पुरुषकारत्वं लक्ष्मीमवलोक्य प्रीतः स्तन्मुखेनार्थसंसिद्धयर्थं तदाश्रिता
नां कार्यकरो हि तदेवोच्यते सोऽपि देव्यादासत्वे हि वरदासिन्नवेदृशोपायः हि गुरुरेव परंब्रह्म गुरुरेव परा ग
तिरित्यादिसूक्तं पुरुषकारत्वमुपायत्वं चाभिन्नं एवमुपायत्वपरवचनानां भक्त्यादिसुलोपायत्वपर।
त्वेर्द त्वादीश्वरत्वस्योपायत्वे तावद्याभावाच्च पुरुषकारत्वविरोधाभावात् सर्वाधिकारेऽस्यापि तं पुरुषकार
त्वं सुस्थितं न चास्मान्मीयमहं सर्वं निखिलं व्यश्रीपतेः पदे इत्यादि प्रमाणैः श्रियोऽपि प्रतिभरसमर्पण
प्रतिसंबंधित्वं भरस्वीकर्तृत्वं विश्लोरिव फलप्रदत्वं चावगतमित्युपायत्वसामान्यवचनानामु
त विशेषपर्यवसानं युक्तमिति वाच्यं उपायेन रक्षेत्वैत्रौरीतिरक्षकोपायत्वयोः परस्परमर्पितत्वे
न सामान्यविशेषभावापन्नत्वाभावात् रक्षकत्वं फलप्रदत्वं प्रतिपदं विहितोपायस्यानन्यविषयत्व
मीतित्वयोरन्यत्र भेदात् तत्रापि देव्या रक्षकत्वमप्यनन्यभगवत्तुल्यरक्षकत्वमप्रतिपाद्यते तथा त्वेमा
रक्षत्वप्रयुक्तस्य जगत्समस्तादीनां प्रजीवश्रयुक्तपारतंत्र्यादीनां वगगानं नाशापत्तेः अत एवोच्यते

२७ रनिग्रहरूपसर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्येवंरूपत्वात् विधूननमङ्गस्यैश्वरक्षासंकल्पस्य भगवंस्तव नि
ग्रहाख्यं तामेवं विभूत्येवंरूपत्वाच्च स्वीकाररक्षासंकल्पयोः क्षमिष्यामिक्षान्तमित्येवंरूपत्वे हि विरोधः
न तत्र भरसमर्पणोद्देश्यस्यमात्रत्वयत्नीवाघनगुणभरस्वीकाररक्षासंकल्पसंभवेन पारतंत्र्याद्गुण
दितुल्यं स्वीकारस्यैकस्याङ्गयत्वादीश्वरतुल्यं चोपायत्वासिद्धस्यैव नत्र भगवदुपायत्वस्य लक्ष्म्युपाय
27 सापेक्षत्वे निरपेक्षत्वभंगः इति वाच्यं भूरूपकारसापेक्षत्वेऽपि तत्साम्यात् यदि स्वागसापेक्षत्वान्न स्वा
तंत्र्यभंजकं तदाज्ञापितु तुल्यं नहु तं स्वतः श्रीस्त्वं नित्यानपायिनी न्यायैके अन्यथा अस्मादेव्या मनस्तस्मिंस्त
स्य चास्यां मतिः स्थितं तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति इत्याद्येकरस्यसमगणविरोधः व्यापकावति
संश्लेषादेकतत्त्वमिवोदितौ गाढोपगूढानित इत्याद्युक्तं सुश्लिष्टविश्लिष्टतत्त्वरूपत्वविरोधः उपल
क्षणत्वेन पृथगभावेन निरूपकत्वभंगेन तेनाकारं श्रियं ज्ञात्वा ज्ञातव्यो भगवान् हरिरित्यादि विरोध
श्च लक्ष्म्या उपलक्षणत्वे गुणादीनामपि तथात्वापत्तिः तेषामुपयोगसत्त्वाद्विशेषणत्वे तत्त्व दृस्त्वनु
रूपोपयुपयोगो वाच्यः लक्ष्मीस्वरूपोपयोगाश्च श्रीगुणाति निखिलान् दोषान् श्रीगुणानीत्येव गुणौघेन गदित
दर्शितः अत एव जगज्जन्मादिस्थितिध्वंसमहानन्दैककारणं तव इत्यादि श्रुतिपल्लमोक्षप्रदत्वस्य भग राम०

७१

सितत्वं तदर्थं मंत्रे लक्ष्म्या विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वं तदर्थविशेषणत्वे बाधकं नास्तु तास्तीति यदा नास्ति त
दा लक्ष्म्या गुणत्वं तरवत् विशेषणत्वात्त्वचसहृशामुपायत्वं चास्तीति तदुपायत्ववत् घटकत्वसापि स
हेतुकत्वमिति यदा बाधकमस्ति तस्मात्तदा विशेषणत्वासिद्धेर्भगवद्गुणत्वस्योपायत्वं नास्तीति द
र्शितेन पुरुषकारत्वान्निर्हेतुकत्वभंगायोगात्वन्निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति ननु निर्हेतुकत्वमस्तु मंत्रे मनुपा
भगवतः श्रीवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते श्रीश शरणमित्युपायत्वं प्रतिपाद्यते न चात्र लक्ष्म्या उद्भावितगु
ण विशिष्टस्यैवोपायत्वाल्लक्ष्म्या उपलक्षणत्वमात्रमिति वाच्यम् उत्तरवाक्ये पि तस्या उपलक्षणत्वप्र
संगेनोपेयत्वाभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात् यदि मिथुनशेषित्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् त
दुत्तरवाक्ये पि विशेषणत्वस्य स्वतः प्राप्तस्य बाधकाभावाच्च नोपलक्षणत्वं तर्हि तदुपायत्वस्या
पि प्रमाणसिद्धत्वात् तथात्वे बाधकाभावाच्चोपायत्वमपि मिथुननिष्ठं स्यान्न्यायस्य वैत्तरवाक्ययोर्वै
रूप्यापत्तिः ननु चरमाधिकारे उपायत्ववचनानां भक्तेस्तु स्योपायत्वपरत्वं स्थापितमिति चेत् न प्रश
रणशब्देन भगवत्युपायत्वस्योक्तत्वेन तेषामस्मिन् विशेषे पर्यवसानात् न च तु सोपायत्वे मात
त्वमेव केवलमावास्यत्वादीनामपत्योत्त्वप्रपुत्कपारतन्त्र्यादीनामभावप्रसंगादिति वाच्यं भरस्वीकारस्य प्र

२८ विशिष्टशक्तिसंबंधप्रतिपादकत्वमर्थः अथ भावः नागतशरणशब्देन विशेष्यस्वविशेषणयोरुपाय
त्वसंबंधो बोध्यते तस्य शरणमिति शरणोतीति व्युत्पत्त्या शक्तिरेव बोधितत्वात् न हि प्राप्तेर्थे पुनर्विधि
संभवः अथ शक्तिशब्दस्य स्वरूपमाह तस्यु पस्थापकत्वमात्रे अवयवार्थो न विवक्षित इति वाच्यं शरणमिति
निरविलान्दोषानित्यादिना शक्तिशब्दस्यावयवार्थव्युत्पादकशास्त्रवैयर्थ्यात् तथा वेद्युत्वात् खलु
२४ शास्त्रमवयवार्थव्युत्पत्तिं करोति ननु तदेव शरणशब्देनानूद्यते इति वाच्यं यतः एकेनैव शब्देन वि
शेष्यांशो विधायकत्वं विशेषणांशे अनुवादकत्वं चाशक्यं अनुवादप्रयोजनं च न पश्यामः त
र्हि तत्रैवास्मदभिमतसिद्धिरेव विशेषप्रतिपत्तिरिति न च वाच्यं अतः शरणतीत्यादिव्युत्पत्त्यवगतो
पायत्वं किं संहारकम् उद्धारकमित्यपेक्षायां तत्रैव श्लोकप्रतिपत्त्यर्थं तेषु लोके निष्ठावतीति व्युत्पत्तिं च
तुष्टयेन प्रकारत्वप्रतीत्या न तत्प्रतीत्यनुपायत्वमर्थसामर्थ्यलिङ्गेन संहारकमवगन्तं ततश्च
ए शरणत्वं संहारकरक्षकत्वं चेत् भवदभिमतं तदोमिति ब्रूम ननु संहारकरक्षकत्वस्य तत्र प्रातिप
दिकेनापि अत्र शरणशब्देन संहारकरक्षकत्वं प्रतिपाद्यते इति चेदत्र किं रक्षकत्वं विधीयते उत राम०
२८

वस्तुत्वरूपत्वस्य भंगाभावाच्च भगवत्संकल्पस्य स्वातंत्र्यमिति स्वत्वादेतत्संकल्पस्य स्वतंत्रमस्येति रू-
पत्वोपपत्तेस्तस्मादेकशेषित्वमेकाभिप्रायत्वं परस्परभावरूपातिशयस्वरूपादिसुस्थितेत्यन्वयाद्यविरो-
धेन विशेषणत्वमेव सर्ववाक्येष्वपि वक्तव्यमिति तस्मादुपायत्वसिद्धिः एवं चोपायभावस्य भरसम-
र्पणरूपैकत्वेन सापेक्षत्वात् उक्तप्रकारभावोपि सापेक्षः एकाधिकारिणं प्रति एकत्र निरपेक्षत्वं
चैकमेव सर्वत्र वाच्यं वस्तुनो द्वैरूप्यायोगात् तस्मादुपायभावस्य सापेक्षत्वात्तु उक्तप्रकारभावः सापेक्ष
इति तन्निर्हेतुकत्वासिद्धिरिति अन्तरङ्गोक्तेः सारे भरस्वीकाररहितं रक्षासंकल्पवर्जितं गुणादिकमपि
वैशिष्ट्ये एवास्य विशेषणं एकरसं तु पोष्यशेषिदंपत्योः शेषकर्मसु विशेषणविशेष्यत्वं स्मृतं कला
भरोच्चत्वेनैव तदनार्द्रं विघातस्तु वेघोपि परमात्मानि अचेतनवदिच्छामस्त्वेतनेन च विशेषणं इत्यप्रप-
त्तिविधायां तत्तत्संप्रतोनुसारतः विभुः पत्न्या गुणाद्यैश्च विशिष्टो विषयो नतः स्वमुपायमुपेयं च स्व-
ग रूपादिसमर्पणे प्रार्थितः प्रतिसंबंधी श्रीमान्नैमच्चतुष्टये तु अनयोरुपते संश्लेषदशायामपि तु ईश्वरणो
नित्यसंश्लेषप्रतिपादको मतुप्प्रत्ययः उक्तप्रकारत्वविशिष्टश्रीसंबंधप्रतिपादकोनत्वपायत्वे।

२९ सामानाधिकरण्यमात्रमुपायत्वस्यबोध्यं नहीदंडीगच्छतीत्यत्रगमनक्रियायाविशेषणविशेष्योभयान्वय
वत् शरणशब्दार्थोपायत्वस्यविशेषणेप्यन्वय उपायत्वस्यचेतनधर्मस्याचेतनेष्ववस्थानायोगात्
उक्तरवाक्येतु उपेयत्वस्यविशेषणेष्वप्यन्वयः संभवतितस्यचेतनाचेतनसाधारण्यात् एवंच
२ त्मीसामानाधिकरण्यमात्रमुपायत्वस्यबोध्यं ततोविधेयांशेचगुणादिवत् विशेषणत्वेनापिविध
येत्वेपिनकेनापिविरोधंपश्यामः नान्युपायत्वाभावेमोक्षप्रदत्वकर्मण्यपेकरस्य... उत्पकारत्वे
नतत्रान्वितत्वात् अन्यथाजगत्कारणत्वादेरगसमाववसंगात् ...विषयत्वेनेश्वर
विषयेतात्पर्याभावोस्त्वेवंरूपार्थकत्वेतत्नीविषयेहमात्रमंकरोमीत्यर्थकत्वेचवाक्येतन्नसंभवति
वैरस्यव्यापारप्रसंगात् एवंविनाशाम्नातेरप्येतांतत्त्वमस्यस्वेवंरूपार्थह्यबोधकत्वेविरस्य व्या
पारेविनानसंभवति अतोभरस्वीकाररहासंकेल्यायोगान्नभगवमारतेष्यानुगुणोपायत्वसिद्धिः
नचावेधामात्रस्यात्मेतिलघ्यगच्छतीतिशेषत्वज्ञानरूपत्वात् शेषत्वपतिसंबंधित्वंचास्मिज्ञस्येति
तत्त्वाभरसमर्पणपतिसंबंधित्वासिद्देतदंगीकाररहासंकेल्याव्याप्तातावितिवि... शरणागा रा.म०
२९

तेउत्तरत्तकत्वस्याहारकत्वं नाशोत्सविद्दृष्टिहंनाथः श्रीप्राहुरेवतद्विधेः नद्वितीयः सहकारकशब्दा
भावात् शरणशब्दस्यविशेष्ये सहकारकत्वविशेषणे सहकारकत्वमात्रविधायकत्ववतिविरम्यव्यापा
रापत्तेः सहकारकत्वस्यशब्दावगतत्वेनतद्विरोधेनासहकारकत्वविधानानुपपत्तेश्च सहकारकत्वस्यो
पक्रमावगततयाप्रबलत्वात् उक्तदोषादेवनत्वीपोत्येति चेन्न तस्यास्सहकारकोपायत्वमसहकारको
पायत्वंचविरुद्धंपूर्वमेवसहकारेणान्यथासिद्धत्वात् नह्येककार्यप्रतिएकस्यान्यथासिद्धत्वमन्यथा
सिद्ध[illegible]त्वंचसंभवति व्रीहिद्वाराशेषभूतस्यावहननस्यव्रीहित्वस्यागशेषत्वादिनसंभवति
पुरुषकारसहकारकत्वस्यावगतत्वात् अप्राधान्यलोपायत्वमेवशरणशब्दोबोधयति एवंपुरुषकार
२८ त्वंसहकारकसहत्वविशिष्टलक्ष्मीवैशिष्ट्यंप्रत्ययेनबोध्यतेइतिविधायांतदेवत्वसंभवः अतोनाका
रेणस्तुविज्ञानमित्यादिविरोधः किंचनीलमुत्पलमितिवदत्रलक्ष्मीसामानाधिकरण्येनसुपायत्व
स्यापिशरणशब्देनबोध्यतेइति पाख्यादिवन्नतस्यावृद्धिर्भावासिद्धेः वृद्धिर्भूतस्यैवोपलक्षणत्वेऽ
गजन्मादेर्व्रीह्यलक्षणत्वाभावप्रसंगः नतस्यावैशिष्ट्येकत्वस्यापिनविरोधः किंतानगुणाविग्रह

३० स्मीशोकानपायिनीति इति श्रीवचनभूषणगाभीमांसायां लक्ष्म्या गौणोपायत्वनिषेधाधिकारो दशमः १०।
विश्लेषेत्यादि नाभङ्ख्यास्त्रे तु लक्ष्म्या उपायत्वासिद्धिः भगवच्छास्त्रे तु लक्ष्म्यादि इति श्लोकरूपासंगतिः ननु पत्नु
रुषकारे निर्हेतुकत्वं नास्तु तास्तीति तदर्थं लक्ष्म्या उपायत्वमस्तु तन्नेति तदर्थं संसारो लक्ष्मीनिग्रहफ
30 लमुत नेति तदर्थं लक्ष्म्याः प्रवृत्तिः प्रविषयनिमनमस्तिनेति तदर्थं तत्स्वरूपं विभुत्व नेति तदर्थं लक्ष्म्या
ईश्वरं तर्भीवप्रार्थी भगवच्छास्त्रवचनानि श्रुतिबाधानि न भवंतु तद्भवंति तदर्थं तेषां वैभवपरत्वे
न संभवति उत संभवति तदर्थं वैभवपरत्वे निदानं नास्तु तास्तीति यदा नास्ति तदा वैभवपरत्वाभा
वेन निरवकाशानि तया श्रुतिबाधायोगात् लक्ष्म्या ईश्वरतत्त्वेन विभुत्वादं तर्नियंतृत्वेन संसारस्य तन्नि
ग्रहरूपत्वाद् उपायत्वसंभवेन तद्द्वेव तस्य पुरुषकारभावोपि सहेतुकः यदा वचनानां वैभवानिदानम
स्तीति तदा भगवच्छास्त्रस्य वैभवपरत्वेन श्रुतिबाधकत्वा तस्या ईश्वरतत्त्वाभावेन विभुत्वासिद्धा
वंतर्नियमनाभावेन संसारस्य तन्निग्रहफलत्वाभावाद् उपायत्वासिद्धिरिति न तद्दृष्टांतेन पुरुषकार
सहेतुकत्वासिद्धिरिति फलितं सर्वपत्नतु मामहेद शास्त्रे लक्ष्म्या उपायत्वसिद्धिः भगवच्छास्त्रे तु तत्सि रामः
३०

तिविधापोतादर्थीवाचकशब्दाभावेन केवलभरस्वीकारश्चार्थनपाशेषत्वानुसंधानाभावात् पंचांगभ
रसमर्पणं नात्र प्रतिपाद्यमिति तद्धीपाधिकारे उक्तं सिद्धांते लक्ष्म्याः प्रतितुल्योपायत्वाधिकारेणान
तस्य शरणशब्दार्थत्वेन वेधाकारत्वं किंतु उत्तरखंडकारत्वं सेवत्वीशब्देन प्रणोतीत्यादि श्रुत्यनिवोधत्वे
न तत्रैव वेधत्वात् तत्रस्थोत्तरखंडकारद्वारकमुपायत्वमित्युक्तं भवति एवं लक्ष्म्याः उत्तरखंडकारत्वव्यतिरेके
णोपायत्वस्याभावात् तत्वेनोपायत्वस्य भरस्वीकारस्यार्पणात् एवं भाविवत्वाच्च उपायत्वदृष्टांतेन न उत्तरखं
कारत्वस्य सापेक्षत्वमिति निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति संग्रहः मंत्रे शरणशब्दोदितविशिष्टोपायबोधकः तस्मा।
दुणादिवल्लक्ष्म्या उपायत्वं च सिद्धमिति शंकिते तत्र शरणशब्देनोपायतोच्यते सोऽपि लक्ष्म्याः प्रापकोपरे
शोपायतो भवेत् रूढोप्यशब्दः श्रुत्यन्तेषु प्राप्तत्वं विफलमापतेत् सोपि सद्धारकाणो कांक्षा पतेच्चेतिशालितं
द्वारकाः शरणशब्दे प्राप्तेति चेन्न तत्त्व उपक्रमविरोधप्रसक्त्यापारादिरमोपतः अतः शरणशब्देन विशि
ष्टोपायतोच्यते घटके तत्केनोपायभावाल्लक्ष्मीविशिष्टपरं शरणत्वस्य लक्ष्म्यादि समानाश्रयतापत्तः सा
मानाधिकरण्याधीवेधासापि भवेन तत्र प्रश्लेषनाशाश्रयस्थिरत्वासंकेतस्य पोषितः वैरूप्येनात्र शरणल

२१ वाह्यनियमनेनुपपन्नमिति वाच्यं अंतः स्थितानां सर्वेषां भावानां मितिनिष्पाद्यादिसत्वात् ननु चांतः
31 प्रविश्य नियमनं जगत्कारणत्वं एवं कं वा आमिति चेन्न तावेमावेकरणवोक्तौ भेदाभेदकाभावतः अपृथक्
त्वेन शास्त्रेषु जगद्धेतुतयोदितौ विविक्तसत्वात् नचैवमपि अनुप्रविश्य नियंतृत्वपुंस्त्वापत्तिः उत्तमः पुरुष
स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर इति वचनात् एकथनादिति वाच्यं लो
केशादस्य स्वव्यतिरेकचेतनाचेतनपरत्वात् लक्ष्मीविषये ईश्वरस्य स्वव्यतिरिक्तचेतनत्वेन तत्स्तुश्रवे
णादेरभावात् लक्षणासिद्धेः नच विभुत्वे चित्तत्त्वानंतर्भावादीश्वरनियंतृत्वाभावे ईश्वरतत्त्वानंतर्भाव
त्वचतुर्थतत्त्वापत्तिः प्रोक्तत्वे सति ज्ञातृत्वस्य चेतनलक्षणस्य सत्त्वेन चेतनकोट्यंतर्गतत्वात् जगत्का
रणत्वादिना ईश्वरकोट्यंतर्भावाच्च नच विभुत्वे सत्यज्ञानादेरीश्वरलक्षणत्वानापत्तिः ब्रह्मस्वरू
पे अंतर्भावस्यानभ्युपगमेनानंतत्वविरहात् नचैवमव्यापकत्वापत्तिः ब्रह्मस्वरूपस्य तद्गुणादेरंतर्भावेऽपि
ऽनन्यत्वे विभुत्ववत् अस्या ब्रह्मस्वरूपेऽन्तर्भावेऽपि अनन्यत्वेऽपि तदुपपत्तेः नचैकारणत्वे नियंतृत्वयो
रभ्युपगमे एकमेवाद्वितीयं तत्रात्मानाविशते देव एक इत्यादिविरोध इति वाच्यं वेदांते सद्भ्रूतदेवादि राम० ३१

ष्ठिरस्याहत्ता चरमम्लोकादाविव भगवतः स्वांतं प्रेण तस्याः प्रतिमोत्तार्थं तत्समाश्रयणं विहितं मा
मेकां देवदेवस्य महिषीं शरणं व्रजेत् सर्वकामप्रदां रम्यां संसारार्णवतारिणीम् इत्यादिना नेदं संसारस्य
लक्ष्मीनिग्रहरूपत्वाभावात् तदुपायत्वासंभवः तत्स्वरूपस्य विशुद्धत्वेन सर्वनियंतृत्वात् । यावच्चानि
ष्पन्नं तन्नामधेयाच्च शक्तिचक्रस्य नाभिका जगच्चराचरमिदं विश्वं व्याप्य च तास्थिता त्वय्येव तादृशस्तु
नाचावजगद्याप्तं चराचरं तत्स्मात् सार्पितं चिदचित्स्वरूपं व्याप्तं तदंशेन तु सापि सर्वात्मिति न च तान्व्याप्ता
ऽन्यथा सिद्धिराशंकनीयात् यातत्स्याः स्वरूपं च वस्त्वैश्वर्यगुणसमासतः गुणतस्तस्वरूपेण व्याप्तिः सा
धारणीमताय यामया जगद्याप्तं स्वरूपेण स्वभावतः तया व्याप्तमिदं सर्वं नियंत्री च तथेश्वरी मया व्याप्ता
तथा सात्येतया व्याप्तो ह्यमीश्वरः ममतस्याश्च सेनेशावैतत्स्वरूपमिदं गुणमध्येषमम्नास्य वैष्णावीश्वरीव
ल्लभा मम तस्या ममापि शेषं हि विभूतिरूपात्मिका इति श्रुतिशिरःस्विह मध्यास्ते सापिमान्न हतपाप
मिश्रनीला च शेषमतेमतेममतया मत्या नाच सर्वेषां ज्ञानतो व्याप्तिरिष्यते स्वरूपतस्तु न तया का त्रिवे
दांतपारगे इति विशेषवचनात् न चांतर्यामित्वे निषिद्धत्वात् तदभावे नियमनात् सिद्धेः नियंत्री च तथेश्वरीति

३२ मकारनारशब्दवाच्यत्वासिद्धिः मकारवाच्यत्वाभावे तस्य भगवच्छेषत्वासिद्धिप्रसंगात्समस्त।
शब्दमूलप्रमाणत्वेन तदसिद्धौ सर्वज्ञत्वसिद्धिप्रसंगात् नारशब्दवाच्यत्वं चागमेन नारशब्दव्याख्याने अ
भिहितं ज्ञानादयो गुणरूपं लक्ष्मीनित्यानपायिनीति भाष्यकारैरपि योगे नारशब्दार्थत्वेन साभिहिता हि२
योसौ श्रियः श्रीः परमात्मनेन नारायणः स्वतः इति हारीतस्मृतिश्च एवं विभुत्वस्य श्रुतिबाधवत्स
त्यज्ञानादिवाक्यविरोधोप्यस्ति तस्याश्चानंतत्वे तस्य लक्षणत्वयोगात् न च तत्र विशिष्टस्य लक्ष
णत्वं विवक्षितमिति वाच्यं अणुत्वपरस्मृतिमंत्रविरोधात् सत्यादीनां पदानां द्विवचनांतपात्ताच्च न च वा त्वाद्
च्यत्वेपि ईश्वरस्वरूपस्य सद्भावात् लक्ष्मीस्वरूपस्तु विशिष्टत्वादर्थसामर्थ्येन सत्यादीनां लक्ष्मीस्वरूपलक्षण
त्वासिद्धिरिति वाच्यं तस्यास्तादृशस्वरूपस्यागमासिद्धार्थसामर्थ्यात् द्वैदेपि तत्सामस्यैकस्यानंतवेदस्य ये
तत्सामर्थ्ये सिद्धे तदविरोधेनागमस्य तादृशस्वरूपबोधकत्वमित्यन्योन्याश्रयात् अथ तैत्तिरीये मितेस
त्यादिशब्दस्य तत्र तात्पर्ये च सविशेषस्य बोधकत्वविवक्षाया अन्याय्यत्वात् तद्विवक्षायां च पदानां
द्विवचनापत्तिः अतः सत्यादिवाक्यानां विशिष्टलक्षणत्वेनासंभवाभावात् लक्ष्मीविभुत्ववचनानां ना२
तद्बाधोप्युक्तः किंच स्वरूपव्याप्तेरविवक्षितत्वाद्धरेर्वचनानामीश्वरस्वरूपेण श्रीप्रतेरभावात् न चे राम०
३२

शब्दानां लक्ष्मीविशिष्टब्रह्मवाचकत्वाभावेपि विशिष्टकारणत्वादेस्तात्पर्यगोचरत्वात् तत्रत्यानिवेध
वचनानां लक्ष्मीविशिष्टेश्वरेतरनिषेधपरत्वात् अंगएवोच्यते तत्र द्वौ खमात्रेत्यतं श्रवेदांतपारगैः
जगद्धेतुतयादेवावेकैकावेवदर्शितौ इति श्रुतिशीरःसिद्धं मद्व्याख्याने सुपिमानदृश इति चाभियुक्तैर
पि नव्यपराभिधत्तस्मान्निरस्मीति एवं वेदांततात्पर्यासिद्धमेव जगत्कारणत्वादि भगवच्छास्त्रे उपवृंहितः ॥४
अतो विभुत्वकारणत्वान्तःप्रवेशनियमनादेर्वेदांततात्पर्यसिद्धस्यागमे उपवृंहितत्वात् संसारस
निबंधनात्मविनिग्रहफलत्वात् तदुपायत्वसिद्धेः तस्माच्चानिग्रहशास्त्रस्य प्रथममनुपायत्वेनाश्रयणी
यान्नन्तरं तस्य हृषकारेण भगवानाश्रयणीय इति अंगोच्यते विश्लेषदशायि लचेतनैतिरुक्तं।
अयानित्यानपायिन्याः स्वतो विश्लेषासंभवात् अस्मिन् सोपाधिके वक्तव्ये विग्रहोपाधिको वाचको।
पाधिको वा विश्लेषो भवति तत्राद्यविग्रहोपाधिकः क्वचित्कोनसावित्र्ये कद्रातेवाचकशब्दप्रयुक्तो वि
श्लेषो अभिमतः चेतनवशीकारे अस्याश्चेतनसज्जातीयत्वसाम्याद्धितोपायत्वात्तद्वाचकशब्द
वाच्यत्वमात्राभिप्रेतं स च मकारो नारशब्दश्चेति आश्रितपत्त्वद्वाच्यत्वमाडुमानेइति धातोः मनुगता
विति धातोश्चाणुत्वासिद्धौ तेषु लघतेपादकवचनानि विरोधाधिकरणन्यायेन वाधितानि नेच

ल

३३. स्यादिशब्दानां द्विवचनांतत्वापत्त्या वेदांतानां मैसरत्वस्य शर्वमेवोक्तत्वात् न तावदुक्त्या निषेधवचनानां
लक्ष्मीकारणत्वादिनिषेधपरत्वात् अन्यथा कारणवाचकाकारवाच्यतापत्तिः अगजन्मादेरीश्वरल
क्षणत्वाभावापत्तिश्च एवं धर्मभूतज्ञानस्य भगवत्स्वरूपादिव्यापकत्वेन तत्तत्स्य कलवैभवहेतुकत्वात्
सर्वभावानुगामित्वतद्धर्मधर्मित्वादिकमप्युपपन्नं अत एवोक्तं अहंपादे वो देवत्वमश्नुते इत्यादि ।
33 ... लक्ष्म्याद्विभुत्ववचनानामीश्वरस्वरूपानुबंधित्वेन सकलवस्तुगतत्वाश्रुति विरोधे स्मृतीनामेव सं।
कोचस्येष्टत्वात् न चेश्वरी सर्वभूतानामिति श्रुतिरेव सर्वनियमने संकुचितमाह अतो न वैदिकव्याघ्रोसि मर्द्द
द्धिरिति वाच्यं यतः नरात्मानात्वीशाते देव एकः इतीश्वरांतरनिषेधकत्वात् । तत्रासावकाशाउदाहृतश्रुति
वीद्धा नियमनपरा अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नीत्यत्र नियमनस्य पत्नीत्वौपाधिकत्वप्रकरणात् न न
नु प्रकारेण लक्ष्म्याः प्रत्नेन त्वं सर्ववस्तुशरीरत्वलक्षणं न संभवति किंत्वाकाशादिवदेकदेशस्य व्याप्ति
त्वमात्रं कारणत्वादिकमपि स्वरूपस्य तत्तत्सहकारित्वं एवमप्युपगमे विभुत्ववचनानां मुख्यत्वं सि
द्ध्यति तथात्वेन कोपि विरोधो नास्तीति चेन्नैवं अणुत्वश्रुतिविरोधात् तत्त्वांतरापत्तेश्च तस्माद्विभुत्वं न स्व
रूपगतं अपि वा चेतनाचेतनयोरंतर्वहिश्च व्याप्य परिसमाप्य वर्तमानं ब्रह्मस्वरूपेऽप्यणुत्वपरिमाणं राम०

३३

व्यापकत्वेन गुणाभूतगुणोव्यंतर्व्याप्यभावे विमध्यमपरिमाणत्वापत्त्यभावेनानित्यत्वासंभवः अत्र च द्रव्यभूतेश्वरेऽन्तर्व्याप्यभा
वेनानित्यत्वापत्तेरनिवार्यत्वात् न चेश्वरेऽ२

ण्यपत्तिः मध्यमपरिमाणत्वेनानित्यत्वापत्तेः न चेश्वरस्वरूपस्य गुणव्यापकत्वाभावे तदुपपत्तिवत्तस्य
ऽपि संभवः तत्र द्रव्यभूतगुणो भूत्रं तर्व्याप्तिसत्त्वेऽपि तत्र नियंतृत्वेनास्तीति चेन्न असंकुचितज्ञानत्वे
उक्तस्य तदभावानुपपत्तेः तत्रापि नियंतृत्वेन तस्येशोकश्च नश्यमादिविरोधः न द्वितीयः अणुत्वश्रु
तिविरोधात् संसारस्य तन्निग्रहरूपत्वेनापत्तेश्च एषएवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषतीति
श्रुतेर्यमिमेणानिग्राहकत्वात् सर्वान्तरत्वेनारायणशब्दवाच्यता च स्यात् अतश्च हृदये श्रीशब्दवाच्यत्वं
स्यात् चरणानिसार्येस्यात् विभुत्वेन नियंतृतया सर्वात्मकत्वे चेतनाचेतनवाचकसर्वशब्दवाच्यता
स्यात् सा च अत्र चोविष्णुरियं वाणीति निषिद्धा तथात्वे सर्वशब्दमूलम् तत्कारवाच्यतापि स्यात् न चेष्ट
पत्तिः तत्राऽपि संप्रदायविरोधात् उकारेणोच्यते लक्ष्मीरिति वचनविरोधश्च लोकत्रयपरात्रसेश्वरान्यादि
विधचेतनपरत्वात् नियंतृत्वेन धारकत्वे पुरुषोत्तमतापत्तिश्च विभुत्वे तत्त्वत्रयव्यवहारिभावश्च एकदेश
त्तत्वगुणस्वेऽपि तत्त्वतत्त्वाभावाद्वयेव तत्स्वरूपानन्योक्तेः एवं बीजस्यानीयस्य भगवतो जगत्का
रणत्वेन लक्ष्मीचनवत् लक्ष्मीभूतज्ञानस्य सहकारितया जगत्कारणत्वोक्तिः तथा भगवतः सर्वस्यानि
यंतृत्वेन तद्वपुष्टज्ञानशक्त्यायुक्तोधव तया सर्वनियंतृत्वोक्तिः अन्यथा एकमेवाद्वितीयं ईश्वरं तेदेवएकइ

३४

तन्निग्रहरूपस्य बंधस्य विनिवर्तने हेतुत्वं न तथा लक्ष्म्या मातृत्वस्य च भंगः ॥ इति श्रीवचनभूषण
मीमांसायां लक्ष्मीविभुत्वभंगाधिकार एकादशः ११ उक्तरूपकारत्वप्रमाणं तथा लक्ष्मीयाधिकारोक्तस्य
श्रीरामायणे सोऽयं व्रह्मं शमाह २ रूवरैर्युं निरुक्तवधुमुपदेशताले ऽन्नेन मूलो विस्रावयती लिङ्गु
स्तान्निःह्यम्प्तकेउक्तप्रमाणस्या वाधितार्थमाह उपदेशतालेयिरूवरुद्वैयवुंक्रमेपा रतं मंकुलंयुं श्री
यते इति व्युत्पत्तिमाह उपदेशताले मीलाधयोधु एवमपि वशीकरणाभावे चेतनने गुरुस्तोले
रुत्तुईश्वरणेऽप्रउक्ताले तिरुत्तुं चेतनं कृपया वशीकरोतीश्वरं सोऽदृष्येणैसर्पः इति श्रीवचनभूष
णपरिहारे प्रथमपरिच्छेदस्य प्रथमप्रकरणं १ एवमत्र उक्तरूपकारप्रकरणे उक्तरूपकारत्वस्य
निर्हेतुकत्वं तस्य प्रमाणं तस्य किंचनानधिकारत्वे तद्विरोधि स्वतंत्रोपायप्रराहित्यं परतंत्रोपायराहि
त्यं तद्विरोधि विभुत्वराहित्यं चेत्यर्थषट्कं यत्र मेणाधिकारषट्के निरूपितं इत परं त्रिप्रकरण्या मुपा
यस्वरूपं निरूप्यते श्रीशब्दार्थपुरुषकारे निरूपिते अवशिष्टार्थपरिच्छेदद्वयेन निरूप्यते तत्राद्वि
तीयप्रकरणे नारायणशब्दार्थसिद्धोपायस्वरूपनिरूपणे नशरणशब्दोपस्थापितोपायत्वस्यानिर्हे
तुकत्वमुच्यते तृतीयप्रकरणे मनुष्यत्वयापर्यवततदेशकालाधिनियमनियमनानुवंधिस्वभावानिरू रामं०

३४

लक्ष्मीस्वरूपमपि तत्र वर्तते इति आपकाभिसुध्यते एवं निरूपकत्वेन स्वरूपांतर्गतत्वात्स्वरूपगतं कार
णत्वादिकमपि लक्ष्मीस्वरूपगुणा इत्युच्यते निरूपकत्वं च नीलादीनां नास्तीति तस्य व्यापित्वविभुत्वादिना प्र
तिपाद्यते निरूपकत्वं च विग्रहस्य श्रीवत्सवद्गुणत्वेनुपपद्यते यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम इ।
त्याद्यपि निरूप्यस्य सर्ववस्तुषु परिसमाप्य विद्यमानत्वाद्गुणत्वेन तत्र तत्र विद्यमानत्वाभिप्रायं विग्रहव्या
प्तिप्रायं भवेत् [illegible] स्या अविभुत्वेन निरूपकत्वाभावात् संसारस्य निग्रहरूपत्वाभावेन न तन्निर
सर्द तौ हेतुकत्वमिति संग्रहोपि विभुत्वेन निरूपकत्वात् तस्या निग्रहरूपतापतौ बंधस्य तस्यापि प्राप्त्यापेवे
ति चेन्न तत्र प्रकारान्तरत्वासत्त्वात् श्रियो वैभवबोधिकास्तु तयोर्बाधमई इति विरोधे स्थितिनीति तः स
त्वादेर्लक्षणत्वाच्च तत्त्वात्रितस्य भंगात् ईश्वरस्य स्वरूपान्तरभावात् तदनित्यताभावे च परमाणुत्वभंगो
विष्णोर्यतो भवेत् अवच्छिन्नत्वापत्त्या द्वादिवाऽनता च भवेद्यतः अंतर्नियमने तस्य त्वभंगप्रसक्तिर्नोभ
वेत् नियंतृत्वं तरस्य त्वश्रुतिबाधः प्रसज्यते जन्मादेर्लक्षणत्वं च भंगं भगवति वैयतः तस्माद्विभुत्व
क्षा२ हेतुत्वनियंतृत्वादिगुणाः पत्न्यकटाक्षाद्गुणैस्तेन विभुत्वादिगुणान्विता सर्ववस्तुषु सा तस्मात् स्योद्देते
निरूपिका सर्वगा कथिता लक्ष्मीः स्वतौ च स्तोत्रगद्ययोः तस्माद्गुणस्वरूपापार्नियंतृत्वाद्यभावतः अ

३५ तेत्वाद्दर्शनात् अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामीत्युपायत्वकरणेसापेक्षत्वाद्दर्शनात् चरम।
श्लोकेमहाभारतसारभूतेनिरपेक्षत्वंभगवतःस्ववगतमित्यर्थः अत्रैवंसंशयः किंभगवोनिरपेक्ष
त्वंस्वरूपेणसंभवत्युतसंभवतीति तत्राद्येनिरपेक्षत्वेसर्वमुक्त्यादिप्रसंगस्सर्वशास्त्रवैयर्थ्यंचभवत्यु
तनेति तद्द्वितीयंनिरपेक्षत्वस्यप्रतिनियतविषयत्वेनसंभवत्युतसंभवति तद्दर्शंशरणागतिःसाध
नत्वाधिकारिविशेषणमिति तद्द्वितीयंनाधिकारिविशेषणंविधिर्नसंभवत्युतसंभवतीति यदानसं
३५ भवति तदाव्रजेत्यस्यविधित्वेनशरणागतेःसाधनत्वेयाशरणागतेनिरपेक्षत्वस्यप्रतिनिय
तत्वासंभवेनसर्वविषयतयासर्वमुक्त्यादिप्रसंगःभक्त्यादिसाधनविधायकशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंग।
श्चभवतीति भगवतोननैरपेक्ष्यंस्वभावइति द्वितीयपक्षेफलफलिभावःयदाअधिकारिविशेषण
विधिःसंभवति तदाव्रजेत्यस्याधिकारिविशेषणपरत्वेनशरणागतेरसाधनतयाशरणागतेः
उरूपेणनिरपेक्षत्वस्यप्रतिनियततयासर्वमुक्त्यादिप्रसंगाभावेनभगवतोनैरपेक्ष्यंसंभवतीति सिद्धां
तेफलफलिभावः सर्वपदंतु भगवदुपायत्वस्यानिर्हेतुकत्वमनुपपन्नं प्रमाणाणीकं नतावत्
प्रत्युक्तिः प्रमाणं वेदेनाहश्लोवाक्यस्यकाप्यहेः नद्वपर्वकांडेतदर्शितवाग्रमेवस्वेनभागधेनोपधा रामः

३५

पर्णोन निर्हेतुकत्वमुच्यते चतुर्थप्रकारशोत्रिपापदार्थवरणस्वभावनिरूपणेन तन्निर्हेतुकत्वमु
च्यते तत्रसिद्धोपायस्वभावं मंत्रोपबृंहणभूते चरमश्लोके विस्तरेणाभिहितं तन्निरूपणमुखेन सिद्धोपा
रत्न३ य स्य निरपेक्षत्वमुच्यते तत्र प्रथमाधिकारे व्रजेति अनुपपत्त्यावरणस्य हेतुत्वान्नैरपेक्ष्यम
सिद्धमित्याशंक्याधिकारिविशेषणत्वेपि तदुपपत्तेर्वरणस्याहेतुकत्वमुच्यते द्वितीयाधिकारे वरण
स्य हेतुत्वाभावे मोक्षयिष्यामीति भगवदंगीकारानुपपत्तिरित्याशंक्य स्वाश्रयेन स दोषस्याप्यंगीकारस्य व
रणेनैव वरणस्य हेतुत्वमिति स्थाप्यते तृतीयाधिकारे अहंशब्देन सत्यसंकल्पत्वोक्त्या सत्यसंक
ल्पभंगानुपपत्तेर्वरणस्य हेतुत्वमाशंक्य मांशब्दार्थभूतवात्सल्यादिभंगप्रसंगेन तद्वचित्संकल्पभंगो
पपत्तेर्वरणस्याहेतुत्वमेवोच्यते चतुर्थाधिकारे मा शुच इति हेतुतत्सत्त्वविधानान्यथानुपपत्त्यावर
णस्य हेतुत्वमाशंक्य तदात्वाश्रयदोषस्यापि तदनुष्ठितभरसमर्पणत्वस्य मोक्षयिष्यामीति पदार्थत्वोक्त्या तत्त्वम
रत्वे सचहान्यापत्तिरिति वरणमनुपाय इति स्थाप्यते तत्र प्रथमं सिद्धोपायस्य नैरपेक्ष्यं स्वभाववत्त्वेन तत्
चरमश्लोके प्रतिपाद्यते इत्याह अरियाधवित्यादि चरमोपायपर्यालोचनत्रापन रूपाचार्यकृत्स्वैनैरपेक्ष्यस्य द
र्शनात् मित्रमोपायिकं कर्तुं रामइति वत्स शरणं व्रजेति द्रूषकारकत्वोपदेशस्य नैव कारणसापे

३६ स्यात्तिः प्रमाणेनासौ तु स्वकारेण न चाप्यन्येन हेतुना केवलं स्वेच्छयैवाहं मेहते कंचित्कदाचन निर्हेतु

कत्वदाहेतेण मदीयेन महामतेः स्यादिसंभवं नयावी सर्ववेदातप्रत्ययमोपयेन साध्योपायसापेक्षस्य।

सिद्धोपायस्य फलप्रदत्वे निश्चिते विरोधाधिकरणन्यायेन स्मृतेर्बाध्यत्वात् न चाधिकारिभेदकल्प

नेन स्ववाक्यस्य विकल्पसंभवः श्रुतिस्मृत्योस्तुल्यबलत्वाभावेन तत्कल्पकविरोधाभावात् तुल्यबल

विरोधे हि विकल्पसंभवः नहि नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः स्मृत्यनुग्राह्यत्वं तत्रो

36 पायांतरस्य व्यवच्छेदेन निरपेक्षत्वात् सिद्धोपायस्योक्तत्वात् मिलितेन तु इत्यादि तस्याः श्रुतेर्भक्तिपरत्वेन भाष्यकारैर्व्या

श्री० ख्यातत्वात् न च यथा तस्याः श्रुतेर्भक्तिपरत्वेनैरवं चरमश्लोकस्य भक्तिपरत्वयोजनावत् तत्स्म

स्यानुगुण्याभावात् स्वारस्याभावात् तस्य योजनांतरस्य न बाधिके नतु मुमुक्षुसामान्यविनिर्देशतुल्यविषयी

कारकस्य नेश्वरवणादिविधिवैयर्थ्यात् अधिकारिविशेषेण तत्कल्पने ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्ते

श्च न च वैषम्यादेर्निरंकुशत्वात् स्वकृतत्वात् दोष इति वाच्यं ईदृशवैषम्यादिहेतुत्वात् प्रस्तावदोषत्वात् वैषम्यनै

र्घृण्येन सापेक्षत्वादित्यत्र वैषम्यसामान्यस्य हि दोषत्वमुक्तं तत्र सापेक्षत्वहेतुना वैषम्याभावं सा

धनांतरनिरपेक्षत्वेन तदुभयमवश्यमवतीति हि सूच्यते तत्र ईश्वरस्यानेदोषाविधायकानेकश्रुति राम०

३६

वंति स एवेनं भक्तिगम्य इति सत्यामप्युपायत्वे तस्या धनमीहते लभते च ततः कामानमयैव विहि
तान् हि तानित्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेरन्यत्र कर्मणोधिकारोत्र देवतांतर्यामित्वेनापि रक्षकत्वस्य श्रवणात् उपरितन
भागे पि भोगमोक्षहेतुत्वेनाभावविधोपासनविधानेनैव तदुपासनविधिभोपास्यब्रह्मणः स्वतंत्रस्या
प्रदत्वेन सर्वमोक्षोपासनरूपहेतुहेतोः संसारबंधस्थितिमोक्षहेतुरित्यादिवाक्यसत्वेपितत्र विधेयस्या
७५ नाभावेनोपायत्वश्रवणात् निर्हेतुकप्रतीतावपि साध्योपायरहितस्य सिद्धोपायस्य फलप्रदत्वे सर्व
मुक्त्यादिदोषप्रसंगात् कर्मोपासनरूपसाध्योपायविधायकशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेश्च सर्वत्र साध्योपायसापेक्षत्व
स्य सिद्धोपायस्य फलप्रदत्वसिद्धेः अत एव प्रणवेऽपायश्रवणात् रक्षणनिरपेक्षत्वप्रतीतावपि न
मसोपायत्वप्रतिपादनात् प्रणवावगतं रक्षकत्वम् उपायोपाधिकमवगंतव्यं एवमेव संसारबंधस्थितिमो
क्षहेतुः अमृतस्यैष सेतुरित्यादौ निरुपाधिकप्रतीतावपि यो मोक्षेहो मेन स्वर्गकामो यजेतमुमुक्षुर्ब्रह्मो
पासीतेति उपायविधायकशास्त्रबलादिति प्रसंगवैयर्थ्यादिदोषाच्च तत्र मुक्तं भगवतः सिद्धोपायत्वं साध्यो
पायसापेक्षमिति गम्यते तथा च श्रुतप्रकाशिकाशास्त्रं अनिषिद्धउपायोपेयात्मकं तत्र सिद्धोपायमुपे
यं च ब्रह्म तत्साध्योपायो भक्तिरिति तत्तच्छब्दवेदवेदान्तयोः सर्वत्र सापेक्षत्वप्रतीते र्नेत्रमुक्तिस्तत्र प्रमाणं नापि

२७ त्वमवश्यमभ्युपगमनीयं तत्र चेश्वरस्य प्रधानकारणत्वात्साध्योपायस्याप्रधानकारणत्वाच्च सिद्धोपा
यप्राधान्यविवक्षया शास्त्रेषु निर्हेतुकत्ववादः अन्यथाऽीश्वरस्य वैषम्यापत्तिः सर्वमुक्त्याद्यापत्तिः सा
ध्योपायप्रतिपादकशास्त्राप्रामाण्यापत्तिः स्यात् अत ईश्वरस्याप्रतस्ये चसे तुरी[illegible]य वगतं सिद्धोपाय
त्वं शास्त्रविषये भक्त्यादिसापेक्षत्वं अशास्त्रविषये शरणागतिसापेक्षमिति न क्वापि निर्हेतुकत्वसिद्धिः किंचे
37 न केवलं विधेयत्वाच्छरणागतेरधिकारिविशेषणत्वाभावः इदं शरणमत्रानां उपायप्रवृत्तिः ते
नशास्त्रं श्रीवृक्षफलप्रदस्या दिव्यपाद्यत्वके तेऽस्य तदभावो वगम्यते इति तन्नाह अरिपाघवघेङः
कस्ते दुर्यवरिविनप्रपुरप्राचार्यप्रीकत्सने तेऽवुं उत्सवकारक्षत्यतेयुं उपायक्षत्यते युं ज्ञानेयेहु को न्यधयाले
महाभारतेऽपि तु पायं वै भवं शोच्यतां पन्तु अप्राप्तभावः नास्त्येवमीश्वरस्य सर्वत्र निर्हेतुकत्वं ब्रूमः येन
न मोक्षोपायान्तरविधायकशास्त्रवैफल्यं स्यात् नापि मुमुक्षुसामान्यविषयं ति ब्रूमः येन सर्वमुक्त्यापत्तिः मि४
ईश्वरस्य वैषम्याद्यापत्तिः स्यात् किंतु शास्त्रविहितं तदुपायाभावस्थले शरणागताधिकारिविशेष
प्रतिनियतत्वं तत्र प्रपत्ते विहितं साधनान्तराभावेनेश्वरस्य निर्हेतुकत्वसिद्धिः न चैवं शरणाग
तेरेवोपायत्वात्तदभावो सिद्धः तस्याधिकारिविशेषणत्वेनानुपायत्वात् न च फलतन्त्रकामनानिमित्ता रा.स.०

स्यादिति विरोधः उक्तश्रुतिः केवलश्रवणादीनामनुपायत्वं वदति स्वतःसिद्धोपायापेक्षया साध्यो
ने२ पायस्य प्राधान्यपरा न तु मुमुक्षुसामान्ये भगवतो निर्हेतुकत्वं प्रतिपादयति [illegible] तद्विशेषे न च तादृश
विशेषस्य दुर्निरूपतया सुनिरूपत्वेनात्मस्यैव हेतुत्वमिति वाच्यं शरणागतेरेवाविशेषत्वात् तस्याश्च
धिकारिविशेषणत्वेनाहेतुत्वादिति चेन्नैवं वाक्यस्थविधिपदेन करणमात्रस्य विधेयत्वस्वीकारे
वाधिकारिविशेषणत्वासिद्धेः तस्य सिद्धत्वनियमात् तदुक्तं सिद्धमेवाहि सर्वत्र नियोज्यस्य विशेषणं
जीवनादि तथैवैकं कामनादिविशेषणमिति विधेयत्वस्वीकारेणाधिकारिविशेषणत्वे फलका
मनारूपत्वाप्फलत्वनयानिमित्तत्वयावाप्राप्तिश्चिद्वीयपोरसिद्धेः शरणागतेः फलत्वतत्कामनारू
पत्वयोरभावात् फलत्वेऽपि न स्वरूपतत्त्वस्य तथात्वं किन्तु कामनाविषयत्वतया न त्वत्र तत्कामना
श्रूयते तथा वा तदर्थसाधनं तरविधायकं दृश्यते तेन निषिद्धतयानिमित्तत्वेऽपरिहरणीयत्वा
णोत्त जीवनादिवत्केवलनिमित्तत्वे विधिप्रत्ययो न स्यात् विधेयान्तरस्य दृष्टत्वे तात्पर्यादिवृद्धि तत्त्वा
विशेषेऽपि शरणागतिरधिकारिविशेषणं स्यात्मलिकरापेक्षया साक्षात् अतः सहजकारुण्यपवित्री
ष्ट स्वासिद्धोपायस्यानाघ्रातिलङ्घने कालुष्ये सति तत्कालुष्यशामकत्वेन साध्योपायस्य सहं कारि१

२८ विहितत्वात् एवं ब्रह्मणो सिद्धोपायत्वेन ज्ञाते तत्प्राप्तिः कथमित्यपेक्षायां मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रप
द्ये सर्वधर्मानित्यादिभिस्तत्प्राप्तिसाधनं विधीयते यथा ब्रह्मणः प्राप्यत्वाकारेण सर्ववाक्यादवगते
तत्प्राप्तीच्छायां तत्साधनत्वेन भक्तिर्विधीयते तथा ब्रह्मणः प्रापकत्वाकारेणापुसवगते तत्प्राप्तीच्छा
यां तत्कामकर्तव्यतया शरणागतिर्विधीयते एतेन सिद्धोपायस्य काम्यत्वासिद्धिरिति निरस्तं
३४ तत्प्राप्तेस्तथात्वात् प्राप्तिश्च सिद्धोपायत्वेन स्वीकार्यत्वं स्वीकारश्च मोक्षयिष्यामीत्येवंरूपं तच्च श
रणागतिरपि ब्रह्मणः सिद्धोपायत्वज्ञानं तच्च पूर्वमेव तत्समितं वाक्यं च वरणज्ञानयोः समानाधि
कारित्वविषयत्वेपि तद्दूरस्थं तद्रूपस्य विभ्रान्तप्राप्तेनागर्भस्य विधेयत्वोपपत्तेः अत एव विधेया
नट नरोप्युपगमान्तकुर्ष्टिमतरीति अत एव न कामनाधिकारित्वभंगोपि सिद्धोपायप्राप्तिकाम
न४ नापाप्यधिकारत्वात् मोक्षयिष्यामीति संकल्परूपस्य परगतस्वीकारस्य फलत्वेन श्रुतत्वात्
कामनेवाधिकारः न तु मोक्षकामनाउपायविशेषणत्वेन तदङ्गत्वयात् त्वमेवोपायभूतो मे भव
इति मोक्षस्योपायनिरपेक्षत्वेन सापेक्षत्वेन साक्षादकाम्यत्वात् अत एव रहस्यत्रये उत्तरार्द्धे उपा
यभूतो मे भवेति मोक्षस्योपायनिरपेक्षत्वेन सापेक्षत्वेन साक्षादकाम्यत्वात् अत एव रहस्यत्रये राम.
२८

ऽन्यत्वेन तदसंभवः साध्योपायानां राध्यधिकारिणां लघ्यत्वेऽपि सिद्धोपायाधिकारस्य तद्भिन्नत्वसंभवात् नच
विधिप्रत्ययानन्वयप्रसंगः विधेयत्वस्वीकारात् अत एवोक्तं रहस्यत्रये अत्र पूर्वोक्तेनाधिकारिकृत्येना-
ऽन्याधिकारिकृत्यं चोपायपरिग्रहस्तस्यांगं विदधातीति नहि विधेयत्वमधिकारिविशेषणत्वं च ।
व्याहतं सिद्धत्वसाध्यत्वावस्थयोरेकदा एकत्रायोगादिति नच वाच्यं तावतोपायाधिकारस्य सिद्धत्वेऽपि
सिद्धोपायाधिकारस्य साध्यतया केवलसाध्यत्वाभ्युपगमात् नच साध्यस्याधिकारिविशेषणत्वं अप्र-
सिद्धं अत्र सिद्धसिद्धसोपायत्वेऽपि तयात्वात् यदि त्वमनन्तस्यैव सेतुः कृत्स्नं धर्मसनातनं इत्यादिसमा-
एवत्वात् इष्टप्राप्तितिरस्कारेण सिद्धसाध्योपायत्वमंगीक्रियते नहि उपायस्य फलसंबंधवदधिकारिसं-
बंधस्यावश्यकत्वं तत्र च तस्य सिद्धत्वेऽप्यनतिप्रसंगात् सिद्धोपायस्तु स्वीयस्यात् तदधिकारस्य तद्घातेः न
नन्वत्र शरणागतिविशिष्टं ब्रह्मैवोपायः साधनं न तया विधीयते इति नाभ्युपगम्यते येन निरपेक्षरक्ता-
यां सिद्धावस्थायां शरणागतिवादोक्तदूषणापत्तिः किंतु सिद्धोपायप्राप्तिकामस्य शरणागतिः कर्तव्य-
तया विधीयते सिद्धोपायप्राप्तिकामः शरणागतिं कुर्यादिति नच सिद्धोपायकामनालक्षणपूर्विकेति
पूर्वं तदासीत् इति वाच्यं अनन्तस्यैव सेतुरित्यादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सिद्धोपायत्वश्रवणादशायामेव

२५ शास्त्रस्यापि स्वोपासकविषयेपि सत्वात् [red] चैवमप्येतिचेदुच्यते उक्तसंकल्पस्योपासकेषु घटकर्भत्वात्तत्रोपा
स[illegible]नसमाप्तिरेवमोक्षहेतुस्तत्रेश्वरस्य फलप्रदत्वमात्रं अन्याहमेवमेवमोक्षयिष्यामीत्युक्तसंकल्पस्य
घटकर्भत्वविरहात् प्रक्रांतयोगसमापनमीश्वरकृत्यमित्यवगम्यते तत्रसाक्षात्कारपर्यंतोपासनसमाः
प्तिश्चेतनेनक्रियते अत्र वरणलक्षणोपासनारंभे चेतनेनकृते सति फलपर्यंतत्वसमाप्तिरीश्वरेण क्रिय
७७ ते सर्वेषामपि शास्त्रे दर्शनरूपैकत्वानियमात् अत एव ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते इत्युच्यते तत्रो
पासकेनेश्वरस्यानन्यत्वोपासकृतत्वादीश्वरकृत्यमप्रधानं ददामीत्युक्तिस्तत्रानुवादः तत्रोपायत्वेन वरणं
२१ तैश्चेतनप्रवृत्त्यभावादीश्वरकृत्यं प्रधानं ददामीत्युक्तिस्तत्र मुख्या अतः शरणागतेः प्रक्रांतयोगसमा
पनरूपैकमोक्षप्रदत्वोपाधिककृपाहेतुत्वात् प्रकृते मोक्षमात्रप्रदत्वोपाधिकरूपकृपाजनकत्वाच्च महद्वं
तरं [red] योगप्रारंभभूतवरणस्य मोक्षेपि हेतुत्वेन दाभक्तिप्रारंभस्यापि हेतुत्वे मोक्षेत समापनमहेतुः
स्यात् उक्तसंकल्पविशिष्टस्योपायत्वात्तद्विशेषणरूपसंकल्पहेतुभूतवरणं सन्निपत्योपकारकमिति
तद्विधिरंगविधिर्वास्यात् एवं वरणस्याप्रतिबंधकाभावत्वेन प्रक्रांतयोगसमापनत्वेन वा तद्विधिरंग
विधिः तस्मात्सिद्धोपायप्राप्तिकामनैव शरणागतावधिकारः तदुक्तं पांचरात्रे सर्वधर्मैकरूपं मां सर्वकर्म २५ ग्रं०

उत्तरार्द्धे नोपायकृत्यं वदतीत्युक्तं ननु रहस्यकृत्यमिति अत एव भक्तिविषयवाक्ये सर्वपापविनिर्मुक्तो मामेवैष
ष्यसि शोमुच्यते फलश्रुतिवदत्र न फलश्रुतिरुक्ता ननु मोक्षयिष्यामीत्येवरूपस्य भगवत्स्वीकारस्य शर
णागतिप्रसन्नेश्वरकृत्यत्वाच्छरणागतेः प्रसादनमित्यागतं न तत्प्रसन्नस्यैव मोक्षप्रदानमिति द्वार
सन्नगतौ इत्युक्तप्रकारेण भक्तितुल्यता प्राप्ता अन्यथा भक्तेरप्यहेतुतापत्तिरिति चेन्नैवं यतो मोक्षयि
ष्यामीत्येवंरूपस्य सिद्धोपायकृत्यस्य जनकत्वेन शरणागतिर्विधीयते किन्तु तत्प्रतिबंधकाभावत्वेन
ईश्वरस्तत्काधिकारिविशेषणेन हेतुककृपात्मारम्भप्रसन्न एव तिष्ठति ननु तर्हि वरदत्तवृत्त्वप्रसादनात्
ते शरणमित्यवचोपि मे नोदयादिति अत एवोक्तं भगवत्प्रवृत्तिविरोधिस्वप्रवृत्तिनिवृत्तिः प्रपत्तिरिति
प्रतोषः शरणागतेः सिद्धोपायप्रवृत्तिप्रतिबंधकाभावत्वेनाराद्युपकारकत्वं अत एवायं सिद्धोपाया
ग विधिरित्युच्यते स्वर्गकामनावदुपायसंबंधघटकत्वात् शरणागतेस्तद्विधिकारिविशेषणविधिर रधि४
प्युच्यते यद्वा एवं प्रसन्नेश्वरस्य प्रसादने शरणागतिरप्यस्तु तथापि न भक्तितुल्यता शरणागतेः स्वोक्त
तु रहेतुस्तत्प्रसादहेतुत्वात् भक्तेर्मोक्षप्राप्तिप्रसादहेतुत्वाच्च ननु प्रपत्त्यसंकोचं तयोगं समापयेत्तद्दानरूपोत्तरा
धर्मः फलं दास्यामि समाधेत्तर्हि नैव फलं दास्यामीत्येवंरूपस्य मोक्षयिष्यामीति संकल्पस्याप्येष विना।

हेतुर

म

७० त्वात् न ललत्वलेनवरणस्य हेतुत्वमिति शरणागताधिकारिविशेषे भगवदुपायत्वस्य निर्हेतुकत्वसिद्धेर्।
निवार्येति संग्रहः अहेतुकत्वुपायत्वं सर्वेषु संसारे यदि सर्वमुक्तिः स्यात् शास्त्रमात्रे च विफलं भवेत् प्रपत्तिमात्रे
ल स स्त्वे प्रपत्त्या तेन सिध्यति साध्यावस्थाप्रपत्तेरनधिकारिविशेषवरणं अतः सर्वज्ञो भगवान् सापेक्षोऽरतकः
40 स्त तः रतस्सहेतुकं त्वीशः प्रपत्त्यपरं तु स्तुकं प्रपत्तिरथ हेतुत्वं किं त्वधिकारिविशेषवरणं साध्योपायेन।
तु सिद्धः सिद्धसाध्यवदिष्यते विधेया तरहानिष्पृथि धिष्ठातेषु संगतः अन्यथा तस्य सिद्धत्वादुपाय
स्य च सर्वदा अतिप्रसंगः स्यात् तस्मात् स्वीकार्यं साध्यमेव तत्र प्रपत्तेरधिकारस्तु सिद्धोपायाधिकामनायाः
सिद्ध मोक्षयिष्यामीत्येवं स्वीकारापेक्षत्वात् तत्र नास्वतः प्रसन्नेश्वरस्य प्रसादे सानकारणं किं तु स्वयं प्रतिभावत्वात्
निर्बंधनिवारणं कारणत्वेऽपि मोक्षे न कारणं भक्तिवत् भवेत् उक्तस्वीकारहेतुत्वादन्यथातिप्रसंगतः
मुमुक्षावधिकारः स्यात्तस्मात् तथापि न साधने प्रवृत्तेस्तु कर्तव्यं तथा विहितं ज्ञानकर्मणोः भक्त्यांगता तथा
तस्याः सिद्धोपायांगता भवेत् तस्मात् चरणपः शरणागतं रक्षतीति स्वहेतुकमिति इतिश्रीवचनभूषणमीमां
सायां भगवन्निर्हेतुकोपायत्वप्रकरणे प्रपत्तिविधिनिरूपणाधिकारो द्वादशः १२ प्रथप्रकारस्तु कामिसा
द्विवरणमधिकारिविशेषवरणं स्यात्तदा मोक्षयिष्यामि स्तुते भगवदंगीकारानुपपत्तिरीतिः सर्वोक्तात् राम० ७०

फलरूपं साध्यं यतिस यो यस्सर्वधर्मैकरूपिणीति संहितायां तदेवं भगवान् श्रीलः अयमसा साधनं परंत
यैव शेषी उद्रूपः श्रीलः फलमपि स्वयमिति वचनं तु मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इति मोक्षकामनानियोज्यविशे
षणत्वेन श्रुतत्वात् तस्य कर्तव्यत्वेन विधानात् शरणागतिर्मोक्षसाधनमिति चेदुच्यते मोक्षकामकर्त्तव्यत्वे
त्वोपदेशमात्रात्कर्त्तव्ये तु लक्षसिद्धिः यथा कर्मज्ञानयोः कर्तव्यत्वेन विधानेपि तयोर्भक्त्यंगत्वं तथात्रापि
सिद्धोपायांगत्वात् परंपरोपायत्वविवक्षया तथा विधिरुपपद्यते अतः शास्त्रे साध्योपायो भक्तिः सिद्धोपा
यश्चेति द्विविधः श्रुतप्रकाशिकायां शास्त्रप्रसिद्धोपायद्वयमेवयात्मकं तत्र सिद्धोपायोपेयश्च ब्रह्म साध्योपा
यो भक्तिरिति श्रुतं अत्र प्रपत्तव्यसिद्धोपायपरोवगम्यते न च भक्तिस्थलेपि सिद्धोपायत्वविवक्षया श्रुतप्रका
शिकोक्तिः न्यासस्य शास्त्रोपपन्नापत्तेः तत्स्मभक्त्यंगत्वं कर्मज्ञानयोः सिद्धोपायांगत्वं च प्रपत्तेरभिप्रेत्य
तथोक्तिरिति गम्यते भक्तिस्थले प्रपत्तेरंगत्वात् भक्त्युत्पत्तिप्रभवत्वसिद्धोपायांगत्वं च प्रपत्तेरभिप्रेत्य
तथोक्तिरिति गम्यते भक्तिः स्थले प्रपत्तेरंगत्वात् भक्त्युत्पत्तिप्रतिभगवतः सिद्धोपायत्वेपि तत्रनमो
तं प्रति तथात्वं किंतु फलप्रदत्वमात्रेन तपायत्वफलप्रदत्वयोरभेदः तयोरधिकरणाद्युपक्लृप्तस्पर्व
भक्तत्वात् भेदासिद्धेः तदेवं प्रजेन्मसाधिकारिविशेषत्वेन विधित्वेन वा अंगविधित्वेन वा अनन्यथासिद्ध

७१

न्नविषये अनुच्छेत्वकस्यकंप्रमाणांतरंचास्तिनदा अनुतिप्रसंगश्रुतिबाधयोरभावेनदोषदुष्टत्वेनतनांगीका
रोपपत्तेरर्जुनस्यदोषगुणहानिसंभवाबलात्प्राप्तदुष्टगुणाहीनत्वेनतत्तोपस्थापकतया चरमश्लोकेभगव
तोनिरपेक्षोपायत्वस्वभावोवगंतुंशक्यतइतिनदुपबृंहेमंत्रेपिनसिद्धिरितिराद्धांतेफलतिशर्वैपत्तस्तुप
71 द्विवरणमधिकारिविशेषणंस्यात्तदास्यविद्याहीनत्वात्तद्भावेनचप्रारब्धेतराखिलपापानांसत्वात्
मोक्षयिष्यामीष्यामीत्युक्तभगवदंगीकारविषयत्वंव्याहन्येत अत्रतत्तदोषगुणहान्योःक्षिपामीति
संकल्पविषयत्वमेवस्यात् वरणस्योपायत्वेविद्याधिगमसत्वेनोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशविषय
त्वेनमोक्षयिष्यामीतिसंकल्पउपपद्यते अप्रमपाएवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते एवंहास्यसर्वेपाप्मा
नःप्रदूयंतेतदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिश्रुतिसूत्रयोर्विद्याधिगम
स्यमोक्षार्थांगीकारहेतुत्वावगमेनतद्बाधोदुर्वारः किंचवरणस्याधिकारिविशेषणत्वेनविद्यात्वा
भावेअश्वइवरोमाणिविधूयपापंचंद्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरमित्यादिप्रतिपन्नविधू
ननमपिशरणागतस्यनसिध्येत् तत्रविद्यारंभाभावेनतन्निष्पत्त्यभावात् तस्यचप्रारब्धविद्या
निष्पत्त्यनंतरभावित्वाच्च एवंविधेनानंतरभाव्युपायनेचनस्यात् तस्यप्रियाज्ञातयःसुकृतमुप रा०न० ७१

पेण संगतिः पूर्वस्मिन्नधिकारे वरणं विहितं तस्य साधनामिस्याशंक्याधिकारिविशेषणत्वेपि विधुपपत्ते
रहेतुकत्वोक्तिरित्युक्तं अस्मिन्नधिकारे वरणस्याधिकारिविशेषणत्वे विद्याधिगमाभावेन तद्विहितदुष्टचे
तनस्वीकारो नसंगच्छत इत्याशंक्य तत्वाग्रहेन तादृशचेतनोपस्थापनात् तदंगीकारे युज्यत इति परिह्रीय
ते अत्रैवं संशयः मंत्रेग्रहणशब्दोपस्थापितोपायत्वस्यानिर्हेतुकत्वप्रतिपत्तिर्नास्त्युतास्ति तदर्थं तदुप
बृंहणे चरमश्लोके सिद्धोपायस्य निरपेक्षत्वस्वभावप्रतिपत्तिर्नास्ति उतप्रास्ति तदर्थं तस्याशद्धस्य विद्याधिग
मराहितदोषदुष्टचेतनोपस्थापकत्वं नास्त्युतास्ति तदर्थं मन्त्रेर्जुनस्य दोषानसंभवेस्तु नसंभवंति तदर्थं दु
षदुष्टगुणाही नचेतनांगीकारे अतिप्रसंगदोषः अस्मिन्पक्षे विनाशस्तुहि विरोधश्च भवस्तु तनेति तदर्थं
वात्सल्यस्य दृष्टदोषविषयत्वमस्मिन्पक्षे विनाशस्तुले: अपन्नविषयेसंकोचे प्रमाणं तदर्थं च नास्त्युतास्तीति प
दानास्ति तदाश्रयस्य वात्सल्यविषयत्वाभावादतिप्रसंगः अस्मिन्पक्षे विनाशस्तुते संकोचभावेन तदिहै
ष्वेवास्तीति दुष्टगुणाही नचेतनांगीकारानुपपत्तेरर्जुनस्य दोषगुणाग्रह्योरभावेन तत्वाशयस्य विधारे
प हितदुष्टचेतनोपस्थापकत्वाभावाच्च चरमश्लोकानिरपेक्षत्वस्वभावासिद्धेः मंत्रेननिरपेक्षोपायत्वप्रतीति
सिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलतिपदाच्च वात्सल्यस्य दोषविषयत्वं संभवति यदास्मिन्पक्षे विनाशस्तुते: अप

४२ यदि च वात्सल्यं दोषभोग्यत्वं तच्च सर्वेषां विषयं च भवतीत्युच्यते तदा तद्योगसिद्धये तु हि सर्वेकमेव तत्करणा
यत्तिः तस्य तु हि सर्वेषां विषयत्वं त तस्य चैकोत्तराघविषयत्वेन प्रसक्तिविधानानुपपत्तिश्च किं चाधिका
रिविशेषणत्वेनाभिमतशरणवरणस्य पापानां वात्सल्यविषयत्वप्रयोजनकत्वे सहेतुकत्वापादप
त्तिस्तत्प्रयोजकत्वे तिप्रसंगो अपि समानः तच्च त्वाशाहस्य विघ्नविहीनदुष्टचेतनोपस्थापकत्वंस
मर्पितभरस्याऽतएवादुष्टस्य चेतनस्योपस्थापनात् जितेन्द्रियप्रधानस्याल्तिकाग्रेसरस्य केशवस्या
स्मीति कस्य स्याप्यधारकत्वेनस्तु तस्याऽर्जुनस्य दोषासंभवेन त्वाशास्यतद्धि ष्टोपस्थापकत्वासंभ
वाच्च तस्मात्सापानां वात्सल्यविषयत्वे तमाद्विषयत्वे वा शरणागतिः प्रयोजकेति तस्या अधिका
रिविशेषणत्वावादोऽनिर्विषन इति अग्रो यत्ते उत्तप्रकारस्तु हि उपायतु कुवैभवभावप्रदोषत्वे पुं
गुणहानिर्ये पुंपारतच्यपेत्या धर्वन्ति अंगीकारत्वधक्कवेत्तनैपेयसेपालकुधे यदुक्तं शर
णागतेः अधिकारिविशेषणत्वे विघासंबंधाभावेन प्राचीनपापसत्वादोप्यंगीकारो नोपपद्य
त इति तदयुक्तं उक्तप्रकारेण दोषगुणहान्योस्सत्वेपि न तयोः केवलांगीकारप्रतिबंधकाभावः
अपि तु तद्धेतुत्वमेवेत्यर्थः अयंभावः यदुक्तं गुणहानावंगीकारे अस्मेषादि स्मृतिविरोधः दोषस राम०
४२

यंनिश्श्रेयाद्युत्कृष्टत्वमिति प्रतिपन्नस्य विद्यामाहात्म्यकृतत्वात् एवं नरमतिवंधरूपनोपायनहेतुवि
द्यामाहात्म्यमिति श्रुतिप्रकाशिकातः व्याप्यं नियमउपासकविषयमिति वाच्यं विद्यांगत्वेशाद्धसाधार
ण्यात् प्रपदनस्य निष्पत्तेरपि विद्योत्कर्षस्तिः श्रुतप्रकाशिकाकारवचनात् अन्यथाउत्कृष्टांतिगतिफलत्वमपि
४ स्या शेषेः प्युपासकमात्रविषयत्वप्रसंगः अतः शरणागतेरुपायत्वेन विद्यात्वमकामेनापि स्वीकार्यं किं
च शरणवरणस्य विद्यात्वाभावे अनादिकालोपचितानंतानां तद्वश्यत्वेन ताद्दशाचैवनांगीकारे । तदुरि
सर्वेषामपि ताद्दशानां भगवदंगीकारप्रसंगः न च यातिकृतस्य पूर्वसौ निवृत्तानां पापानां भगवदंगी य
कारप्रतिबंधकमिति वाच्यं उपासकानामपि तावन्मात्रेणांगीकारसंभवेनोपासनानुष्ठानवैयर्थ्यात् नच ता
धिकारिविशेषणत्वेन शरणागतेरनुष्ठानमप्यतिप्रसंगवारकमिति वाच्यं तस्याः कालुष्यात्मकत्वे
आगतोस्मि मन्मार्गेन क्षामकत्वाभावे कालुष्ये सति कथमंगीकारः सेत्स्यति अतोतिप्रसंगो दुर्वारः नच
शरणागतपापानामपि वात्सल्यविषयत्वात् भगवदंगीकारसंभवः तस्योत्तराघविषयत्वात् वात्सल्यं
च दोषादर्शित्वं तच्चाश्रेषवस्तुस्वरूपमेव न तु जातसंभवः विद्यारंभाभावेन तदुत्तराघानामभावात् उत्त
राघेष्वबुद्धिपूर्वकोवात्सल्यविषयः बुद्धिपूर्वकस्य तस्य प्रपन्नस्य पुनः शरणं व्रजेदिति निष्कृतिवचनात्

ध२ मेवाहि स्वीकारहेतुर्इष्टः अन्यथा प्रपत्तेरंगीकारहेतुत्वेन क्षमादिगुणानामनवकाशत्वस्यात् किं चापि च।
धर्मित्वादोप्रपत्तेर्दोषनाशकत्वाद्विधात्वमेव प्रतीयते न तावदिदं वाक्यं प्रपत्तिविधायकं प्रपन्नं नेप
रित्यज्ञेदिति विधेः परित्यागनिषेधविषयत्वाच्च प्रमाणांतरसिद्धप्रपत्त्युपजीवनेनायं निषेधविधिः
43 त्य४ अप्राप्तस्य निषेधायोगात् अपि च धर्मत्यागः प्राप्तिं चपतितत्वात्र च धर्मत्याग प्रपत्तेरेकाधिकरत्वेन समान
कालीनत्वश्रवणात् प्रपत्तेर्दोषनाशकत्वं प्रतीयते न चैवं धर्मिदानीं प्रपन्नमिति योगे नाश्रया
हरापत्तेः पूर्वस्मिन्काले धर्मस्य इदानीं त्यागप्रसंगाभावेन तन्निषेधविधानायोगात् त्यागात्यागहेतुह
यममुत्स्वये अत्यागहेतुभावत्वाहि विध्यभिप्रायः एवं प्रपत्तेः फलप्राप्तिप्रतिबंधकनाशकत्वादर्शना
त् प्रारब्धगुणाश्च तत्र स्वीकारहेतवः ... विहितपापक्षमनमह्लप्यते इत्यत्र विरुद्धं प्रपन्नत्वस्या
पि विपश्चित्वात् एतद्विरोधे नापि धर्ममिति श्रुतिरन्यथानेयेति वाक्यं शास्त्रकाशास्त्रेषु श्रुतेरेवान्य।
थावर्णनीयत्वात् अन्यथा धर्मं प्रपन्नमिति प्रपत्तेः पापनाशकत्वाभावश्रुतेः स्वरूपे गौणवाधितास्या
त् अतोश्लेषादिश्रुतिः प्रपत्तं शो नियतसर्वभावित्वमात्रविषयाश्रा ... तिकूल्यनिवृत्तिमा ... रामं॰
ध३

त्वेपि स्वीकारेतिप्रसंग इति तत्रप्रातिकूल्यस्य व्यवसायप्रतिनिवृत्तिविषये तयोरंगीकारस्य निर्बंधकत्वाद
र्शनात् कार्पण्यं चानुकूलस्य निभामैव [illegible] गम्यते श्रुतिस्तावत् तस्मादपि वध्यं
प्रपन्नेन प्रतिश्रयं छत्सीति स्मृतिश्च वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ऋषिः शरणागतपारि
त्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितं प्रपन्नं परिगृह्णामि स दोषं चो २
प्यहं मुनेरित्यादि तत्रापि प्रपन्नः प्रवणान्न केवलं प्रातिकूल्यव्यवसायनिवृत्तिरेव लिंगं तत्र्छव
णोपि तस्यापराधे चिरेण त्वात् प्रातिकूल्यनिवृत्तौ सत्यां शरणागतत्वं नामैव हि स्वीकारप्रयोजक
त्वे तत्रैव तां तस्य होनृतदभिसंधिविराममात्रादित्याशुः इत्यपि तु अर्चीनो संख्येयजन्मसु
महापराधकारिणोपि तत्र प्रातिकूल्यव्यवसायनिवृत्तिमात्रेण तदपराधान्न नाट्स्स्ततस्य।
निरतिशयसंपत्प्रदानाय स्वयमेव भगवान् प्रयतत इति सावकाशत्वमिति च प्रस्तुतप्रकारीकोक्त
कृपया पर्यपालयत् रक्षितव्यः कृतात्मना सतामेतदगर्हितमित्यादिना शरणागतत्वं। नां प्रयोज
कत्वं हि तत्र तेषु एव किरातादिषु प्रपत्त्यनुष्ठानाभावेपि तादात्विकप्रातिकूल्यनिवृत्तिमात्र

७७

44

नराधमोरनुकूलतयाप्रतीतिरेवं वास्तस्यफलं ग्रन्यथानिर्विषयतां वदति न च दोष भोग्यत्वेप्रमाणाभा
वः तन्यंतद्धि षेसमिष्त्ररस्यमासीज्जगद्गुरोः प्रपन्नंपरिगृह्णामि सदोषं चाप्यहं त्विने ग्रघजातं तुमस्ति
नेव संगौरिवेत्यादिसत्वात् ग्रतः संश्रितसकलपापतद्धेत्वादिकमपि वात्सल्यविषयं कथं भगवस्त्री
ति विषयाण्यपिकर्माणि चतुर्विंशतितत्वात्मकप्रकृतिनाशक्तत्र आर्त्ति [illegible] समयेएतदधिकारि
प्रार्थनानुरोधेनविधूननपूर्वकप्रियगतानि क्रियंते [illegible]सननसमासनंतरभाविनोविधूननस्य
कथमत्रसंभवः विद्याया ग्रसत्वादिति चेन्न प्रपत्तिसाधनत्ववादेपितस्यास्सहकृत्वेनदर्शनपर्यंत
विद्यासमाप्त्यसंभवात् चोदनायास्तुल्यत्वात्त्वन्मतेप्रपत्तिरंगविद्या ग्रस्मन्मतेसा ग्रनंगविद्येत्तिवे
षम्यमेव[illegible]ते चेत्तनारब्धांप्रपत्तिविद्यांनिदिध्यासने लाघवस्याममनापन्नामत्येप्राप्तिसमयेस
कृदेवंदर्शनाकारंकरोति ग्रस्माकंतुप्रयोजयितृभगवद्व्यापारभूतांप्रपत्तिमंतकालेस्वयमेवताद
शावस्थापन्नंकरोति तदुक्तं ग्रंकोलतैलसिक्तानां वीजानामविरोधपापविपाकः फलपर्यंतस्तथा
त्रैत्तिसवर्गीतइतिसाम्येचइंद्रियवश्यास्थितंतुकस्यचित्कलुषीकृतंतदं[illegible]तकालेसंस्तुद्धिंयातिनारा
यणालयइति संग्रहस्त्रनन्वसाः शरणागत्या ग्रहेतुत्वं यदीष्यते एवमेवंविदीलुक्तपापहानि राम

७४

ऽसापेक्षत्वात्प्रारब्धगुणेन स्वीकारस्यान्यथासिद्धत्वात् पञ्चम्यामिति कृत्यव्यवसायानिवृत्तिमारभ्य एव घेव
साधुकर्मकारयतीति प्रारब्धकरणस्येश्वरस्यापारत्वादीश्वरसाध्यत्वाभिप्रायेण वा एवं विदीतिप्रयत्नैः
साधनत्वनिर्देशः तन्नम्रचेतनगतप्रयत्नेरप्रयोजकत्वमपि वध्यामि त्यादि सूच्यते इति सुसोः परस्य
रविरोधः सर्वस्मिन्नधिकारे प्रपत्तेर्मेतद्विधास्यामीति संकल्पहेतुत्वमुक्तं त्वामिति संकल्पहेतुत्वान्न मोह
हेतुत्वमित्युक्तं अन्नमोत्पादयिष्यामीत्यत्राप्यन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वमिति निर्हेतुकत्वं निरूप्यते एवं प्र
पत्तेः कालुष्यनिवर्तकत्वेन स्वीकारहेतुत्वाभावाद् अत्र कालुष्यनिवर्तकेन वा सत्यापि बुद्धेः धनं पुरुषका
रेणाक्षिपते पुरुषकारेण वा सत्यापि बुद्धेः धेसतिउ हृद्वा सत्त्व विषयतया नुकूल्यवेदनीये प्रपन्न पापेषु
सत्स्वनेषां फलं दास्यामीति यद्गर्भमीश्वरः संकल्पं करोति अत एव नोपासके प्रसंगः तत्र पुरुषका तिः
राभावात् नच दोषस्य भोग्यत्वे प्रपन्नेन पुनरनुष्ठानप्रसंगः लंघयन्मूलमारोहेदिति निषेधविधिपर्या
प्र२ लोचनया तत्तो निरस्तुपपत्तेः दोषादर्शित्वपत्तेष्वप्रसंगः समानः कोमं निःशंकयथेष्टप्रवृत्तौ निवार
काभावात् नचायाश्रितवात्सल्यैकजलधेरस्यादिप्रमाणसत्त्वात् तस्योत्तराघविषयत्वं उत्तराघाश्लेषस्य
विघाफलत्वेन वात्सल्यस्य कृतत्वाभावात् अश्लेषविनाशयोरदर्शनाद्विस्मरणयोर्विघाकार्यत्वेन सर्वो

६५ त्वाद्धि घारहितदोषदुष्टचेतनपुरुषकारो न घटते इत्याशंक्यांशावच्छिन्नसुशीलत्वादिस्वभाव
धर्मालोचनयास्मिन्नधिकारे वरणस्य केवलमधिकारिविशेषणत्वमेव न तु विधायत्वमिति स्था
प्यते संशयस्तु मंत्रे भगवदुपायत्वस्य निर्हेतुकत्वप्रतिपत्तिर्न संभवति उत संभवति तदपेत
दुपबृंहणं वरमन्वेषोकेश्वरस्य निरपेक्षस्वभावोऽवगंतुं न शक्यते उत शक्यते तदर्थं वरणं।
45 साधनत्वेनाधिकारिविशेषणमिति तदर्थं संकोचस्वीकारेणाशब्दोपस्थापितत्वात्सत्यादीना
मवकाशोऽस्ति नेति पूर्वपक्षः शोऽस्ति तदाऽर्हंशब्दोक्तसत्यसंकल्पत्वस्यासंकोचे बाधकाभावा
द्वरणस्य साधनत्वा निरपेक्षस्वस्वभावस्योपबृंहणेऽप्रतीतेरुपायत्वे सहेतुकमिति पूर्वपक्षे
फलितिपदार्थस्य संकल्पस्यासंकोचस्वीकारे वा सत्यादीनामवकाशो नास्ति तदाऽर्हंशब्दोक्तस
त्यसंकल्पस्य संकोचाद्वरणस्याधिकारिविशेषणत्वेन गुणहीनदुष्टचेतनपुरुषकारांगीकारस्वभा
वत्वमवगंतुं शक्यते इति निर्हेतुकोपायत्वसिद्धिरिति सिद्धांतेऽफलितशब्दपदस्तु यदि पापानामाल
यं शास्त्रविहितोपायमात्रशून्यं चेतनं पुरुषकाराभिहतस्तात्त्वेण तदुद्भावितवात्सल्यविषयं
कृत्वा ईश्वरो गीकुर्यात् तदा स्वस्य दोषगुणहान्योरापत्तिः दंड्यादंडने ईश्वरत्व भंगः हि पापमीति राम० ६५

नैसत्यन्तिमेवमस्याश्रीविद्यात्वेपीद्ववास्त्स्यवैभवात् इत्यौत्तराघयोनीशः प्रपन्नस्य भविष्यतिस्त्र(
पिवध्यं प्रपन्नंनप्रयच्छतीतिचस्तुतेः दोषोयद्यपितस्यस्याद्धाईमार्पिचस्तुतेः तस्मादेवंविदीत्येतत्
फलंविद्यामपीत्थेन योव्रस्सवेद्वस्त्वेवभवतीतिनयेनच अतःप्रह्लादकारोसवास्त्यादिगुणावि
भुः प्रपन्नस्याप्यमखिलंगुणत्वेनैवमन्यते तस्मादुपासकेनैववात्सल्यस्यप्रसंजनेनतस्यैरताप्रप
न्नस्यनिषेधविधिसंभवात् यद्वा अप्रेक्षुत्रस्यदोषासंभवात्त्वत्वात्प्राकनदोषदुष्टचेतनोपस्था
पनसंभवइतितदनूद्यपरिहरति जितेन्द्रियस्यादित्वात्क्रमादर्थक्रमोवलीयानितितद्वाक्यमेवाधि
कारसंगतंवेदितव्यं इतिश्रीवचनभूषणमीमांसायां प्रपन्नस्य वैराग्याधिकारस्वरूपोद्देशः ॥ यिरंडु
मिरंडुलयवेएववेएवापीयिरन्कु यिरंडुकु मिरंडायतधांगुणहीनदुष्टचेतनांगीकारेसस्यसंकल्प
त्वादिगुणहानिःस्यादिति इत्यौंकाथाहेपासंगतिः इत्यधिकारेवरणस्यसाधनत्वाभावेनाधिका
रिविशेषणत्वेमोक्षमपिप्रामोतिप्रदोकेस्वीकारानुपपत्तिरित्याशंक्य आपिवध्यंप्रपन्नमित्यादिप्रमा
णानुरोधेनत्वाज्ञादस्यांदोषप्रपन्नोपस्थापकतयाप्रपत्तेरविद्यात्वमतएवेश्वरस्यगुणहीनदुष्टचे
तनांगीकारस्वभावत्वंचावगम्यते इत्युक्तं तर्हि ततएवेश्वरस्वभावादहं प्राप्तस्य वेनात्वसस्वसंकल्प

७६

कर्तृत्वेशास्त्रमर्यादाभंगवतोवात्सल्यादिगुणजातंचसुरक्षितंभवेदितिचेन्न अभिमुखपरतंत्रसंर
क्षणसंकल्पस्यरोधकर्तृत्वेहि अनादिकृतमर्यादाभंगेनासत्यसंकल्पता तत्संकल्पस्याप्यनादित्वे
हितत्राप्याभिमुख्यपारतंत्र्येज्ञानयोग्यत्वेनमतिरर्थवैकर्तृत्वेभक्तिप्रपत्त्योरिवतत्पोरण्येहेतुत्वात्हे
२ यां४ तुलौमीभ्यंमतिरर्थवैकर्तृत्वेहिचेतनगतत्वाभावेनातिप्रसंगादिवारकत्वमप्येनसिध्येत् अतः
46 शास्त्रमर्यादासिद्ध्यर्थमीश्वरस्येश्वरत्वादिसिद्ध्यर्थंचवरणस्यसाधनत्वमभ्युपेयं एवंसतिना
स्मः पथाइतिमक्तिप्रपत्त्योर्व्यतिरिक्तसिद्धसाध्यरूपसमस्तोपायांतरनिषेधपरत्वंतत्तः आत्मास्तको
चैवाधकाभावादुक्तेमतिप्रसंगादेवसिद्धोपायविधीनामपिसाध्योपायविधिशेषपरत्वमितिनकेव
लसिद्धोपायविधिसंभवः नचैवंसर्वत्रसापेक्षत्वेमोक्षाद्वोपस्याप्पितवात्सल्यादिगुणहान्याप
त्तिरितिवाच्यं वात्सल्यस्यदोषोपयथापितस्यस्यादिसुक्तप्रकारेणअतदोषादर्शित्वेनांगीकारहे
शीलस्य तुत्वात्सौलभ्यस्यादिश्वसनीयताहेतुत्वात्सौशील्यस्यतुआश्रयणावारकत्वात्सर्वज्ञस्येष्टप्राप्तौने त्वर् लभर्
ष्टनिवृत्तिपर्यालोचनहेतुत्वात् परमकारुणिकस्यमित्रभावेनसंप्राप्तयादेवारावणः स्वपमितु
कप्रकारेणनंसापराधिनोपिकेनचिद्व्याजमात्रेसारतरणोपयोगित्वात्कृपायाविशेषतश्चेतन रामः

त्वं २ ७६

संकल्पहानिः दोषस्याहृतत्वात् यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषामपि तत्र प्रवृत्तौ सर्वनाशकत्वं वै
षम्यनैर्घृण्यप्रसंगापत्तिः दोषस्याभीष्टप्रदत्वौपयिकत्वे चतुर्विधपुरुषार्थार्थिभिरपि तत्र प्रवृत्तौ तेषा
मनिष्टफलदाने वंचकत्वादार्जवविश्वसनीयतादिभंगापत्तिः शास्त्रमर्यादाभंजनात्सत्यसंकल्प
हानिश्च उपायाभावेपि तत्फलप्रदत्वे प्राप्योहं नान्यथा प्राप्य इत्युक्तसत्यसंकल्पत्वहानिर्वैषम्यापत्तिश्च
एवं क्वचित्सहेतुकफलप्रदत्वे क्वचिद्दुःखफलप्रदत्वमपि स्यात् अतस्तत्संकल्पत्वस्यानियततापत्तिश्च
सर्वे नचोक्तदोषपरिहारः प्रपत्तेरधिकारिविशेषणत्वाभ्युपगमात् भवतीति वाच्यं वरणस्य चेतनमतिशर्व
कत्वेन चेतनगतत्वेहितत्वस्य चानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिप्रयोजकत्वेन पात्वस्य चानादिसंकल्पासि
द्धत्वेन प्रसक्तदुक्ताधिकारप्रपत्त्यंतर्भाव एवेति तस्याधिकारिविशेषणत्वकथनमनर्थकं तस्य भगवन्म
तिशर्वकत्वेन भगवदीयत्वे विधासमानेरिवत्तत्वारंभरूपप्रपत्तेरपीश्वरकृत्यत्वेन चेतनगतत्वाभा
वादतिप्रसंगवारकत्वमपि न स्यात् चेतनमतिशर्वकत्वे परस्वे चेतनगतत्वेष्वतो तिप्रसंगादिकं न।
स्यादेव ननु द्विपात्रीस्यादिसंकल्पस्य प्रमातिकूलव्यवस्थितविषयत्वात् प्राप्योहं नान्यथा प्राप्यः नास्मं
यथा इ। स्यादिसंकल्पस्य स्वतंत्रचेतनविषयत्वाऽभिमुखपरतंत्रचेतनेष्वष्टकोरवशाद्भगवतोरक्ष

६७

जीवेश्वरत्वाभिमानादिसंकल्पोपपत्तेश्च । अतः परतंत्राणां तदनुमत्यनुरोधेनासौ धनमिव प्रारब्धवशे
न जातिप्रसंगवारणाय व्याजीवेश्वरत्वेनासत्यसंकल्पत्वाद्यापत्तिः व्याजमात्रेण फलप्रदत्व
संकल्पस्याप्यनादित्वात् नापि सहेतुकतानहेतुकत्वे सति भूतिप्रसंगवारकत्वं व्याजत्वमिति निर्व्या
47 जेन सहेतुकत्वशंकाया व्याहतत्वात् वरणस्येश्वरमतिपूर्वकत्वेपि नानुपपत्तिस्तस्य प्रथमप्र
वृत्तेश्वरव्यापारतया चेतनगतफलसाधनत्वाभावेप्यतिप्रसंगपरिहारकत्वमुपपद्यते यथा
साधारणेष्वपि राजानुमत्यारामेषु पापमनेदत्ते प्रथमप्रथमं वृत्तस्य तत्फलभागित्वं यदि प्रथमं प्र पृ६
८१ वृत्तो दार्यानुमंतुस्तत्फलं ददातीति तत्रानुमंतुरंशो पूर्वत्वात्मत्वादनुमंतृत्वाद्व्यातिप्रसंगो दा
तुर्वैषम्यादिदोषश्च न संभवति तथा स्वज्ञानचिकीर्षितामयत्नानामुभयकर्तृत्वेनोभयसाधा
रणत्वेनोत्तरावधिप्रथमप्रवृत्तेर्यादृच्छिकादिषु सुकृतत्वकल्पनाया भगवदीयतया मोक्षार्थप्रवृ
त्तिमात्रस्य चेतनफलसाधनत्वाभावेपीश्वरः स्वगुणाधिक्यादनुमंतुश्चेतनस्यानुमंतृत्वा
देवैषम्याभावात्तत्स्वफलानन्वये स्वस्य फलित्वासंभवात् तत्फलं ददातीति चेत्कोनाम प्रसंगादि ति
दोषः कथं वा तस्य सर्वसमत्वादिगुणहानिः कथं वा सहेतुकत्वशंकावकाशः कथं वा चेतन राम०

६७

सत्तास्थितस्य अनुवर्त्तने नित्यानुभवे मुक्तानुवृत्तौ सामान्यस्य इत्यादौ स्वावतारे शास्त्रप्रवर्त्तने मोहनस्य कृपायां
सुकृतविशेषे निग्रहशमनोपायप्रदाने उपायांतरांगभावे उपायांतरस्थापनत्वे विशेष्याजमात्रेण
संसारनिवर्त्तने आत्मसमर्पणस्य फलप्रदत्वे बुद्धिपूर्वोपायप्रच्युतेककाम्ये आकृतप्रायश्चित्तानामपि य
मवश्यत्वाविरहेण फलाविरोधेन यत्किंचिदुपकृत्वकल्पने च हेतुत्वात् अतः शरणागतेर्हेतुत्वाभ्यु
पगमेपि मीमांशद्भिःमुगुणानामन्ततेर्वरणं नाधिकारिविशेषणमिति तत्राहापरंदुमित्यादि यदि
दूषकारोपायहेतुकांगीकारे ईश्वरत्वादिगुणहानेर्मर्यादाभंजनेन दोषापत्तेरंगीकारे दोषगुणाह
निव्यतिरेकेणभाव्यमितिमन्येत तदा मीमांशकैः तत्वात्स्वादिगुणाभावो नैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तामिसं
ए धिः अयंभावः यदुक्तं वरस्याधिकारिविशेषणत्वे गुणहीनदुष्टचेतनांगीकाराद्विधिनिषेधशास्त्रो
क्तमर्यादाभंगः क्षिपामिनाम्यः वंचाइत्यादिसत्यसंकल्पत्वभंगः ईश्वरादिगुणहानिप्रसक्तिरितितदेत
त्सर्वं वरणस्याधिकारिविशेषणत्वाभ्युपगममात्परिहृतं न च वरणस्य चेतनमतिपूर्वकत्वेनतदभा
वे च दोषप्रसक्तेस्त्वान्यतथात्वमिति वाच्यं चेतनमतिपूर्वकत्वेपि तस्य हेतुत्वप्रसंगाभावात् मुमुक्षोर्गो
णसाधनरहितस्यासंगा किंच नस्य शरणापत्तेपरमकारुणिकेनातिप्रसंगाद्विवारणार्थं किंचिद्या

९८ स्य शरीरस्य चेष्टापनसंभवात् तानवलत्वोक्तेश्च वैफल्यं स्वामित्वस्य देहि ददामीति प्रकारेण इंद्रादेरिव सं
बंधाभावेपि फलप्रदत्वसंभवादत्र वैधत्वविधानानुपपत्तिः कारुण्यस्यातिरिक्तत्वपक्षेतु तस्य कौस्तुभा
स्या३ दस्तु क्लेशात्मसंकल्प्यैकफलत्वेन व्याजमात्रत्वायोगात् फलदानौपयिकत्वमिति निष्फलत्वं चेतनसंस्थि
त्या स्यनुवर्तनं प्रकृतानुवृत्तिरेघ नु भवमहदादिसामान्यस्य स्यवृत्तारादीनां कृपाकार्यत्वेप्यत्र विशिष्टवै
धत्वप्रयोजनाभावात् अन्यथोपासनेप्यवैधत्वापत्तेस्तदेव वैधत्वविधिर्व्यर्थ एव स्यात् तत्तस्माद्धेतुकमेव तत्।
48 विद्वदेकत्वाभावे वा स्त्र्यादिगुणानां तदुद्बोधकत्वप्रकारस्य च विषयाभावादभावपर्यवसानं स्यात्
तत्प्रतिपादकशास्त्राणामप्रामाण्यमेव स्यात् एवं सर्वत्र व्याजस्य सत्वेपि प्रधानहेतुः सहजकारुण्यादि
त्वमिति चेन्न तर्हि स्वर्गादिप्रदत्वमपि तथा स्यात् यागादेः फलसदृशत्वाभावात् तत्र कृपाया एव कारणः मोक्ष
साधनानामसदृशत्वाद्धि सदृशसाधनस्यानिरूपितत्वाय फलप्रदत्वं दयादिकार्यमिति चेत् तर्हि भक्तावपि
वात्सल्यादेरूपास्यतापत्तिः यदि मुख्यसाधनफलस्य गौणसाधनगतिर्हं मत्वापि प्रदानेश्योपायपेक्षा
लदा गौणकर्मवदष्टकादिश्राद्धादिषु सर्वत्राराध्यदेवतागौणानुसंधानस्यापेक्षात्वप्रसंगः इत्याप्ताः
प्रातिकूल्यस्य व्यावसायानिवृत्तिमात्रविषयत्वप्रतिपादकस्तु तत्प्रकाशीकाविरोधश्च क्वचिदहेतु। रा०म०
९८

स्य फलान्वमप्रशक्तिस्थेति अतो वरणस्याहेतुकत्वेपि अतिप्रसंगादिदोषपरिहारसमर्थत्वान्न किं
चिदपि हीनं यत एवमतिप्रसंगादिदोषाभावः तत एव सिद्धोपायविधीनां साध्योपायनैरपेक्ष्येण स्व
तंत्रत्वान्नान्यः पंथा इत्यादिविधेः सिद्धोपायातिरिक्तविषयत्वेन संकोचः सिध्यतीनान्यथाप्य इति
संकल्पोपि स्वतंत्रश्चेत् न विषय इति तेस्मान्निलिंपामीत्यादिसंकल्पोपि विधाहीनमात्रविषयः तथि
शाति कृत्स्नव्यवसायविषयः अतो ईश्वरोपास्यतनसत्यसंकल्पत्वादेः शास्त्रमर्यादास्थापकत्वादे
श्च न विरोधः यदि शरणवरणमपि साधनमभ्युपगम्यते तदा सर्वज्ञस्य हेतुकत्वेन मांशद्धोपपत्त्या
पितत्वात्तस्य स्वादिगुणानामनवकाशे नासिद्धिरेव स्यात् न चैवात्तस्य अवितदोषादर्शनेनांगीकारे हे स्या
तुत्वं साधनपक्षे आश्रयणविरोधिपापानां पंचसंस्कारादिनात्मज्ञानेन च नष्टत्वात् शास्त्रप्रतिबंध(न५
कानां विधाधिगमेन नष्टत्वाच्च दर्शनीयपापाभावात्सौशील्यमत्येन विश्वसनीयहेतुमत्तस्यैव वि
श्वाससंभवात् सर्वत्र पसाम तिरिक्तत्वप्रमाणेन ततोपि महाविश्वाससंभवाच्च दुष्प्रापत्वशंकापि(
नाहंति शरणस्य स्वस्य साधुत्वस्य न संभवतीति सोत्र न्यूनमप्यपकृतं सर्वज्ञत्व तस्मान्निष्ठानिवर्तनादुपपु
तैरवे प्यत्र विशिष्टत्वेन प्रयोजनाधिक्याभावात् अधिकारिणा सामर्थ्यस्य वैयर्थ्याभावेपि भक्तस्यैवान

कर

त्वमौपाधिकमिति ईश्वरस्यैकस्याण स्वभावत्वं सिध्येत् अत ईश्वरस्य तद्गुणानां तत्स्याश्चरत्नकं।
त्वं स्वाभाविकं शीलकत्वमौपाधिकमिष्येत तन्न क्वचिन्निरुपाधिकरत्नैवे सिध्यति एवं चेश्वरतद्गुणानां
शीलारत्नयोरुपाधिसापेक्षत्वेन योस्तन्निरपेक्षत्वे शीलायाः निरुपाधिकत्वे रत्नायास्सोपाधिकत्वे
चैकस्याणत्वेन सिध्यतीति तन्न सिध्यर्थे शीलाया नुपाधिसापेक्षत्वं रत्नाया तन्निरपेक्षत्वं वाच्यं तदा
47 चरत्नकत्वमेव स्वाभाविकं शीलकत्वमौपाधिकं क्वचिद्रत्नरेणोपाधिदर्शनं चेत्तन्न स्वभावकत्वं तत्स्व
भावश्चकर्त्तव्यरत्नणत्वात्तस्म सोपाधिकरत्नकत्वधर्ममश्चवत्कृहि चेत्तन्निरुपाधिकरत्नकत्वं नित्यस्यैव
भवद्दिष्यतीति निरुपाधिकरत्नकत्वमेव भगवतस्तत्त्वं तद्गुणे उपायोपेयत्वेन दिहतवतत्वेन तुगु
णाविति अतः शरणवरणस्याधिकारिविशेषणत्वेन कृहशाद्रस्य वाधकत्वाभावात् मस्तुतसा
धनत्वे मांशाद्रस्य वाधकत्वाच्चेवरणमधिकारिविशेषणं तस्माच्चरमश्लोकस्य मर्वेणो न्निरपेक्षत्वंक रत्न४
त्वस्वभावावगमकत्वान्मंत्रे निरपेक्षेकत्वसिद्धिः अथ मतसंग्रहः गुणहीनसदुष्टस्य स्वीकारे समता
भवेत् दद्यामि न तमामीति संकल्पेन तथा विभोः वैषम्यादिमतेगश्च मर्यादायाश्च भंजनं अतो विद्या
दीनदृष्टामां चेतने स्वीकारोहि इत्येतन्न विभोर्दोषगुणहानिप्रसक्तितः मदिक्रुत्नाप्यहेतुत्वेना रामं०

ति रत्न३

कमेवरणे परमकृपायाः सहजत्वसिद्धत्वेन यावत्वेकचित्सिद्धे हि शास्त्रविहितहेतूनां व्याजत्वसि
द्ध्यर्थं किंच मामिति स्वार्जुनसारथ्यवेषस्योपास्यगुणत्वेन विधानात् तत्सारथ्यस्य स्वातंत्र्यैकांत्यस्य
त्वात् स्वातंत्र्यमपि वेषाकारोपलक्षितवाच्यं न च संसरणे भगवत्स्वातंत्र्यं प्रधानहेतुः कर्मादि सहकारी
ति वेदांताचार्यैरुक्तमिति वाच्यं शरणे स्वामित्वमोचितसंन्यासविद्यायास्स हकारिणः प्रधानहेतुः स्वा
तंत्र्यविशिष्टकरुणा विभोरिति तैरेवोक्तत्वात् ततश्च तस्य वेषत्वं वरणोपायत्वेन सिद्धमिति न च ना
सादिवाजमात्रस्यानंतस्थिरफलप्रदत्वं स्वातंत्र्यमहत्त्वमिति वाच्यं तत्त्वगाढ़ कृतपापस्य कल्पकोटि
नियतानुभवेप्यनाश्य दुःखप्रदत्वेपि तस्य साधारणत्वाद कल्याणगुणगणत्वाद्वत्तणेन्यास सापे
क्षत्वेन कर्मपरतंत्र्यमेवास्तीति युक्तः स्वातंत्र्यं न तेष्वकाचिदहेतुकेरतणे स्वातंत्र्यसिद्धिस्तस्य क
ल्याणगुणत्वसिद्धिश्च यद्यपि कर्मानवस्थायाः स्वातंत्र्यकृततत्वात्तदनुगुणफलप्रदत्वमपि तत्का
र्यत्वापादितस्य सुखदुःखसाधारणत्वान्न कल्याणगुणत्वसिद्धिः अतः केवलं स्वेच्छयैवाहंमेतं क
लं चित्कदाचन सुलभप्रकारेण स्वकृतेन मर्यादातिलंघनेन कांचिद्वृत्तकत्वे तत्पात्वे सिद्धे तत् एवं तान शक्या
दीनामपि विशिष्टाचारत्वेनोभयसाधारणं क्वचिदहेतुकरतकत्वोपपत्तत्वे तन्मात्र दुःखप्रदत्वोपायिक

५० नोपासकावयवेषु ग्रहहरहस्तदंगानुसंधानपरेतितदर्थं उपायकृतकत्वस्याभिप्रायेऽपद्वंद्वहरणस्या
हाप्यमस्तु तन्नास्तीति यदा तितदाऽउपद्वंद्वहरणसध्रीचीनायाः श्रुतेः उपायांशाकृतभरत्वमनुपा
यगमकं न भवतीति विवरणस्योपायत्वान्मंत्रे निर्हेतुकत्वमात्तपत्तिरितियदा च पुरुषविद्या
याः कृतकत्वपरत्वेऽपद्वंद्वहरणस्याचिंत्यत्वं नास्ति तदा तस्याऽन्यपरत्वेन माप्तुचद्वस्तत्र कर्तृमो
कृत पायस्यैककृत्यस्याभिप्रायत्वेमानाभावाद्धरणस्याधिकारिविशेषणत्वात्स्वीकृतभरत्वमनुपाय
त्वबोधकं भवतीति चरमश्लोके नैरपेक्ष्यप्रतीतेः मंत्रप्रतिपन्नमुपायत्वं निर्हेतुकमितिसिद्धांतिन(?)
50 श्चेत्पक्षस्तु वरणस्याधिकारिविशेषणत्वमनुपपन्नं समभिव्याहृतस्य माप्तुचद्वस्यास्यापूर्व
घटत्वात् अत्र हि शोकनिवृत्तिहेतुत्वेनोपायांशेकृतकत्वमभिप्रेतं सदुष्करोपायविधानाच्छो
चं तं प्रति विवरणे सकृत्वविधानस्य तन्निवृत्तिरूपत्वात् एकशब्दादिनाऽउपायांतरनैरपेक्ष्य
विधानेपि वरणस्यास्यावृत्तिरूपत्वेन दर्शनपर्यंतत्वशंकाया निवारकाभावात् न च त्वाशब्दस्व
रूपत्वनर्हत्वसर्वं वृत्तितया कर्तृमोपायत्वान् हैत्वानत्र मम माधिकृतत्वाच्च माप्तुचद्वस्तितास्मर्यं
किं न स्यादितिवाच्यं तैत्तिरीयके प्रपत्तिविधानानंतरं तस्यैवं विदुषः इतिवाक्ये सर्वोत्साधिकारिणः ५० राम०

णेनाप्यौगम्यते विभोः कारुण्यवात्सल्यसौलभ्याधामत्वगुणाः असत्वस्याभवेयुस्ते विषयाला
भतः परं कृतप्रतिकृते लोके गुणत्वं नैव दृश्यते दुष्टदुःखपरित्यागे निवृत्तिरत्वादिकं भवेत् अंगी
कारे सदोषाणां वैषम्यादिप्रसंजनं भवेद् इति शेषणीभूतमप्यस्यैव निवारितं यद्यप्यहेतुकृपाफल
मेवाश्रितपत्तेः सा तथाप्यनुमंतृत्वाद्वेतनस्य चतत्कृता संकल्पासत्या देश्वपरीहाररत्नयामंतः
इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां द्वितीयप्रकरणे अपत्त्यनिरूपणाधिकारश्चतुर्दशः १४।
पिरंडिदु कलैत्तधुत्तेन्निरुत्ति लित्तधुकिरंदु मंडायत्तधां यदिमां प्राकृत्स्य विहितवात्सल्यादि
सा गुणानुपपत्त्यावरणस्यावधि नत्वं तर्हि मामेव इति शाक्ष्ये नहेतुकृत्यत्वविधानानुपपत्तिवात्
हेतुकत्वसिद्धिः किं न स्यादिति शंकायां संगतिः संशयस्तु मंत्ररत्ने उपायत्वस्यानिर्हेतुकत्वप्रति
पत्तिर्नास्ति उतात्त्वीति तदर्थं संदुपरं हृणचरमश्लोके मोक्षयिष्यामीति भगवत्त्वोक्तत्व भरत्वं भर
समर्पणस्य उपायत्वं नगमयस्तु तगमयत्तीति तदर्थं मास्शुचः इत्यत्र शोकनिवृत्तिहेतुत्वेनोपायां
शोकस्यत्वमभिप्रेतमुत्तचेतनस्य प्रवृत्त्यनर्हत्वमीश्वरस्य तत्कार्याधिकृतत्व हेतुत्वेनाभिप्रेतमितित
दर्थितस्यैवं विदुषः स्वात्कृत्य काप्यपराधीनयोग्यत्वे नतत्संधानपरात् तयत्नाघटनुष्ठानस्यानिवेश

दे

५१ तु निर्भरत्वानुसंधानपरत्वमेव किंत्वनेनैव तु मंत्रेण स्वात्मानं समर्पितैः येऽन्यपि निःशेषकर्तव्यः
कृतकृत्यो भविष्यतीति स्पष्टत्वेऽप्युपपत्तिविधानानंतरं कृतकृत्यत्वविधानेनात्रापि स्थानप्रमाणेन इ
वोक्तवाक्यस्य न्यासविधायकत्वेनाङ्गकृतकृत्यताविधानस्योचितत्वात् तस्मात् सर्वत्र प्रपत्तिविधा
नानंतरं तदनुष्ठानुरूपाऽऽग्रांशे कृतकृत्यत्वविधानात् उपायान्तरदुःशकत्वं कृतशोकनिवृत्तेर्वरण
मात्रोपदेशनिवृत्तेश्च मामुचः इत्यस्योपायांशे कृतकृत्यताभिप्रायत्वात् तद्द्वयवैयर्थ्येन वरणेना
धिकारिविशेषणं प्राप्तिसाधनमेवेति तन्नाह इत्युक्तिस्मादिवरणस्य साधनत्वादेवहि माशुच
इत्यस्य साधनानुष्ठानांशे कृतकृत्यताविधीयते प्रपत्तस्य साधनत्वात् तदनुष्ठानेन ममदोष
गुणहान्योर्हानिर्जाताः अतः परमहं निर्भरो निर्भयोऽस्मीति चेन्मन्यसे तदोक्तस्वीकृतभरसमर्प
ण स्यैव स्वीकृतभरस्वीकारस्य च ऋतत्वात् दोषगुणहानिर्जुतास्वीव स्यैवस्यादित्यर्थः अतः
भवः प्रसभरोनभस्त्या ह्युपायान्तरानुष्ठानं त्वमेवोपायभूतो मे भवेति उपायान्तरस्यानिवेद्यो
तप्राथनेनतस्य तथात्वात् भरसमर्पणं च न भरो भवितुमर्हतीत्येन स्वीकृतोपायस्यकृतकृत्यत्व
संभवः तत्तश्च यदि स्वानुपायमेवोपायसमर्पणनुपायानुष्ठानेनैव न वुद्ध्येत तदा भरस्य समर्पितत्वं राम

५१

हि तत्संकल्पत्वविधानेनात्रापि स्थानप्रमाणेन माशुचइत्यस्यापि तत्परत्वात् न च पुरुषविद्याया
यज्ञादिप्रतिनिधित्वेनांगतया अहरहरनुष्ठेयत्वौकैभर्थ्यपरत्वमिति वाच्यं सर्वानुवाकोक्तविहिता
यान्यासविद्यायाः सकृदेव हि शास्त्रार्थः कृतोयं तारयेन्नरं सकृदेव प्रपन्नायेत्यादिना सकृत्त्ववि
धानेनासकृदावृत्ततया पुरुषविद्यायाः न तत्रांगत्वं किंच प्रपत्तेरानुकूल्यसंकल्पत्वादिव्यतिरेके
णांगांतरासहत्वात् पुरुषविद्यांगत्वानुपपत्तिः न चैवेदं तद्वि[illegible]हितविद्यानां विकल्पो विशिष्टफ
लत्वादिति न्यायविषयत्वेनाविशिष्टफलत्वे पागुरुलघुविकल्पायोगेन विद्यांतरोक्तावृत्त्यादिप्रा
प्तेन्यासविद्यायामप्यविशिष्टेति वाच्यं न हि वचनविरोधेन्यायः प्रभवतीति न्यायेन सकृत्त्वस्य व
चनविरुद्धतया न तत्रावृत्त्यादिप्रसंजकन्यायानामप्राप्तेः न तु लके श्रुतप्रकाशिकायां पद्यविसात्वाद
कारस्वरूपत्वभक्तिरूपत्वादिपराणां वाक्यानां विद्याविशेषप्रकरणगतादित्वेपि सर्वोपासनसाधा
रणत्व[illegible]गुरुलघुयत्नविकल्पत्वानुपपत्तेः प्राप्तेनयापि प्रपदनेपि लघुगुरुविकल्पानुपपत्तिरूप
न्यायो वचनबलप्राप्तिरिति हि न हि वचनविरोधे न्यायः प्रभवति वचनविरोधाभावात् उपासने पुन
स्यप्रवृत्तिरिति न्यासविद्यायाः सकृत्त्वादसकृदात्मकत्वेन न तत्र पुरुषविद्याया अंगत्वेप्यपि

मकृत्वाद्विद्यायाः स्त्रयागानुष्ठानप्रतिनिधित्वेनोपासकशरीरावयवेषु यज्ञावयवकल्पनेनासकृ
दावृत्त्यनुसंधानपरत्वात्तन्न वसूक्तदेवप्रयत्नायेत्यादिस्मृतिवचनात् श्रुतप्रकाशिकावचनाच्च ।
एवं प्रकृतन्यासविद्यायाः स्वनाडकलेस्तु केवलात् पुरुषविद्यानांगविद्योतिता [illegible] स्मृतिवचनश्रुतप्र
काशिकावाक्ययोः षडंगप्रपत्तिविषयत्वात् ब्रह्मणे त्वामहसे ओमित्यात्मानं युंजीतेति श्रुतौ तु वा
७ कविहितायाः वसुरण्यादि [illegible] वादिमंत्रकत्वेन षडंगयोगाभिन्नत्वस्योक्तस्य स्वरूपमात्रत्वाच्च पुरुष
विद्यायाः अंगत्वेन कृतेहत्यन्तविधानपरत्वाभावात् [illegible] निरीयाः ततात पुरुषविद्योक्त विद्यांग
मिति भाष्यकारवचनाच्च न योगशब्दो विद्यांगभूतार्थवादभागपरः विद्याशब्दांगयोरत्वात्स्या
पत्तेः ब्रह्मप्राप्तिरेवात्र फलमिति भाष्यविरोधश्च [illegible] पुरुषविद्यायाः उपासनात्मकत्वाभावे त्वंगो
पसंहारो न भेदत्वेन नमन [illegible] पुरुषविद्यायाः नाप्रयाणं विद्यां
तरवद्दहरहरनुष्ठेयत्वेशब्दाद्देवगम्यते इत्यतोवा कौतन्यास विद्याया विलंबात्तमाधिकारत्वात्
विलंबात् [illegible] मस्य भगवदनुभवप्रतिबंधि [illegible] लीकृतवांछितः करणत्वात् सहकारित्वेन चेति यज्ञा
नुष्ठानाभावे विद्यानिष्पत्त्यनुपपत्ते उपासकावयवेषु यज्ञांगपरिकल्पनेन तदनुष्ठानप्रतिनिधि राम०

52

चानुष्ठितत्वं विरुद्धमिति निरस्तं भवेत् स्वभरानुष्ठानासामर्थ्यान्मयि भरन्यस्तेस त्विमया च तत्स्वीकृत
त्वस्मिन्नपि कृते स ति पुनर्दुर्वासनावसादनुष्ठितभरसमर्पणमेव स्वोपायकृतत्वेन मत्वा कृतघ्नः
सन्तत्सभास्थानमनुष्ठितोपायमनुतेनदायं भरोवक्तव्य इति स्वीकृतोपायस्य त्यागएव प्रसज्येत
इति सर्वावस्थैवापेद्यतेति यदुक्तं तन्मापुचइत्यस्य स्वकृतोपायस्य कृतत्वकृत्यत्वानौपाधिकत्वं रणवर मि
णस्य साधनत्वसिद्धिरिति यदुक्तं तस्याकृतात्ययर्थकत्वे कल्पकाभावात् न च शोकनिवृत्तिः
कुत्सितकासर्वधर्मपरित्यागांशकेन एतच्छङ्कोक्तस्वीकारानुपायत्वबुद्धिं सत्यक्त्वेन प्रकृतस्वीकारे
ण विशिष्टस्य स्वाशंकावस्थापितत्वात् तत्प्रपत्तिनदृढत्वं प्रकृते मोक्षयिष्यामीत्यत्र भगवत प्रेरितत्वे
न कृत्याधिकत्वं चोक्तं यतः प्रकृतयोः स्वप्रपत्तिनदृढत्वं चेत् नकार्याधिकृतत्वयोः शोकनिवृ
त्तिहेतुत्वेन विवक्षितत्वोपपत्तेः तस्यान्यथासिद्धत्वात् एवं स्वकृतस्य भरस्य भगवति समर्पित
त्वेन [illegible] विवक्षितत्वोपपत्तेः तस्यान्यथासिद्धत्वात् एवं स्वकृतस्य भगवति समर्पितत्वेन
कृतकृत्यत्वसिद्धेरप्रत्यस्यानप्रमाणेन एतद्दुपपत्त्यस्मृतौ पुरुषार्थघायां कृतकृत्यत्वोक्तत्वात् शो
कनिवृत्तिहेतुत्वं कृतकृत्यस्य श्रुतिसिद्धमिति प्रकृत तत्वलिंगमसातेन्यत्वावाधितमिति चेत् तस्याः

त्वा

कृत

५२ स्यकृतकृत्यत्वाविर्भावनपरत्वाभावात् स्वकार्ये स्वस्यानधिकृतत्वं तत्र भगवतोऽधिकृतत्वमेव शोकनिवृत्ति
हेतुत्वेन विवक्षितं तत्र स्वस्य भारसमर्पणस्य स्वकृतकृत्यत्वाभावेऽपि समर्पणमात्रात् कृतकृत्यताभिमाने त्वानु
ष्ठितभारसमर्पणं भगवदनुष्ठितस्वीकारश्च मञ्जुतो भवेत् तस्माच्छरणस्याधिकारिविशेषणत्वे माशुच
स्य स्वबाधकत्वाभावात्स्व शरणमधिकारिविशेषणमिति सिध्यति एवं माशुच इत्युक्तेश्वराभिप्रायस्व
पत्रस्वभावधर्मालोचनाच्छरमश्लोके निरपेक्षत्वमतो नैमित्तिकेवगतमनुपायत्वं निर्दिष्टमित्युक्तमिति संगृह्य श्लो
५३ के शोकनिवृत्तिश्चेत् कृतकृत्यत्वस्य राकृत्यं भवत्याद्यनुष्ठानं न भरस्य समर्पणे अतो कृतकृत्यत्व
स्मिन्न कृतकृत्यत्वमानतः समर्पणस्य स्वीकारः मञ्जुतो भवति ध्रुवं तस्माच्छोकनिवृत्त्यर्थं प्रमाणः
कारण एषकः स्वयं शास्त्र इत्येष कोऽपि तोऽहमखिलेश्वरः अतो नाधिकेव त्वं च शास्तो नाहं सिद्धा
चित्तं त्वमुक्तवान् यतः पार्थ ततो माशुच इत्यपि प्रपत्तेरनुपायत्वं ध्यानकीर्तिसतां मते यतः उरुषवि
धार्च पूर्णप्रपत्तिनिधिः श्रुत्वा कृतकृत्य सरति श्वापि त्वद्गुणग्रपगोचरात् साक्षादपि प्रपन्नेऽस्ति कृतकृत्य स
विधिनैव च नृ भगवति हरौ पारंगतं भरन्यसनं कृतं पारेमे तस्तु स्वप्राप्त्ये कृत्यं श्रहीनमकृत्यवत्
भवति च वपुर्वृत्तिः सर्वं कृतैर्नियतक्रमापरमिह विभो राज्ञा सेतुर्बन्धैरनुपास्यते इति प्रपत्तावनुष्ठे रा.म.०

त्वेन विधीयते यज्ञादि चाश्रयाणां दहर दहर तु इष्टे यामीति इयमप्य दहर दहर तु इष्टे यामीं चेदानीं ब्रह्मलोप
सन्नानांगुणोपसंहार विकल्पो नेणयाय विद्याभेदाभेद चिंता प्रस्तूयते इति भाष्य ग्रंथे दहर विद्यायां
मायि चेत्तरे योमनाम्नानादि लक्षणाधिकरणे चिंतितयोस्तैत्तिरीयच्छांदोग्य दहर विद्ययोः छांदोग्य
दहर विद्याधिकारिणो तैत्तिरीयक दहर विद्याप्युपासनरूपेणावगम्यते एवं दहर विद्याया उपा
सनात्मिकाया उपासनरूपमास विद्यांगत्वात् पञ्चाग्न्यनुष्ठानमपि नित्यविधेनाश्रमाणां दहर दह
र तु इष्टे यत्वाच्च न क्रतवक्रत्स्यतानुसंधानरूपत्वात् ननु भवने नैव तु मेत्रेण त्वात्मानं मयि नि
ह्निपेत मयि निःह्निपक्र त्व्यः क्रतक्रत्यो भविष्यतीति वचनेन संपात्ति विधानं तर क्रत क्रत्यता वि
धानात् स्याच्च प्रमाणेनात्रापि स्वेतरानुवाकयोस्तयात्वमस्तु मितिचायते इति न च वाच्यं न क्रत
क्रत्यशब्दस्योपायांशे क्रतक्रत्यतापरत्वाभावात् किं तु निससेने मित्तकांशे क्रतस्तत्वात् तत्र विधीय
तेऽउक्त वचनेस्य सामान्यस्य छागपशुन्यायेन देवर्षि भूतानामृणानि त्यादि विशेषवचने पर्यव
सानात् तेषां राजन सर्वयज्ञाः समाप्ताइति वचनस्येवापि तत्र पर्यवसानात् तत्र त्रणत्रयापाकर
णाभिप्रायं क्रतक्रत्यवचनमिति तदज्ञो धेनत्रोपायांशे क्रतक्रत्यतावासिद्धिः तस्मात्तमास्तु च इस

क्रत

५४ ॥२

नंतरं तत्संबंधिभूतस्य मंत्रस्य प्रत्ययार्थस्य निरूपणानंतरंगमिति तन्निरूपणमुखेन वरणस्य हेतु
त्वमुच्यते तत्राधिकारस्य कर्तुश्च येनापि वरस्याधिकारिविशेषणत्वाद्विधिरधिकारिविशेषणाविधि
रि तिप्रधानविधिनिरूपणानंतरं तदंगानां प्रधानमंत्रानुबंधिविधिर्निरूप्यते इति वा संगतिः प्रथमे

शोधकार्थः द्वितीये नारायणचरणशब्दार्थः तृतीये मंत्रप्रत्ययार्थः चतुर्थे त्रिमापदार्थः प्रक
रणचतुष्टयेनार्थमंत्रचतुष्टयनिरूपणमुखेन परिच्छेदमात्रानुयायिशरणशब्दार्थो निर्हेतुकर
त्तो निरूप्यते वरणस्योपायत्वे पुरुषकारस्यापेक्षितत्वात् पुरुषकारप्रकरणमनुपायता निर्हे
तुकत्वोपपादकमिति परिच्छेदमात्रे निर्हेतुकोपायत्वपरामिति वा योजनीयं कोलाजियमपरस्य
मंत्रपदद्वयलक्षणत्वात् नदेशाद्यनियमोपि निरूप्यते कर्माद्यनुष्ठाने कालस्वाभ्यां हि तांगत्वात्
तदनियमे देशप्रकाराद्यनियमोपि सिद्ध इति वा देशाद्यनियमस्य मत्वर्थत्वेन वरणानंतरं वमनेने
वनुमंत्रेणास्वात्मानं समर्पयेत् इति निःक्षिपेदिति प्रकृतत्वात् तत्र नियतमंत्रकत्वं प्रत्यभिज्ञाप्यते तत्तस्मा
नियतपरिकरस्य कथमहेतुकत्वमिति शंकया चरमोपायाधिकारयोः संगतिः वरणस्याधिकारिवि
शेषणत्वे सिद्धोपायार्थत्वे वा आजन्ममात्रे सकृत्त्वेन वृत्तिः सहेतुकत्ववादिभिरर्पितस्य याजत्वमेवो रा५०

54

५४

तायां उपायांशे कृतकृत्यत्वात्तु संधानं वेदान्ताचार्यैस्तं कथं संगच्छते इति चेत् तस्य षडंगयोगभक्त
साधनत्रयपत्तिपरत्वाच्छरणागतेस्तत्तभेदस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च इति वचनभूषणमीमांसायां प्रोक्तनि
वृत्तिकारणचिन्ताधिकारः पंचदशः १५ एवं द्वितीयप्रकरणे प्रथमाधिकारे व्रजे निर्वेदुकाशंका।
परिहृता द्वितीये मोक्षयिष्यामीति पदोक्ता तृतीये ऽहं शब्दोक्ता चतुर्थे मा शुच इति शब्दोक्ता एवम
धिकारचतुष्टयेन वरणस्याधिकारिविशेषवरणत्वस्थापनमुखेन निर्हेतुकत्वं स्थापितं तदेव निर्हे
तुकत्वं तृतीयचतुर्थप्रकरणाभ्यामपि भेदमुखेन स्थाप्यते द्वितीयप्रकरणे [illegible] अधिकारिविशे
षणविषयत्वात् गुणाभावदोषयोस्तन्तोरपि तदनादरेणार्जुनादीनां अंगीकारदर्शनात् प्रस्तुत
दोषगुणहानिर्भोग्यत्वेन स्वीकृतस्य विषयीकारस्वाभाव्यात् सौशील्यवात्सल्यकारुण्यादिक-
ल्याणगुणयोग [illegible] स्वीकृतं च तेन तत्कृत्यत्वप्रदर्शनेन शोकनिवर्तकत्वस्वाभाव्यात्
वरणस्य [illegible] हेतुत्वमिति प्रपत्तत्मस्वभावपर्यालोचनया समर्थितं ततः परं प्रपत्त्यनुबंधिदेशका
लाद्यनियमत्वभावपर्यालोचनयापि तदेव समर्थ्यते [illegible] प्रपत्तिस्वरूपपर्यालोचनानंतरं प्रपत्त
व्यस्वरूपनिरूपणांकार्यं तयापि [illegible] नारायणशब्दार्थः [illegible] प्रकारोपायस्वरूपसंबंधिनो निरूपणे

२

५५ हारस्याशक्यत्वाद्विद्याभेदसिद्धेः फलप्रपत्तिसिद्धिरिति राद्धान्तेकत्वकल्पनाभावः सर्वप्रकरणेष्वेवमाधि
कारेचरमश्लोके चरमपदार्थो निरूपितः अथ प्रथमाधिकारे चरमश्लोकप्रथमपदार्थो निरूप्यते।
सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र सर्वशब्दार्थः एतानुबंधि देशकालप्रकाराधिकारिणां सवासनपरित्याग
स्यांगत्वेन प्रतिपादनात् मंत्ररत्नस्य लेशमनुप्रसरणः कालानियतिपरः प्रथमपदेनोपवृंहि
तो भवतीति मन्तुश्रयस्ययेलक्षणायाश्च यतोवादेशकालादीनां प्रत्युपस्थितेस्तत्र हृदयानुरोधेनमे
55 तुफल्यस्यथार्थत्वादेशकालप्रकाराधिकार्यनियमोऽत्राधिकारत्रयेण निरूप्यते तत्र तावत्प्र
पत्तेर्देशकालनियमाभावो सिद्धः पुराणेऽपतुकूले समये देश भागवतोत्तरे नियमस्य निमितत्वाच
प्रणिपत्याश्वमेधे कुरुक्षेत्रादर्शनाच्छ्रवणेनाप्यकेस्मिंश्चिद्देशेवेदिनेत्ययत्वनुकूलेहानिश्रुभेःसा दिषु
प देशकालांगत्वेहप्रतिपाद्यते स्यांगत्वसाधनमिति राद्धान्तिः ननु सर्वेषु देशः कालश्चेत्यादी
नांतन्नियमाभाववचनानामपि सत्वान्नियमानियमयोरेकत्रोपसंहारस्याशक्यत्वात् वि
द्याभेदसिद्धेस्तत्रानियमसापेक्षासाधनप्रपत्तिः तन्नियमनिरपेक्षाफलप्रपत्तिरिति सिद्धा
न्तीति चेन्न अत्र नियमवचनानां प्रपत्तिवैभवपरत्वेनार्थवादत्वात् अनियमस्य स्वतःप्राप्त राम०

म

मते ब्रह्मण्योक्तं वेदान्ताचार्यैः प्रपत्तेर्बीजमात्रत्वमिति तत्स्वयं पाकयाचितैः यथायत्किंचि।
द्वैतन व्यापारसापेक्षत्वेपि न निर्हेतुकत्ववादसिद्धिरित्याशंकायामधिकारिविशेषणत्वे स्वरसा
त् तृतीयप्रकरणोक्तेष्वाद्योपायाधिकारत्वेनस्यापि न स्ववरणसाम्मिन् तृतीयप्रकरणे फलप्र
पत्तित्वं प्रसाध्यते देशकालादिनियतसाधनप्रपत्तिप्रसंगे षडंगयोगभेदसाधनमुखेन देशाद्य
नियता शरणागतिः फलरूपेति वर्ण्यते प्रपत्तिर्दुर्देशकालनियमनुकालानियमतोपि नैव प्रपमत्रस
शाम मंत्ररत्ने भगवदुपायत्वानिर्हेतुकत्वावगमो नास्तु तावत्। तिन दर्पे शरणागतेः फलरूपत्वं
उत संभवतीदं न संभवति तर्दर्पे देशादिनियमाभावाविधिर्नोऽस्तु तावत्। तिलदर्पे तदस्तित्वे देशकालनियमवि
धौरेकत्रोपसंहारः संभवस्तु तन्न संभवतीति तर्दर्पे [illegible] प्रनियमवि
धेरापादविषयत्वं वा प्रमंत्रप्रपत्तिविषयत्वं वा तांत्रिकमांत्रिकप्रपत्तिविषयत्वं वा संभवति उतसंभ न
वति यदा न संभवति तदा नियमानियमविध्योरेकत्रोपसंहारसंभवात् न तयोर्विधाभेदकत्वं
वा नियमवि धेरेवासंभवत्तदा न सुतरां विधाभेदसिद्धिरिति सर्वप्रपत्तेरेकफलप्राप्तिभावः यदा चा।
नियमविधिः संभवति यदा च तस्या पदविषयत्वं च न संभवति तदा नियमानियमविध्योरेकत्रोपसं

५६

वैदिकमंत्रप्रपत्तिविषयः तदनियमाद्विधित्वात्तांत्रिकमंत्रप्रपत्तिविषय इति न विद्याभेदसिद्धिः नन
त्वत्र स्थैव कारणं तु सामग्र्योरपरिग्रहे आसीना वा शयाना वा इत्यादिषु वैदिकमंत्रस्याप्यनियम उक्त
इति चेत् न नेतराणि इत्यादिर्विदुमान् विष्णुरं तत्र वीजमष्टाक्षरस्य स्यात्तेनाष्टाक्षरता भवेदित्यु
क्तत्वात्तांत्रिकस्याप्यष्टाक्षरतोपपत्तेः तस्मान्न देशाद्यनियमविधिबलात्फलप्रपत्तिसिद्धिरिति
तस्मात् प्रपत्तिकाल्यादिमंत्रप्रतिपाद्यप्रपत्तेर्देशकालादिनियमसापेक्षता नास्ति अत एव सा भग
56 वत्प्रसादफलभूता लोके यद्यत्साधनं तत्तद्देशकालनियमसापेक्षं दृष्टं यथा यागादि यागफलप्रप
त्तिः सा सर्वान् तदनपेक्षा दृष्टा यथा स्रक्चन्दनादिनिषेवणं न चानियमवचनानां विधित्वासंभवः
कर्तव्यतावेधनस्यैव विधित्वात् न च देशकालनैरपेक्ष्यस्य प्रपत्तिधर्मस्य विधेयत्वानुपपत्तिः
तत्प्रयोगे विधितात्पर्यात् न च विनिगमनाविरहः नैरपेक्ष्यमात्रपरत्वस्यापि संभवादिति न च सर्वध
र्मान्परित्यज्येत्यस्यानुवादकत्वं अपूर्वचोदनां प्रतिचोदनां इत्यादित्यागविधौ पर्यवसानात् न चोक्तवाक्य
स्य देशविषयत्यागादिपरत्वाभावः तेषामैन्द्रियकत्वविषयोपाधित्वेन धर्मत्वे सुकृतीत्यादेशादीनाम
पि धेयः साधनत्ववेषेण धर्मत्वोपपत्तेः कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाच्युतः शरीरे च गतो वापि राम० ५६
प

त्वेन विधेयत्वाभावाच्च नन्वादित्यत्र कर्तव्यापि विबोधने विधिरपीपारः उत्तरान्तसापनमात्रं नाथः अप
लिंगत देशकालनैरपेक्ष्यस्य अन्यागोचरत्वात् नवत दृष्टिर्विशिष्टदेशकालस्यागेतासंर्यंत्र पासिद्धं
तात् तथा नुष्ठानादर्शनात् नद्वितीयः तदविधानादेवतन्नैरपेक्ष्यसिद्धेस्तद्धानस्याविधेयत्वात् नन्
वभक्त्यादिवदस्याप्यपेक्षेयः साधनतयादेशकालविशेषांगत्वमाहोतन्नैरपेक्ष्यं विधीयते इति चेत् त
र्हि तद्विधानानुपपत्तिपरिहाराय देशकालनैरपेक्ष्यस्नानमंगामित्युक्तं स्यात् तथा सति प्रतिज्ञाबाधा
९८ तस्तस्मादेशनियमविधेर्नसंभवात् तद्वचनमर्थवादमात्रं अनुवादात् नहि विधिसंभवस्तथापि नचार्वाग्वा
भेदसिद्धिः इत्यर्थप्रपत्तेर्मन्त्रनिरपेक्ष [illegible] तथा तत्रानियमविधेः सावकाशत्वात् क
र्मलोके प्रमाणस्यकामाः सिद्धान्तिकामिनः इहितशतपथस्येवानिरपायफलोदय इति इत्यर्थप्रव
र्तमिंगानपेक्ष्यत्वबचनात् यथादेशाद्यनियमदेविरापाद्विषयः अपत्संन्यासादौ नियमादर्शनात्
अन्यथा देशकालादिनियमनिमित्तादिशोधनमित्यादानियमवचनानि स्त्रीशूद्राद्यधिकारतां त्रैव
र्णिकप्रपत्तिपराणि च स्वरः प्रणवांगानि नाप्यन्यविधयस्तथा स्त्रीणां शूद्रादीनां तत्तन्नामंत्रमात्रो
क्तिरियं व्यत्ययः इत्यादि विशेषवचने सामान्यविशेषन्यायेन पर्यवसानात् अन्यत्र देशादिनियमविधि

५७ तत्र मानत्वादितिनन्विदं वचनं तांत्रिकमंत्रविषयं वैदिकमंत्रे देशादिनियमोऽस्त्येव अतो वैदि
कमंत्रविषयो नियमविधिस्तद्व्यतिरिक्तसर्वविषयस्तदभाव विधिरितिचेन्मैवं द्वयोरपि प्रणवान्व
येन वैदिकमंत्रे मनुष्यमत्स्यप्रसिद्धदेशाद्यनियमदर्शनात् ओमित्येकाक्षरं मंत्रमेकं गुरुर्यमुच्य
ते प्रकाशार्थतयोरेकमक्षरैः पंचविंशकैः तस्मान्मंत्रद्वयं ब्रह्मषड्विंशसत्तरविदुः तस्यावि
ष्णोः प्रसादेन मया लब्धं द्वयं विभोः प्रणवं मंत्ररत्नं च मंत्रद्वयमुदाहृतं प्रणवं प्रणवाढ्यं मंत्र
57 द्वयमुदाहृतमितिवचनात् न च प्रणवस्य द्व्याप्तिर्वितत्त्वेपि न हि हीनस्य तांत्रिकविवक्षया मनुष्य
प्रत्ययं इति वाच्यं सर्वेषां तांत्रिकेतु वेतुके स्यविकल्पस्यासिद्धिप्रसंगात् अनियतदेशादि
कस्य तांत्रिकस्य लघुत्वात् नियतदेशादिकस्य गुरुत्वाद्वोभयोर्नियमविकल्पानुपपत्तेः अ
न्यथा गुरुशास्त्रप्रमाण्यापातात् अतो देशानियमापेक्षानवैदिकमंत्रस्वभावकृता अपि तु प्र
पत्तेर्नोक्तसाधनत्वकृता तन्नैरपेक्ष्यमपि प्रपत्तेः फलत्वकृतं न तु वैदिकमंत्रांगत्वाभावकृतं
ततश्च देशादिनियमसापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विद्यास्वभावनिबंधनत्वात् विद्याभेदासिद्धिः
किं चानियमविधेर्विशिष्टदेशकालपरित्यागविधिपर्यवसानत्वात् तस्यांगांगत्वमापत्त्या राम०
५७

वर्त्तनेमेमहद्भयमित्युपायांतरवदनुग्राहकदेशादेरपि सर्वशब्दोपस्थापितत्वात् ननु एवं विशिष्ट
देशकालत्यागेनाशुद्धदेशकालादिप्रसंगः विशिष्टदेशकालयोः अपस्युपकारकत्वबुद्धिसाङ्गस्य।
विधेयत्वात् नन्वतेन सांगतया साधनत्वापत्तिः भावरूपत्वाभावेन तदप्रसंगात् अत एव देशका।
लानियमविधिसंभवात् नियमानियमयोश्चैकत्रोपसंहारायोगात् द्वैविध्याभेदासिद्धिः ननु अनियम
विधिसंभवेऽपि न फलमप्राप्तिसिद्धिः अनियमविधेरपूर्वविषयत्वादिसत्त्वात् एव देशकालनियमादि
अनियमविधिश्रुतिरपि विषये तेन युज्यते वक्तुं विभीषणेन प्रपत्तावनियमदर्शनेऽप्यापद्दोषहृष्ट
त्वात् तेन तद्विधाभेदप्रयुक्त वैचित्र्य नियमानियमौ ननु विभीषणप्रपत्तिर्मन्त्रकानियमविधिः स
मंत्रकेऽपि पदेनस्या[illegible]दिस्यात् एव पं मंत्ररत्नमिति नयमपदे निर्देशतु स्यात् मंत्ररत्न एव मनुष्पा॰
स्वप्रतिपाद्यप्रपत्तिमात्रे कालादिनियमानपेक्षत्वस्य श्रोतेपन्नत्वात् समंत्रकप्रपत्तावपि तन्नैरपेक्षत्व
सिद्धिरिति चेत् न अर्थभावात् सापेक्षत्वं समंत्रकत्वोपाधिकं तेन तु प्रपत्तिस्वरूपकृतम् इति समंत्रकप्रपत्ता
वे[illegible]तन्नियमः अमंत्रकायां त्वनियम इति न शक्यते वक्तुं मंत्र एव तस्या देशादेनैरपेक्ष्यस्य दर्शना
त् देशकालानियमस्त्वविमिताद्दिकं न तस्य प्रयोगस्मरणेनादि स्यादि स्व सुपदं हि न मनु प्रत्येयस्म

५८

यत्रः देशाद्यनियमाभावे विधिर्युक्तो न तत्र विधिः नैरपेक्ष्येऽप्युपपत्तिर्न तत्तज्ज्ञाने भिमतिर्न चक्षुरुज्ज्वलतां सा।
त्वमेत्रेवागापदीये यतांत्रिके संग्राह्यो वरणेन तस्मान्न विद्याभिधीयते ततः न तत्त्यागविधिस्साधवर
णे पर्यवस्यति किं चात्र तांत्रिकैः कालनिरपेक्षोऽपदिश्यते सर्वे वा लोके त्रिकं वेति विकल्पस्यानुपपत्ते
र्न जातिभेदाभिप्रायादिशान्तसंस्थया गोचरं तस्माद्देशादितत्त्यागोपादानशक्तितः के तं वरणं सि
द्धमित्याकुर्न्यायमार्गे सुष्ठितिनाः इति श्रीब्रह्मचननम्य मीमांसायां देशकालनियमाभावाधि
कारः षोडशः १६ सर्वाधिकारे देशकालनैरपेक्ष्यविधिसाधनत्वं विद्याभेदः प्रसाधितः अ
थ वर्णाश्रमाचारसापेक्षितविधिसाधनत्वं कं विद्याभेदसमर्थनेन फलमुपपत्तिरुच्यते इति
संगतिः अत्र संशयः फलमुपपत्तिर्नास्त्युतास्ति तदर्थं विद्याभेदे नास्त्युतास्ति तदर्थमुपपत्तेर्व
र्णाश्रमधर्मांगत्वेऽप्रमाणे नास्ति उतास्तीति तदर्थं प्रानुकूल्यसंकल्प इत्यत्र संकल्पमात्रमंगमु
त वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेऽमंगत्वेनाभिधीयते इति संदेहे तत्र वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानपरत्वे
विनिगमकं नास्त्युतास्तीति यदा नास्ति तदा संकल्पमात्रं तत्रांगत्वेन विवक्षितमिति वर्णाश्र
मधर्मांगत्वेन प्रमाणाभावात् वर्णाश्रमधर्मांगकत्वं तदभावांगकत्वं लक्षणविरु ऋकु राम०

58

लीने अमांत्रिके तांत्रीकांगके च अपदने न संभवति आपत्कालीनकर्मणो नापत्कालीन ?क
तिपयांग नैरपेक्ष्योपि तद्विरोधित्वाभावात् अमंत्रकेपि तद्विरोधित्वं नास्ति विशेष देशकाल\
कृतत्वे फलासिद्धिप्रसंगात् तांत्रिकमंत्रकेपि तद्विरोधो नास्ति विशिष्टदेशकालयोः स्वरूपेणवा
बुद्धिसागत्यांगत्वेनानुष्ठानादर्शनात विशिष्टदेशकालयोः कृतस्य वैफल्यप्रसंगाच्च तांत्रिकेमं
त्रस्य विशिष्टदेशकालविरोधित्वे प्रमाणाभावाच्च तस्माद्विशिष्टदेशकालयोस्तदभावस्यैवैकत्वो
पसंहारायोगे न विद्याभेदसिद्धो सिद्धोपायत्वेन फलप्रपत्तिस्वतांश्शरणागतिस्थेतन प्रपत्युपसं
रविरुद्धेति तदभावांगिकाश्शरणागतिः फलरूपाइति निश्चयः [illegible] षडंगयोगतुपसंहार्ये इति ष
डंगयोगसाधनप्रपत्तिरिति विद्याभेदसिद्धिरिति यद्यपि न देशकालौ वस्त्वायोग्यं यमपेक्षते ना
इति षडंगयोगे तन्नैरपेक्ष्यं श्रुतं न थापि प्रणामः कीर्तनं वापि स्मरणं वापि केवलं एकेकमपि वा\
णानां प्रपत्तिः शास्त्रसंस्मयात् इत्यादिना यथा आचार्यैर्निष्टप्रपत्तेः फलाव्यभिचार इति प्रजोद
ह तद्वचनतात्पर्यं शरणागतौ तु नैव नैरपेक्ष्यमात्रमंगं अपितु विरुद्धत्वात् तस्यांगांगकत्वामि
तिसाभिप्रायत्तरएव न तः फलप्रपत्तेरुपत्वाते वरणस्यमंत्रोपाय तस्यानिर्देतुकत्वासिद्धिरिति

कत्वेन वर्णाश्रमधर्मांगकत्वप्रसंगः तत्रसंकल्पमात्रस्यांगत्वेन श्रुतत्वेन तदधिककल्पनायां श्रुत
हान्यश्रुतसंकल्पनयोः प्रसंगात् नचानुष्ठानस्यैवांगत्वं सर्वत्रेतिहेतुः नतु संकल्पमात्रस्यैवेति वाच्यं
आचार्याधीनोभववाठमित्यत्रतदंगत्वदृष्टेः नचवाच्यं यावत्स्वधर्मेषु निरतिस्तावत्स्यानुकूल्यतारस्या
नुकूल्यसंकल्पनिर्वचनात् स्वधर्मानुष्ठानमेव संकल्प इति तत्राहि आनुकूल्यलक्षणांतरसत्वेन त
लदनिश्चयात् अनुष्ठानवाक्येषु कृतानुकूल्यसंकल्पः प्रातिकूल्यहि वर्जयन् विश्वासस्थलोक
वरणः शाप्ययनेरक्षणं प्रति आत्मानं निक्षिपति यद्धि यादेवस्य पादयोः सा प्रपत्तिरीप्सदघः सर्व
पापप्रणाशिनीति संकल्पमात्रमगामीति चश्रुतं किंच संकल्पशब्दस्यानुष्ठानपरत्वे लक्षणा च
स्यात् सा चायुक्ता मुख्ये संभवति तत्कल्पनानुपपत्तेः संबंधानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणासमाश्रीय
ते किंच लाक्षणिकशब्दप्रयोगो हि सर्वत्र सफलो दृष्टः यथा गंगाशब्दस्य घोषपावनत्वातिशायत्र
का शानेनचानुसंकल्पशब्दस्य लक्षणाविवक्षायां प्रयोजनमस्तितस्मादत्र यावज्जीवं भगवदानुकू
ल्यं चरामीति संकल्पमात्रमंगं प्रातिकूल्यवर्जे विरुद्धधर्मानुष्ठानमुच्यते स्वस्वरूपाविरुद्धत्वविधा प्रातिकूल्य
स्य वर्जनमिति कश्चिच्चवर्जनं प्रतिकूलानां तथैवाप्रतिकूलतेति निषिद्धवर्जनमित्युच्यते तस्मादा राम०

धर्मिसमाजाभावेन विद्याभेदाभावात् फलसंपत्त्यसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलफलिभावः यदा च संकल्प
शूद्रस्य संकल्पस्य विषयवर्णाश्रमधर्माचारपरत्वे प्रमाणमस्ति तदा वर्णाश्रमधर्मस्यांगत्वादेकत्र व
र्णाश्रमधर्मस्यात्तस्यांगस्योपसंहाराभावेन विद्याभेदसिद्धेः फलसंपत्तिसंभवेन सिद्धोपायनैरपेक्ष्य॥
सिद्धिरिति सिद्धान्ते फलफलिभावः पूर्वपक्षे तु सत्युपपत्तौ सर्वधर्मान्परित्यज्येति विद्यांशेऽसत्त्वाद्वर्णाश्रमध
र्मसापेक्षत्वस्याविश्रान्तेस्तन्नैरपेक्ष्यं संविधिरित्येतद्दिरस्कृत्वैतत्र वर्णाश्रमाद्धर्मान्परित्यज्य धर्माणाम
प्यंगत्वं तत्तत्स्थविशेषाद्भावात्तद्रूपसमाजेन विद्याभेदात् फलसंपत्तिसिद्धिरिति प्रत्युच्यते तन्नोपपद्यते
सपत्ने वर्णाश्रमधर्मांगकत्वे प्रमाणाभावात् न च सधाहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु वर्णा
श्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् विष्णुराराध्यते पंथा नान्यस्तत्तोषकारक इति सामान्यविशे
षवचनैः सपत्नेरपि तदंगत्वमवगम्यत इति वाच्यं सर्वधर्मान्परित्यज्येति विशेषविधिवलेनास्स
गीपवादनपात् सामान्यवचनानां विहिततव्यतिरिक्तविषयत्वात् न चानियतिवचनात् सहकारित्वे
न चेति सत्राव तेस्याविहितस्यापि विद्यामात्रसामान्येनन्यासविद्याव्यतिरिक्तविद्यान्तरविषयत्वात् न
चानुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं निश्चयो दैत्यवद्दैन्यं करणानि षड्विधा करणयोः सपत्नांगत्वेनो

६०

तथात्रापि संकल्पशब्दोऽध्याहर्तव्यः श्रुतहानाश्रुतकल्पनाप्रसंगात् अन्यथा विश्वासादिष्वपि संकल्प
शब्दाध्याहारप्रसंगः किंचात्र संकल्पशब्दोऽपि न सार्वत्रिकः आनुकूल्यं समाचरेत् प्रातिकूल्यं परित्यजेत्
आनुकूल्यसमाश्रित आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता इत्यादौ संकल्पशब्दाश्रवणात् आनुकू
ल्येतराभ्यां नु विनिवृत्तिरपायत्वस्येत्यतः अपि आनुकूल्यसंकल्पस्यांगत्वेनोपपद्यते संकल्पमात्रेण
कल्याकरणप्रयुक्तापायनिवृत्त्यसंभवात् अतः किंचित् संकल्पशब्दो वचनांतरवाक्यानुगुणोपना
60 नुष्ठानपरः किंचित् संकल्पशब्दप्रयोगोऽपि यावज्जीवमनुष्ठेयस्यानुकूल्यप्रपत्त्यंगत्वात् प्रारंभमा स्य६
त्रं स्वांगामीति सूचनार्थः तथापि आनुकूल्यस्य प्रपत्त्यंगं किंतु तेषां प्रति: प्रणामोऽस्य अंगहीनमिमां
स्रग्धरेत्यादौ शरणानामानुकूल्यादीनामप्रपत्त्यंगत्वस्य वचनात् अत एवोच्यते प्रातिपन्नावेतेषां स
न्ति धिस्तु विधीयते तेदृष्टमप्रपन्नावेतानि भविष्यन्त्युत्तरोत्तरमिति सकृत्त्ववचनानि स्वांगारंभविशि
ष्टांगीपरागेण तत्तदानुकूल्यादीनां प्रथमप्रयोगः स्वांगैः तैः सहांगानुष्ठानानंतरं यावज्जीवं तेषां
न अत्यागमप्यनुष्ठानमुत्तरांगे यावज्जीवमनुष्ठानमेव दृष्टविषये तेषां स्वांगैः आज्ञानां स्वधर्मानुष्ठानादि
स्वांगैः स्वयमेव जातत्वात् प्रणामाद्यानुकूल्यादिपंचकानि तेषां स्वांगानि दृष्टानां स्वधर्मानुष्ठानस्वांगैः स तम०

६०

स्तद्वचने श्रुतिष्वल्पोऽर्थः आनुकूल्येतराभ्यां तु विनिवृत्तिरपायतनादिति दर्शितः अतो यावद्देहावसा
नकालेप्ययोर्विहितकरणविहितोकरणयोरानुकूल्यप्रातिकूल्यवर्जनाभ्यां विवक्षितत्वात्तादृशयो
रागि अनुष्ठानकाले कर्तुमशक्यत्वात्सांगप्रपदनेस्य सकृत्त्वेऽपि संकल्पमात्रमंगमिति निश्चीयते न च
यावज्जीवकर्तव्यत्वेन संकल्पितयोस्तयोरनंतरमनुष्ठाने संकल्पप्रयुक्तमिथ्यागतासादिति वाच्यं बाढमि
सादाक्यमनुवृत्त्या उत्तरतनगुर्वनुवर्तनादेस्तु संकल्पप्रयुक्तत्वेऽप्यगिनः स्वकृत्वेन तयोस्तत्प्रयुक्तत्वा
भावात् तदुक्तं वेदांताचार्यैः संकल्पमात्रमेवांगं श्रुतमाचरणं पुनः अप्रेतंगमात्मप्राप्तं न संकल्पनि
बंधनमिति अतो वर्णाश्रमधर्माणां प्रपत्त्यंगत्वप्रमाणाभावात् न विरुद्धविधिद्वयसमाज इति प्र
त्यप्रपत्त्यसिद्धेर्न निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति सिद्धांतस्तु यदुक्तं प्रपत्तेर्वर्णाश्रमाचारांगकत्वे प्रमाणाभाव
इति तन्नोपपद्यते आसः पंचांगसंयुक्त इत्यादेः प्रमाणत्वात् अत्रानुकूल्यस्य संकल्प इत्यानुकूल्ये सं
कल्पशब्दस्य वरणेऽपि प्रातिकूल्यवर्जने संकल्पशब्दस्यावृत्त्या कथंचिदपि नेष्टुतः प्रातिकूल्यवर्जनल
क्षणं च स्वस्य स्वामिनि वृत्तिर्यथा प्रातिकूल्यस्य वर्जनं तदंगं पंचमं प्रोक्तमाज्ञाव्याघातवर्जनं अप्रा
स्त्री योपसेवनं तद्व्याघातः इत्यादिनेहाति प्रातिकूल्यवर्जनस्य प्रवृत्तिलक्षणास्वधर्मानुष्ठानरूपत्वमुक्तं

६१ नानि फलत्वबुद्धिसंस्कृतानां तेषामाराद् उपकारत्वं नान्येषामिति नियमपराणि तथा हि बुद्धसंहितोत्
क्तप्रथमांगाविवक्षया षडंगामिति निर्देशः तस्य भक्त्यादिसाधारणस्य षडंगयोग इति प्रसिद्धिनिरूप
णहेतुत्वासिद्धेः तथानभ्युपगमेनापसिद्धान्तत्वं भविष्यं सुतरां तत्रामीति श्रीवाचार्यवचनाच्चेदं वचन
स्यानुकूल्यसंकल्पस्य तस्य त्वमवगमयति उत्तरोत्तरसंकल्पानुवृत्तेरदर्शनाच्च अन्यथा
62 केवलसंकल्पमात्रस्यानुवृत्त्या वानुकूल्येतराभ्यां नुचिनिवृत्तेरपायतः इत्युक्तपापनिवृत्तेरसि
प्रसंगः उक्तानुपपत्तिरेव संकल्पशब्दस्य लक्षणा कालिकालक्षणाप्रयोजने चोक्तं प्रपत्तर्हि वेदां।
ताचार्यवचनमिति चेद् शास्त्रेषु तन्त्राणां षडंगयोगे प्रसिद्धावारणाय स्वधर्मीनेगीकां शरणागति
तत्रान्तर्भावितं संकल्पमात्रमेवांगमित्युक्तं तथा पापायसंत्यागे मध्यमेनारक्षिमा स्थितः उपाया
पायप्रवृत्तस्य वर्तमानस्य मेत्युक्तं इत्यादिश्शरणागतेरपि वर्णाश्रमानुष्ठानांगकत्वप्रतीतिरस्तीति
चेत्तं वर्तमानयोरेव कृत्स्नकरणाकृत्स्नाकरणयोः प्रपत्त्युपत्वत्यागस्य सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिना
विधीयमानत्वात् आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनमित्यादिनानुष्ठीयमानयोस्तयो
रेवांगत्वेन कार्योपयोगित्वस्य विधीयमानत्वाच्च शरणागतेस्तदभावात् अंगकत्वस्य षडंगस्यतदंगत्वासिद्धेः ६१ ग्र०

धैमसंभवात् दर्शपूर्णमासारंभरूपप्राथमिकानुष्ठाने सर्वांगसंग्रहनुष्ठानानंतरं तेषां संस्कारापेक्षयावुज्जीव
मनुष्ठानमुत्तरांगेन तदुच्यते एतामिभविष्यंत्युत्तरोत्तरमिति तत्सिद्धानीनामंगदर्शनैः सर्वमेवभवतिह
ष्ठानामंतकालेभवेदित्युक्तंभवति नचानुकूल्यादीनां सर्वमपीत्तरांगत्वेमानाभावः षडंगत्वमुपायंच
स्मृत्युमेप प्रसंभवः इत्यादेः प्रमाणत्वेन तत्सांगयोग इति वृद्धांगिसमुदायविवक्षया षडंगत्वेनानि
र्देशः सांगेत्वष्टांगयोगस्यैव हरिनियतः षड्विधत्वोपचार इति वेदांताचार्यवचनादिति वाच्यं सारसिकां
गसमुच्चयसंभवेन तद्योगात् न चांगत्वेनतरानुपपत्तिः प्रसंगोत्तरांगपरत्वेन सर्वपंचांगेस्य कृतानुष्ठितस्य
तथात्वात् अत एव न्यासः पंचांगसंयुतः प्रपत्तिर्नामसंजीवनस्वांगैः पंचभिरावृतां इत्यादेरपि न विरोधः
तेषां सर्वपरत्वादत्र षडंगमिसांगांषड्वपुर्गनिर्दिश्यत नमुपायमिस्वंगीचाप्यतरेंनिर्दिश्यते एवं तारसिका
त्परिसांगेबाधकाभावात् पंचांगत्वस्य तेष्वपर्णिसमाचारस्य सान्निपत्योपकारकत्वमाराडुपकारकत्व
चासिद्धं नन्वस एवोपबृंहणस्यपरांगोनिमुपावहन्नवस्यात्वफलतांयातीत्यादिवचनविरोधः तत्रास
त्कृत्तत्वप्रपत्त्यंगानंतरमानुकूल्याद्यनुष्ठानस्यफलत्वमुक्तमिति वाच्यं उत्तरवचनेतस्यैव बाधोन्मात्वा
त्वः प्रथमं यासुपायतामित्युक्तप्रपत्तिफलत्वेपिप्राधान्येनतत्पांगत्वस्याप्युपपन्ने अतः फलत्ववच।

६२ कारुत्वादिविरुद्धधर्मद्वयाभावेन विद्याभेदासिद्धेर्न फलसम्पत्तिसिद्धिरिति न निर्हेतुकत्वासिद्धिः पु
राणेषां प्रायश्चित्तत्वेन तदाग्रहत्वेन पापक्षयस्थानां काकादीनामपि दर्शनात् विरुद्धधर्मद्वयसमाव
शेन विद्याभेदात् फलसम्पत्तिसिद्धेर्निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति सर्वेषां तु अहमस्य परार्थानामालयः
पापिष्ठः तत्र वंध्यस्य धार्हमपि काङ्क्षस्य दोषोपघापितस्य स्यादि सादिषु कृतप्रायश्चित्ताना
62 मेव सम्पन्नाधिकारदर्शनात् सम्पन्नैः सर्वत्राकृतप्रायश्चित्तानाधिकारत्वात् कृतप्रायश्चित्ताधिका
यः रत्वे मानाभावात् सर्वस्साधनेऽस्मिन्नेकस्मिन्मात्रस्य कर्मयोग्यतापादकत्वसंस्काररूपानुग्रहादिश्रा
माश्रित्यानुष्ठानस्यैवैकत्वदर्शनेनात्रापि विद्यारम्भविरोधिपाप नाशार्थप्रायश्चित्तमनुष्ठेयमि
तिवाच्यं अहमस्य परार्थानामालय इत्यादि विशेषवचनेन तत्स्वरसामान्यवचनानां सम्पत्तिसम्भा॥
तेरेकविषयत्वात् नन्वत्र शाश्वतीसमसंसिद्धिरियं सद्योभवामि यत्तत् प्रत्येकपरमेश्वरादिश्यनमे सिद्धि
रितोन्यपेक्षाप्युक्तशेषस्तान स्यदेवत्रस्त्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमात्मनि तत्सादि विशेषोपपेयेवृत्तानान्तपा वचन
पानां निर्वहणत्वं सिद्धं तथा वस्तामीनुनयः सर्वे विष्णोरास्पृयपरात्रि यामन्त्रदीक्षादेविधिश्चैव वृत्तरूजे
न विधिं तथा ग्राह्यंतु शंखचक्रादिधारणां वै हृमवस्त्रं तत् श्रुणीनामक्रियाचैव मन्त्रैश्चैवार्चनं हरेः सेव्य राम०
६२

एवमानुकूल्यसंकल्पप्रातिकूल्यवर्जनयोः स्वधर्मानुष्ठानत्वात् प्रपत्तेः स्वधर्मानुष्ठानांगत्वेऽवैचित्रवि
धीनामेव प्रमाणत्वात् स्वधर्मानुष्ठानस्यांगत्वाकल्पे सर्वधर्मानित्यादेः प्रमाणत्वाच्चैकत्र विरुद्ध
गुणोपसंहारायोगाद्विधाभेदसिद्धेः फलप्रपत्तिसिद्धिरिति तत्र यद् आनुकूल्येतराभ्यां द्विगुणधर्मागमी
रितेवरणं तन्न संकल्पमात्रमंगं श्रुतं यतः अतो विरुद्धधर्मत्वाद्विधाभेदो न सेत्स्यति इति चेन्न।
संकल्पशब्देनानुष्ठानलक्षकः स्वेष्टसाधनत्वे तेषां सान्निध्येऽनुविधीयते इत्याचार्यस्य तत्केनावि।
चारोपगमो रितिं तयोरंगांगित्वाच्चास्य षडंगतमिति स्मृतेः इष्टप्रपत्त्या विसादि गुरुवाक्याच्च सिध्य
ति कश्चित्संकल्पशब्दस्य शृंगारंभस्य वक्तुः तस्मादाचारसापेक्षत्वे प्रपत्तेः शरणागतिः भिन्नात्
स्वायसापेक्षत्वात् फलस्य तेन निवर्णिता अपेक्षा अकारशब्देन विघ्नारंभविरोधिपापनाशकप्रायश्चित्ता
नुष्ठानं विवक्षितं तदेवं सत्यपि भगवदुपायत्वस्य निर्हेतुकत्वं न संभवति ३ तत्संभवतीति तदर्थं फ
लप्रपत्तिर्विधानाभिधानेऽत्राभिधते इत्येतदर्थं तन्निराकृतशास्त्रप्राप्तत्वाधिकाररूपविरुद्धधर्मद्वयसमावे
शो नास्त्युतास्तीति तदर्थं शास्त्रेतममसंसिद्धिरित्याद्यभिमते तत्र शोचन्न मा न स्वतापादिसंस्कारत्रयस्य
मंत्रदीक्षाविधेश्चांगत्वेनानुष्ठानसामर्थ्यं तत्रेतिकर्तव्यतेनोपांगत्वेन प्रपत्तेरङ्गत्वमाप्यनिश्चिता श्चि

कृतत्रापश्चित्त

भावइतियदुक्तं तदयुक्तं शाश्वतीसामप्युक्तशेषत्वज्ञानलक्षणशक्तीभावस्य तत्सर्वैकतापादित्रयस
मंत्रशैलाविधेरप्राप्यायाश्चेतत्वात् नैवं तेषामंगत्वसंभवः पंचांगत्ववचनविरोधात् नचतस्यप्रधा
नांगपरत्वं फलवत्सन्निधावफलं तस्यांगत्वमेतेषां पापनाशफलश्रवणेनानंगत्वात् नचांगेफ
लश्रुतिविरोधिपापनाशकत्वश्रुत्युपचारस्ततः ननु विघ्नारंभविरोधिपापनाशकत्वामितिवाच्यं
आनुकूल्यसंकल्पादिष्वंतरंगेष्वंगीफलोपचारसंभवेप्येवरूरंगेषु नतदुपचारेनिदानाभावात्
63 किंचैतेषामंगत्वसंनिपत्योपकारकत्वाद्वाराद्वा उपकारकत्वाद्वा नाद्यः प्रकृष्टवारकत्वेनाप्या
गुरुत्वात् इष्टद्वारकत्वेचविघोसन्निपत्यबन्धनाशद्वारकत्वमेवांगीकार्यमिति प्रायश्चित्तत्वस्यैव
सिद्धेः नद्वितीयः प्रपत्त्यनंतरमनुष्ठेयत्वेन तद्योगात् इत्यंगानुष्ठितेष्वेष्टमित्यत्रद्विष्ठ्यप्रसुहि
तायाः शेषत्वज्ञानस्यांगत्वनिर्देशस्तु विघ्नारंभविरोधिपापनाशकत्वाभिप्रायः अतएववेदा
ताचार्यैरपि शेषत्वज्ञानस्य प्रायश्चित्तत्वमुक्तं तदाशेषत्वज्ञानाधिकारे तु भवति देवत्रयस्येश्वर हे
ज्ञानादिसद्भिः परमात्मनेति तस्य शेषत्वज्ञानं परत्वेउपायानर्हत्वानिवृत्तिर्भवतीति परं
शेषत्वधीमात्रमधिकारिविशेषणमिति च अतः प्रपत्त्यनुष्ठानस्य वै आदिशेषत्वज्ञानतापादिस राम०

राः पंचकर्त्तव्याः ब्राह्मणस्य विधानतः तस्मात्स्वक्त्रादिसंस्काराः कर्त्तव्या मुनिसत्तमाः वक्त्रसंस्कार
हीनेन स्त्रवं कर्मादि निष्फलं स्मात्त्वासु भेहि मध्याह्ने सम्पुगम्मर्मकेषां वेस्नातपोषांसमाह्यकृत
कौतुकबंधनामेत्यादि अन्यत्रापि प्रथमेनापसंस्कारो वेद्यश्चो मुनिभिः स्मृतः मंत्रसंस्कारस्तिथ
यो मंत्रदीक्षाविधौ तथा अन्यत्रापि शांखचक्रांकनं कुर्याद्ब्राह्मणो वा कुम्भ तयोः हुताग्निनैव सत
प्तसर्वपापापनुत्तये इत्यादि एवं प्रपत्स्य धापेषु तापादिसंस्कारत्रयस्य मंत्रदीक्षाविधेश्च पापनाश
कत्वमुक्तं अत्र मत्तनुनेतदानो अस्पृतेइति श्रुतावपि तापसंस्कारे पापनाशकत्वमुक्तं अत्र शेष स्प
त्वेऽत्रान स्पतापादे दीक्षाविधेश्चाविधारं भुक्तिराधि पापनाशकत्वेन प्रायश्चित्तत्वं अन्यथा नियमेन
प्रपत्तेः शर्वतदनुष्ठानानानुपपत्तेरित्ति चेन्नैवं इत्संगमुदितं प्रकृष्टफलेच्छा तद्विरोधिनीतिप्रपत्तिका
लीनात्मज्ञानस्यांगत्वप्रतिपादनात् दाहादिसंस्कारस्यांगफलनिर्देशेन पापनाशकत्वकथनोपप
त्तेः दाहादेरपि प्रपत्स्यंगतया प्रायश्चित्तत्वाभावात् [illegible] पंचांगत्वविरो[illegible]ः एतेषामुपासकसाधार
णत्वेन साधारणांगत्वाद साधारणांग [illegible] वृत्तपात्र दुपपत्तेः अतः सर्वत्राकृतप्रायश्चित्ताधिकार
त्वान्न विरुद्धगुणोपसंहार इति फलप्रपत्तिरिति [illegible] प्रपत्तेः कृतप्रायश्चित्ताधिकारत्वेमाना

६४

उक्तं वैदिकपदार्थवत्तां विना साधनप्रपत्तिवादिनां विघ्नोत्पत्तिप्रतिबंधकनाशद्वाराप्रपत्त्यर्थत्वं
चावश्यकं तत्र प्रपत्तिवादे तापादीनां प्रपत्त्यनुपकारत्वेपि शेषत्वज्ञानस्य नियतत्वे एवं भाविता
त्मायाश्चित्तत्वेन च वक्तव्यमिति चेन्न अस्माकं प्रपत्तेः एवंभावित्वेन शेषत्वज्ञानस्य श्रवणात्मकत्वे
नाविधेयतया प्रायश्चित्तत्वाभावात् शास्त्रतो ममसंसिद्धिरित्यादौ तु यत्नसाध्यं ज्ञानांतरमेवांगमिति
विधीयते भगवच्छेषत्वमेव ममसंसिद्धिः प्रयोजनांतरसिद्धिर्न्नीतीति स्वाधिकारविज्ञापनरूपं कप्र
ह्रीभावश्चाव्याधादिविषयो हि तत्र विधीयते एवं साधनप्रपत्तिवादे प्राधान्यभावस्य तापादिवि
धेयप्रकरणाधीतत्वेन याह्यग्रहीतत्वात् प्रपत्तिशेषत्वसिद्धेः अकिंचित्करस्य तदसिद्धा प्रपत्त्यनंतरकर्तव्य
अहहरूपकिंचित्करकत्यनेहहेसंभवतितदयोगाच्च तत्रान्यादिप्रसंगाच्च प्रपत्त्यारंभविरोधि त्वमानस्य
पापनाशद्वारा तदर्थत्वात् प्रपत्तिवादे ग्राह्यग्रहणाभावाच्च श्रवणात्मकशेषत्वज्ञानस्याविधेयत्वा
त्तापादीनां तत्सहकारित्वेनोक्तापि तेन च पारमैकांत्यमात्रे हेतुत्वाच्च परमते प्रायश्चित्तरूपत्वं स्व
मते तदभावश्चेति वैषम्यसिद्धिः एवं पराङ्कुशादिभिरस्मदार्यैरपि प्रायश्चित्तस्यानुष्ठानात् दे
स्वगतस्वीकारनिष्ठेरनुष्ठीयमानत्वाच्च कृतप्रायश्चित्तत्वात् कृतप्रायश्चित्तत्वरूपविरुद्धधर्मा ताम.

६४

स्काराणां प्राधान्याश्रितत्वात् काकादीनां शरणागलत्वेनचा कृतप्राधान्याश्रितत्वरूपविरु
द्धाधिकारात् प्रयाजादिभिः प्रधानत्वं न त्वेवं विद्याभेदः प्रसज्जति प्रपत्तेः स्ववश्येषु सर्वेत्र कृतप्राधान्याश्रित्ता
धिकारत्वात् काकादीनामशास्त्रवश्यत्वादिति चेन्न शास्त्रवश्ये षड्जेनादिषु दिव्यसूरिषु च तापादिसं
स्कारादर्शनात् न च वाच्यं फलप्रपत्तावपि तदुभयं स्यात् प्रपत्ते दिव्यसूरिषु च तापाद्यदर्शनात् धुनिके
षु भवत्तु दर्शनात् फलप्रपत्तिरपि भिद्यते तन्न अस्मदादिभिस्तापादिसंस्कारस्याग्निकार्या
दि विधिविशेषरहितस्यानुष्ठीयमानत्वेन प्राधान्याश्रितत्वाभावात् केवलचक्रादिधारणस्य तान्त्रिकस्य ताद
देवर्षिभक्तादिनैराश्यप्रसिद्ध्यर्थः स्वस्य तच्छेषत्वभ्रमानुसन्धानार्थं भोगार्थं च क्रियमाणत्वात् अत एवो
च्यते अमी परमसंस्काराः परमैकान्त्यस्य हेतवः इति अत एव तापः पुण्ड्रं तथा नामेति तापादिस्वरूपमात्रमुक्तं
न तु विधिशेषत्वमभिहितः अतः साधनप्रपत्तिवादिष्वपि तेषां पारमैकान्त्यहेतुत्वमेवेति प्रपत्ति
प्रकरणाधीतानां तापादीनां ग्राहकग्रहणेन प्रपत्त्यर्थत्वादस्माकं तु शरणवरणसंसाधनत्वेन
ग्राहकग्रहणाभावात् किञ्चिन्न्यापनाशद्वारा प्रपत्त्यर्थाभावेऽपि तत्तदीत्या विधेः फलस्य वरणस्य
वाशेनानापोषपत्ते अत एव तस्तान्त्रिकपत्तावलम्बिनां प्रपत्तेः फलतया संस्काराणां केवलं पारमैकान्त्यहे

६५ तरोक्तत्वात् तत्र हि मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये इति मुमुक्षुमात्रमधिकारित्वेनोक्तं स्मृतिष्वपि स
र्वलोकशरण्याय सर्वयोग्यमनासाद्यमाद्यमनन्यमं प्रपन्नार्तिहरं विष्णुं शरणं गन्तुमर्हसीति त्रपार्थ्य
त्रियादीनां प्रपन्नानां च वत्सलत्वात् । कृयोनिष्वपि संजातो यः स केशवं शरणं गतः । तं मा तत्र पीत्वहं तार
मयिष्यामि भयार्तिहारं तु प्रवृत्तमिति तस्मादुपासनस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वेनापशूद्राधिकरण
सिद्धत्वेपि वैदिकस्य सत्यवचनादेरिव प्रपत्तेरपि सर्वयोग्यत्वस्य विशेषवचनसिद्धत्वात् य
थाधिकारं वैदिकेन तान्त्रिकेण वा तन्त्रेण सर्वेषामपि प्रपत्तेरनुष्ठानेन विरोध इति मामिहि पार्थ व्य जोद
पाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिमिति सामान्येन भ
गवत्समाश्रयणमात्रे सर्वसाधारणमभिहितं उपासनमारंभस्य त्रैवर्णिकशरीरसापेक्ष
त्वे प्युपासनप्राप्तेः सर्वशरीरेपि संभवतीत्येतद् र्मव्याधादयोप्यन्येऽर्वाभ्यासाज्जुगुप्सिते
सं वर्णावरत्वेऽप्याशाः संसिद्धिं परमां गता यथेत्यादि प्रोक्तं उपासनेत्रैवर्णिकशरीर एवारंभणीय
मिति वत्प्रपत्तावप्येकस्यचिन्नियामकस्याभावात् सामान्यवचनसंकोचाभावात् विशेषवच
नप्राबल्याच्च प्रपदनं सर्वयोग्यमिति सिद्धं मतरवोक्तं सारे स्वतंत्र त्रैवर्णिकत्वादेर्भावो भावो । ११० ।
६६

वेशाद्विद्याभेदसिद्धेः फलप्राप्तिसिद्धानि हेतुकत्वसिद्धिरिति संग्रहस्त्वप्रायश्चित्ताधिकारत्वात्तद
भावाच्चाभिधत्ते प्रपत्तिरितिवादस्तु विध्यभावाद्धृष्टमतश्चेति चेन्न तन्नापादेः शेषत्वस्मरणस्य चया
हकेण गृहीतत्वात्स्वप्रस्तुत्यानि हेतुताम्युतपापविनाशेन सद्वारा वप्रपकीयतः अतः शेषत्वावि।
सोने मंत्रदीक्षादिकं च फलप्रायश्चित्तं प्रपन्नस्य स्वतंत्रस्य हि विद्यते दिव्यसूरिप्रभृतिभुक्तापादेनैव
संभवः अस्मदादिषु हृष्टस्य दीक्षाविधिविवर्जनात्परशेषत्वविज्ञाने अवेगं च भवेद्यतः प्रायश्चि
त्तमतः किंचिद्विधित्सुत्नहृष्यते अतो भिन्नाधिकारत्वात्प्रपत्तिर्भेद एव हि इति श्रीवचनभूष
णमीमांसायां प्रकारान्तरेणतु भावाधिकारः सप्तदशः १७ अधिकारिनियमाभिलेखे वर्णाश्रमधर्म
प्रायश्चित्तसाध्ययोग्यतानिरूपणेन फलप्राप्तिः साधितानुत्कृष्टवर्णरूपसहजयोग्यता।
निरूपणेन फलप्राप्तिः संग्रहस्तु फलप्राप्तिर्नोस्तु नास्तीति तद्धर्मविद्यानभिधत्ते उतभिधत्ते तद
र्थे प्रपत्तेरधिकृताधिकारत्वसर्वाधिकारत्वलक्षणविरुद्धधर्मावेशेनास्तु नास्तीति यदानास्तितदा।
विद्याभेदोऽलसिद्धिरिति सर्वेषतस्तु यदुक्तं प्रपत्तेर्वैदिकतमत्वेन योगविशेषत्वयानास विद्याया
मुक्तत्वादस्य सर्वाधिकारत्वं न सिद्ध्यतीति तदयुक्तं सर्वेश्वरस्य सर्वसमाश्रयणीयत्वप्रापकेनाम्ब।
साध्यत्वे

६६ णानुष्ठानाभावात्सकलांगोपसंहारेकाम्यंकर्मचसिध्यतीतिन्यायेनकिंचेदंवैकल्येपिमोक्ष
साधनत्वायोगात् तस्मान्नमोक्षसाधनत्वंतस्मान्मोक्षस्यैवशरणानुष्ठानसापेक्षत्वात्समस्तांगो
पसंहारेणसर्वत्रमुख्यकल्पाश्रयणेनप्रपत्तेःशरणानुष्ठानंमोक्षहेतुः एवंशरणानुष्ठानेनानामंत्रै
वर्णिकानांचाचार्यानुष्ठितशरणप्रपदनादेवतत्सिद्धिःस्वानुष्ठितोमुख्यःशरणप्रपदनेचाचार्य
66 समाश्रयणेऽगंभवति अन्यथाशरणशरणप्रपदनेयोगुरुलघुविकल्पायोगेनगुरुशास्त्रप्रा
माण्यापत्तेःकाम्येगौरवविधानानुपपत्तेश्च अंतरंगोप्यतेऽत्यंतिकमनुष्ठानात्सघशांति
मभीप्सितांप्रपत्तिरंजसाकार्येति आचार्यानुष्ठितशरणप्रपत्तेरेवतदभिमाननिष्ठानामस्तु(
तारकं अन्वयादपिचैकस्यसम्यकृतस्तस्मान्नोहरौसर्वैरेवमुमुक्षुभिरन्तरः पूर्वैःपरैस्तथैस्तत्रो
क्तंतस्मात्सूपपन्नशास्त्रेदेशकालप्रकारयुगणवस्थावर्णमंत्रांगांगीश्वाद्यनियमान्वितमुख्य
प्रपदनोपदेशः आचार्यनिष्ठाभिप्रायस्तन्नियमान्वितमुख्यप्रपदनोपदेशः स्वातंत्र्येणगौ
रवत्वाभिप्रायइतिवक्तव्यं अन्यथाश्रौतबाधापत्तेः नचवर्णाद्यनियमस्याचार्याभिमानेनि
ष्पडंगप्रपत्तिपरत्वेशरणागतेस्तद्भेदासिद्धेःतन्नियमवचनानामनन्यपरत्वादितिवाच्यं रामः
६६

पिकस्य चिन्ताधिकारः प्रपत्तेः स्यादाद्यकिंचिन्यात्मनस्तु तेरीति सिद्धांतस्तु उदाहृतस्मृतेः शुद्रस्यौ
गतिप्रपत्तिशब्दयोः श्रवणात् निक्षेपसमर्पणशब्दाभ्यां श्रवणाच्च न्यासविद्यात्वे शैवसिद्धः उ
क्तिस्यात्मानं प्रजीते तेषां प्रणवां तेवसुरण्यादि मंत्रेकन्यासस्य सर्वाधिकारत्वाभावात् न च रथकारा
देरिवाग्न्याधानादौ विशेषवचनबलात् सर्वाधिकारत्वसंभवः नाहत्र वचनासिद्धेः उदाहृतव
चनानां तांत्रिकमंत्रशरणागतिविषयत्वात् न च कुलोनिःपरस्तायां वसुरण्यादिप्रणवपर्यंतम तं ५
त्रानुवंधीतुन्यासो निषादस्थपत्यादिवद्विशेषवचनाभावादधीनवेदांतानां त्रैवर्णिकानामेवेति
न्यायसूत्रद्वाधिकरणविरोधोपीतिवाच्यं न जातिभेदं न कुलं न लिंगं न गुणक्रियाः न देशकालौ
नावस्थायोगोह्ययमपेक्षते इत्यादावहिर्बुध्न्यसंहितादिषु तत्तांत्रिकमंत्रान्तरकरणके षडं
गयोगन्यासेषु सर्वाधिकारत्वसंभवस्य यथापि षडंगन्यासस्य फलांतरोपायत्वे त्रैवर्णिकशरीरानपे
क्षत्वेपि मोक्षोपायत्वेन दयेक्षाबलिंत एव अत्रैवर्णिकानुष्ठितप्रपत्तेः स्वातंत्र्येण मोक्षसाधनत्वं
भावात् तेषामाचार्याभिमानादेव मोक्ष इत्यवश्यंवाच्यत्वादत्रैवर्णिकानुष्ठितप्रपत्तेर्देशकालप्रकृ
रावस्थागुणादिनियमराहित्यवादं गांगीनोः श्रवणानुष्ठानं निरपेक्षत्वाज्जैवां तांत्रिकमंत्रांगत्वाच्च प्र

ग

नः स्यात्तस्मान्मासक्षसर्वेशः विशिष्टवर्णसापेक्षत्तस्यागोगफलंभवेत् शारणौतिरिसेषान्या
यात्वेद्वि विनिष्पिता इतिश्राद्धवचनमृषणमीमांसायांवर्णग्नेयमाभावाधिकारोस्तद्दराः १८फ
लनियमन्मे लैश्वाधिकारत्रयेसर्वधर्मानिसपत्रसर्वशाक्षविवक्षितदेशकालवर्णाश्रमधर्म
माध्याक्षिताधिकारेरूपान्तुर्वेधिधर्मपर्यालोचनयावरणस्यफलत्वमुक्तं अत्रसर्वपापेभ्यरस
त्रसर्वशाक्षाधिमस्तस्यपरान्तुभक्तेकर्मयोः साधितावुद्युसादकस्यपापस्याविनाशात्परा
र्थकैकर्मपूर्वरणफलमिलितफलभेदाद्विधाभेदः प्रसाध्यतेत्रप्रायस्तुभगवदुपायत्वंसहेतुक
मुतनिर्हेतुक१ मिलितत्वरूपफलप्रयत्तिर्नास्युतास्तीतितद्दर्पविधाभेदोनास्तुतास्तीतद्दर्पप्रयत्रोफलसं
योगभेदोनास्युतास्तीतद्दर्पपरार्थकैकर्मस्मतिरिक्तंफलंनास्युतास्तीतद्दर्पततकेतुन्या
प्रभवतिवा८ यस्ताइष्टाफलकैकस्यपितुर्नप्रभवतितद्दर्पप्रपत्तिविधायांपरार्थकैकर्मपश्चद्वलत्तणगुण
स्यवेषत्वेनास्युतास्तितद्दर्पमार्थनाचतुर्थ्यांताइष्टकैकर्मप्रार्थिनानास्युतास्तीतद्दर्पमणवे
प्रधानकर्मस्मोक्तस्यत्यागलक्षणपारतंत्र्यव्यतिरेकेणकर्तृत्वभोक्तृत्वमात्रत्यागलक्षण
स्वतंत्रपारतंत्र्यप्रतीतिर्नास्युतास्तीतिपदानास्तितदोत्तरचतुर्थ्यीवाइष्टाकैकर्मप्रार्थिनाविरहेण तस्

स्वर

67

देशादिसाम्यस्यैवात्रापि विशिष्टवर्णसामान्यशरणागत्यंगतया तद्दृष्टसिद्धेः विशिष्टवर्णसामा
न्येय-साधनत्ववेषेण धर्मत्वेन सर्वधर्मानित्यत्र सर्वशब्दवाच्यांतर्गतत्वात् अत एव एतच्छरीरे
चरितो चापीति एवंच कुलेजातो गुणैर्युक्त इति कुलजातत्वनियमवचनानि स्वातंत्र्येणात्र रक्ष
णमुख्यषडंगप्रपदनपराणि न जातिभेदं न कुलाभिमानादीनि तद् नियमपराणि आचार्या
भिमाननिष्ठामुख्यप्रपदनपराणि सर्वधर्मानित्यादि विशिष्टकुलसामान्यवचनानि शरणाग
तिविषयाणि तन्त्रस्थवसुरण्यादिमंत्रकन्यासस्यात्रे वर्णिकाधिकारत्वात् रक्षणमुख्यषडंगन्यास
स्यापि विशिष्टवर्णसापेक्षत्वात् दाचार्याभिमाननिष्ठानुष्ठेयामुख्यषडंगप्रपदनस्याचार्यगत विशिष्टव
र्णसापेक्षत्वात् तदपेक्षया विशिष्टवर्णसामान्यशरणागतिरपीतरभिन्नेति सिद्धमिति संग्रहस्त्रैव
र्णादिनियतो न्यासो वसुरण्यादिमंत्रकः वर्णानियतिषुत्कस्तु षडंगन्यास उच्यते अतो वर्णस्य
हि ३ नियमानियमौ नैसाधनं फलमपन्नेरितिचेन्नैतत् लोके रसं हि भवेत् षडंगस्यापि मुख्यस्य मुख्यव
र्णापेक्षणं कुलेजातो गुणैर्युक्त इत्यादि स्मृतिवचोदितं वर्णादिनिरपेक्षत्र्यन्यासो मुक्तेर्नसाधनं गु
रुलब्धो विकल्पस्य स्य काम्यगौणाविधेस्तथा मिवाधारतो मुख्यात्रयपत्ति गुरुसंश्रये ग्राह्य गुरुः कुली

६८

भोक्तृत्वस्य स्वसंतताभावं न दृष्टम् । किंतु विशिष्टस्वरूपगतमत्र निष्कृष्टेमकारवाध्येतद्भावो न दो
षइति चेन्नैवं सोऽश्नुते सर्वान्कामान् येन येन धाता गच्छतीति मोक्षदशायामपि तच्छ्रवणा
द्वत्र भोक्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वावगमात् स्वस्य प्रधानभोक्तृत्वं तत्र न निषिध्यते तत्र स्वस्य
68 भोक्तृत्वस्य स्वातन्त्र्ये केवलपरापेक्षैकरूपत्वं तु प्राप्यते इत्यसिद्धं ननु सोऽश्नुते इत्यत्र प्रती(
त भोक्तृत्वं न त्वयापादितं यादृशं तु केवलभोग्यत्वं स्मृत्वा अहमन्नम् इति श्रुतेरिति चेन्नैवं ता
दृशानत्वपाप्यात्मप्रब्रह्मभोक्तृत्वाणां न प्रतीयते उत्तम प्रतीयते ग्राधेसर्वं रूप पश्यः पश्यतीति वि
रोधः द्वितीये केवलभोग्यत्वमात्रेणैवाधेतद्रूपाधिम तद्गुतनं नवेदुनेरवचतुर्थ्यामन्त्रसिद्धे
तद्रूपस्याप्य स्वरूपाविर्भावस्य मोक्तृत्वेनैवायकमन्तरीतिः ग्राघेश्वरणास हसर्वका मभोक्तृणा
स्वभोग्याधिकपुरुषार्थत्वेन प्रतीतेः तस्मिन्नभिलाषोऽस्ति उतनस्त्रात्ले येन भोक्तृत्वसांगप्रसं
गः तथात्वेनस्यातात्विकताबुद्धिः नास्तीचेत्स्वातिवंधकं वलक्ष्यं तत्र कर्मेश्वरसंकल्पो वाना
धः स्थूलपापान्नोविधननानात्सूक्ष्माणां विरजातरणेन नश्यतोन नद्वितीयः सवातेहेतुकः
सहेतुकोवानाद्यत्र प्रतिबंधकस्यानुग्रहरूपत्वे वैषम्यं निग्रहरूपत्वेनैर्घृण्यं सहेतुकत्वे राम॰

६८

फलप्रपत्यसिद्धौ२

नाहष्टार्थैकर्थ्यप्रार्थनाप्रसक्तत्वात्तदैकर्थ्यं प्रदत्वलक्षणगुणस्यापत्तिवेषतयात्तक्रतुर्मे
न योक्तफलकल्पनेसंभवतीत्यतिरिक्तपरार्थैकर्थ्यलक्षणफलासिद्ध्याप्रपत्तौफलसंयोगभे
दोनास्तीतिविघाभेदासिद्धेर्नहेतुकत्वासिद्धिरितियदाप्रमाणैवप्रधानकर्तृत्वभोक्तृत्वत्याग
लक्षणपारतंत्र्यव्यतिरेकेणकर्तृत्वभोक्तृत्वत्यागलक्षणंस्वतंत्रपारतंत्र्यमुपपत्तीतिरक्तितदा
प्रार्थनोचतुर्थ्यानादृष्टापरार्थैकर्थ्यप्रार्थनास्तीतिप्रपत्तिविघायांपरार्थैकर्थ्यंप्रदत्वलक्ष
णगुणस्यवेषत्तयालक्रतुन्यायतोदृष्टफलंकल्पयितुंसंभवतीतिपरार्थैकर्थ्यमेवमनितिरि
क्तफलसत्त्वाभ्युपगमेफलसंयोगभेदसिद्ध्याविघाभेदासिद्धिरितिफलमुपपत्तिसिद्धेनेहेतुकत्व
सिद्धिरितिसर्वोत्तरयत्नयोः फलफलिभावः स्वयंप्रयत्नेतुनतावत्स्त्रणैवेचेतनस्यभोक्तृत्वमात्र
स्याभावलक्षणंशेषत्वंप्रतीयतेकिंतुस्वस्यप्रधानभोक्तृत्वाभावलक्षणंतदुक्तंवेदान्ताचा
र्यैः शेषत्वंनामस्वार्थिकेवनोपकारंप्राधान्येनात्वीकृत्यपरोपकारार्हत्वमितिस्वस्याभोक्तृ
त्वमात्राभावेकर्तृत्वमपिनसिद्धेत् तदभावेचविधिनिषेधशास्त्र प्रसक्तादिप्रमाणादिरो वैयर्थ्यं२
धश्चतस्यगुणस्वतन्त्र्याभ्युपगमेसांख्यमततरीतिः उभयानभ्युपगमेनिर्विशेषवादतोननु

६४ तेभोक्तृत्वगुणस्यभोग्यताहेतुत्वात् नचैवमपिमुक्तसंश्लेषपत्नीभोक्तृत्वं परतिभोगातिशयामीतिस
यं स्यतोभोक्तेत्यादिश्रुतीनां न कःशब्दादिसंकोचकत्वाभावात्केवलभोग्यत्वलक्षणस्वरूपाविर्भावोप
तेस्तत्वकुन्यायसिद्धेः किंचाहमन्नमहमन्नादइत्यादिश्रुतिरपिमुक्तस्वरूपयाथात्म्याविर्भावेप्रमाणं तत्रप
रमभोग्यत्वस्वरूपाविर्भावमुक्त्वातदर्थत्वेनपश्चात्भोक्तृत्वाविर्भाव उक्तः अयमर्थः तमश्नीतिचभगवद्भोक्तृ
६९ तव त्वानंतरंस्वभोक्तृत्वप्रतिपादनात्स्वभोक्तृत्वस्येश्वरभोक्तृत्वशेषत्वमवगम्यते नचैवंश्रुतिः स्व
स्यप्रधानभोक्तृत्वद्योतिका सोश्नुते सर्वान्कामान्सहब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्मतुल्यभोक्तृ
त्वविरोधात् तस्माद्भोक्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिभ्यामपिमुक्तिदशायांमतीतत्वेनतत्रोपदेशायांच
प्रतिबंधकाभावात्सर्वेषामपिमुक्तस्वरूपाविर्भावापत्तिरितिचेन्न सर्वं ह पश्यः पश्यतीमुक्त
स्वरूपयाथात्म्यप्रतीतोपिनतत्राभिलाषोजायतेप्रतिबंधकसत्वात्प्रतिबंधकश्चेश्वरस्य
संकल्पः सचब्रह्मणासहसर्वान्कामानश्नामिसर्वविधकैंकर्यंकुर्यामितिसंकल्परूपः एवंकर्म
नुष्ठेनभक्तिप्रपत्तिरूपकर्मजन्याएवंलक्षणयागादेः फलसाधनसंकल्पोनित्यः भक्त्या
देःफलसाधनसंकल्पोपावरात्मभावित्वान्नित्यः नह्यध्रुवैःप्राप्यतेध्रुवम् इत्यत्रविशेषानिषेध राम०
६४

ता.८ हैवानिरूपिता। अतो मोक्षत्वमात्रविरहस्यानेकप्रमाणोपपत्तिबाधितत्वात् प्रधानमोक्ष
त्वं शरणवरणोद्देश्यमिति केवलपरार्थैककार्यस्य चतुर्थ्यर्थत्वाभावात् तादृशैककार्यप्रदत्वं नोपास्य
गुण इति तत्त्वं अतु न्यायेनोक्तफलविशेषासिद्धेर्न तत्तु केवलविधाभेदासिद्धिरिति। अत्रोच्यते
फलनियमगर्भितपरार्थैककार्यपर्यन्तसकलसाधनत्वाच्छरणागतेः फलनियमो नास्ति
षडङ्गस्य परार्थैककर्मसाधनत्वात्। तन्नियमोऽस्तीत्यर्थः। अयं भावः। मध्यमात्तैश्वरणावेक्ष। २०
न्यशेषत्वे तावन्नित्यवस्थितेनैतच्छब्दाः संकोचवादन्येषन्नतमत्वात् स्वशेषत्वमपि व्यावृत्तिं नमः
शब्देऽपि विशेषतः स्वशेषत्वे वाऽरितशेषत्वं च परगतातिशयाधानेच्छयोपादेयत्वमेव परस्वत्व
रूपं स शेष इत्यस्य चेतनसाधारणं चेतनेष्वभिहितं न तत्राचेतनत्वे फलित्वमात्राविरहे चो।
तेनेष्यवगम्यमाने बाधकाभावात्। स्वभोक्तृत्वमात्रविरहस्यासंकोचस्य सिद्धत्वेऽपि हि पौरुषत्वे न।
च भोक्तृभोग्यमित्यादिना स्वस्यापि फलित्वस्यावरणमन्त्रे शब्दसंकोचः। कस्याचेतनि भवत्र भो
क्तृत्वस्फुरितानां पराधीनभोक्तृत्वेनाऽसंकोचकत्वात्। भोक्तृत्वं परार्थत्वं व्याहतमिति चेन्न। उत्तरोत्त
रैश्वर्यभोगं भगवन्निस्वस्य भोग्यतालिप्सापर्यन्ततयानुपपत्तेः। पुष्पादेः सौरभ्यादिकस्यैव चेत

७०

पाशसंकोचापेक्षानुग्रहत्वाच्छरणागतापेक्षयानिग्रहत्वात् यागादिजन्यस्वर्गादिसद्दानसंकल्पोपि स्वर्गापे
क्षानुग्रहरूपो मुमुक्ष्वपेक्षया निग्रहरूपश्च इष्यते नद्धन्नत्र स्मरणं चैवगतस्वरूपयाथात्म्यानुगु
णपरार्थैककर्यप्रदत्वे सोन्नरचतुर्थ्यवगतस्योत्तरवाक्येनुपास्यगुणत्वेनानुसंधानात् तत्क्रतुन्यायेन
फलदशायामपिचन्निसिद्धेरहमन्नमित्यादिश्रुतेश्च परार्थैककर्यसिद्धमिति फलसंयोगभेदाद्विद्याभे
70 दसिद्धिरिति संग्रहस्तु भोक्तृत्वादिश्रुतेर्मन्त्रे स्वभोक्तृत्वं नवारितं नमः शब्दप्रमितिकः संकोचभञ्जनेतय
लं श्रुतेः पराथैककर्यप्रार्थनायाश्चभावतः तत्क्रतुन्यायतेस्तस्यप्राप्तौ त्रिस्थिरसंगतानाशंतिवंधक
राहित्यान्मुक्तिभेदोप्यसंगतः ततः फलस्यभेदेनाविद्याभेदोनयुज्यते इतिचेन्नभोक्तृत्वश्रुतिरन्यार्थ
भोक्तृतापरासंकोचकानैवनमः शब्दादिकस्यसास्ततः परार्थैककर्यकामात् तत्क्रतुरीतितः स्वस्य
तत्श्रुतेस्तत्स्वरूपमाविर्भविष्यति स्वतामसतीतत्परार्थ्यं तु स्वोचाविर्भविष्यति तत्क्रतुन्यायतस्तत्त्वावि
स्ताकारयोगतः सर्वेहपश्य इत्यादेश्चास्त्वंचास्य यद्यपिनयौनतद्भुविनेस्यात्तन्न्यायानुरोधतः पि
भोक्तृत्वपक्षिनिष्ठानामेतानैवास्य संभवः तस्मात्फलस्यसंयोगभेदाद्विद्याच भिद्यते इतिश्रीवचन राम

७०

स्वशेषानुक्ता विषयत्वाद्धेतुवैः प्राप्यते इत्यर्थः नचप्रकाश्यं ते न जन्यंते इत्यादि विरोधः यावदात्मभा
विप्रकाशानुवृत्तेरपूर्वस्थानीयस्वरसंकल्पस्य सत्वात् ननु तत्स्वरूपयाथात्म्यनिष्पत्तेरकामनावि
षयत्वेपि मात्रादशायां सर्वेषामपि स्वरूपयाथात्म्याविर्भावोनिषिद्ध्यते नचैतत्क्रतुन्यायात्तदसिद्धेः त
स्य योगव्यवच्छेदकत्वात् तदुक्तं वेदांताचार्यैः उपासितगुणादेर्याः प्राप्तावप्यबहिष्कृपासात्क्रतु
नयथाह्यानाकारांतरवर्जनमिति तत्प्रभक्तिरुपपत्तिः स्वकर्मजन्यापूर्वस्थानीयनिस्वसंकल्पत्वेपि न
त्वेऽ तस्य फलदशायामाकारांतरस्यास्ति प्रतिबंधकमिति वेत्सत्यं क्रतुन्याये ह्युपासितगुणाविरुद्धाका
रांतरानुभवेष्टाभिमतः न तूपासितगुणविरुद्धाकारांतरामननुमतिः तथात्वे योगव्यवच्छेदस्ये। ११५
वासिद्धिप्रसंगात् अत एव परार्थैकरूपयाखिलतत्त्वानां स्वरूपयाथात्म्याविर्भावस्य स्वार्थानुभवैकरूपया
विर्भावविरोधित्वोपायदशायामनुपासितत्वस्यार्थानुभवैकरूपमदत्वस्य फलदशायामविहितस्यैव
स्यात् नतु यथा क्रतुन्यायस्तथैवोपासनषडंगजन्यस्य संकल्पस्य परार्थानुभवैकरूपाभिलाष
प्रतिबंधकत्वात् न सर्वेषां तस्याप्ति नचास्य नियमरूपत्वानुग्रहरूपत्वविकल्पेन दोषसंभवः न्यासे

७१ वादीप्रसक्त्यः अहिर्बुध्न्यसंहितादिषु विहितलांत्रिकमंत्रांगकस्यवावसुरण्यादिमंत्रांगकस्यवान्या।
सस्योपासनात्मकत्वमुख्येनेत्यादः आर्त्तानामाशुफलदा सम्यग्देवहतावसावित्यादिविरोधात् न
द्वितीयः [illegible]तपात्वनियामकाभावात् प्रसुलतेषां तुलपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतेः इदं महोपनि
षदं देवानां गुह्यतमा मीमांसादिषु संहितादिषु सकलत्वेन विहितस्य न्यासस्य श्रुतावतिरिक्ततपस्त्वेन
न्यू श्रुतस्य न्यासं भेदप्रतिपादनात् ननु संहितासु तांत्रिकमंत्रविधानाद्यंगकस्य न्यासस्य दर्शनात्मकेभ
गवदाश्रयणतया विपरीणमात्वभेदसिद्धेन प्रत्यभिज्ञासिद्धिरितिचेन्नैवं मंत्रादिभेदेप्यंगीमात्रप्रत्यभि
72 ज्ञायां विरोधाभावात् विवाहादौ तत्तत्सूत्रभेदेन मंत्रादिभेदेपि प्रधानाभेदो हि दृश्यते ननु वसुरण्यादि
मंत्रस्याधिकृताधिकारत्वात् शरणागतेः सर्वाधिकारत्वाच्च मंत्रस्वभावकृताधिकारिभेदस्तस्यावि
नाद्राविव प्रधानभेदकत्वासिद्धेः अत एव पुरुषविद्यायां तित्तिरीणामाद्यंगकत्वमप्यविद्याभेदसाध
न कं अप्रधान प्रधानवाक्ये वेदविहितमंत्रांगाधिकारविरुद्धमंत्रादौ विधानानुपपत्तिः आर्त्तानां मं
त्रादीनां विरोधाधिकरणन्यायेन बाधापत्ते रिति वाच्यं श्रीपंचरात्रस्य वेदतुल्यप्रमाणतया तेषां वैकल्प
स्याप्यत्वात् कल्पेष्वंगविहितात् स्मार्त्तो न्यासाद्वसुरण्यादिमंत्रकस्थानो न्यासो न भिद्यते अतः सोपि राम ७१
वै

शरणमीमांसायां फलनियमाभावाधिकरणमेकोनविंशः ॥ १९ ॥ विषयनियमे तु लक्षणं केवलं तं-
त्वानुबंधानियमात् फलरूपत्वं प्रसाध्यते । यत्तु नैव कस्यचिन्नियमादर्पितस्याध्यते इति सं-
गतिः । पूर्वाधिकारे सर्वशब्दासंकोचादनुभवैकार्थयोः स्वाधिकारचिजनकपापनाशो विविदि-
षन्तीति शरणागतेः सर्वफलसाधनत्वमुक्तं तत्साधनं च मोक्षाद्योऽन्तफलभेदविषयस्यातो विषयफलं
विषयितु परंच्यफलभेदाद् द्विधा भेद उक्तः इति पूर्वाधिकारोक्तपक्षापरिहारकत्वादुत्तराधिकार-
संगतिः । संशयस्तु भगवदुपायत्वं सहेतुकमुत निर्हेतुकमिति । तदर्थं शरणागतिर्विधाफलं
रूपा न भवत्युत भवतीति । तदर्थं शरणागतिन्यासान्तभिद्यते न वा भिद्यते । तदर्थं न्यासः शरणा-
गतिश्चानियतविषयत्वं उतानियतविषयश्चेति तदर्थं न्यासस्यावतारविषयत्वं दन्तर्यामिविषये
त्वमपि नास्ति उतास्तीति तदर्थं तस्योपासनरूपत्वमपि न विद्यते उत विद्यते इति यद्योपासनरूपत्वं ना-
स्ति तदन्तर्यामिविषयत्वायोगान्न्यासः शरणागतिश्चानियतविषय एवेत्युभयोरपि सिद्धिः । यदो-
पासनरूपत्वे प्रमाणमस्ति तदन्तर्यामिविषयत्वसंभवाद् नियतविषयायाः शरणागतेर्भिद्यते इति
तस्याफलरूपत्वान्निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति उभयत्र फलनिर्हेतुकत्वं न्यासस्योपासनात्मकत्वं च दृ-

त

७२ रूपणमिति तथा सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमुपासनामित्युक्तमिति तथा ध्यानोपास
नादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधीयत इति सिद्धं एवमावृत्तिरसकृदुपदेशादित्येवमादिसूत्रस्थले
ष्वपि वेदनशब्दस्य ध्यानपर्यायत्वमुक्तं अत्रापि एवं वेदनस्येवं विदुष इति शब्दस्य श्रवणध्यानपर्याय
त्वसिद्धिः किं चास्य श्रुतस्य विधागतित्वं तन्नोगकवाक्यवृत्तिसिद्धा तयोरनादृत्तिरूपत्वाद्विधेयत्वासि
द्धिः तस्मादसुरएषादिमन्त्रकन्यासस्योपासनत्वात् तस्मिन्नयदन्तस्तदुपासितव्यमिति स्यन्तर्यामि
णउपास्यत्वेनोक्तत्वाच्चान्तर्यामिविषयत्वसिद्धिः उपासनस्य सर्वस्मात्स्मेव दहरस्य हृदयाद्यालम्बे
72 योसौ तास्मेति तत्परत्वं नियामकत्वं तिवेत्यन्तर्यामिविषयत्वं श्रुतिस्तत्र योः सिद्ध एवं न्यासविषय।
सहिधादिनुल्यत्वे तेषां तपसां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतं इदं महोपनिषद्देवानां गुह्यमुत्तमामि
ति श्रौतस्मार्तपारैक्यप्रतिसंधानेकथमेवोपपद्यते इति वेद्यमेतेन प्रथमं त्वावत्स्वाध्यायोध्येतव्य
इति विधिना सांगाध्ययने उक्ते ऽग्राधानप्रतीत्वे भागविचारानन्तरमुत्तरभागविचारे कृते तत्र
वेद्धिके श्रुते कस्यचित्सुकृतविशेषात् भामिरापोनलो वायुरित्यादिवत्रवणेनार्जुनस्येव शरीरवद
स्यं तथा रतन्त्रज्ञानं जायते कस्यचिन्न जायते एवं स्तनीये प्रथमद्वितीयपादयोः श्रवणेनकस्यचिदि रामः

७२

सकृदेवभवतीतिसकृत्त्वेप्रमाणासंभवाद्बहुत्वाभ्यासस्यसर्वत्रात्मोपासनात्मकस्यनानात्वयोगमिविवयत्वयोग्य
तेस्तुभयविधोपिन्यासोद्वाविंशतारविषयएवेतिनियतविषयायाशरणागतेर्न्यासोनभिद्यतेअतःप्र
त्यप्रपत्यासिद्धेर्निर्हेतुकत्वासिद्धेरितिसितत्तुल्यत्वोपंचरात्रस्यवेदतुल्यप्रमाणत्वात्तस्योतानांत्वास्ती।
नांचविकल्पोनैकत्रोपसंहारइतिनशक्यतेवक्तुंतत्त्वव्यवस्थितत्वविकल्पस्यसाह्यशेषगृह्यतात्वात्तद्धीहियवशा
तृ१ ल्योरिवाधुनिकेप्रत्यक्षभयोर्दृष्टानादर्शनात्मवस्थितस्यनसंभवतितद्धवस्यापकदेशकालाधिका
रिविशेषस्यप्रमाणाभावसिद्धत्वान्नतथात्वैक्ष्यद्वंदत्वदृष्टानादर्शनाच्चअतएवनस्यात्तेपरस्परविरुद्धांगोपसं
हारस्यैकत्राशक्यत्वात्विद्याभेदत्वावद्दावश्यकत्वात्भगवत्सुरण्यादिमंत्रांगकाद्युपासनात्मिकाभावे
तुमहेतिऊर्मित्याक्षात्त्रयुंजीतेतियुंजेदुजियोगेयुजिसमाधावितिधातुयोगार्थकत्वेसमाध्यर्थकत्वेवा
ने ध्यानवाचकत्वात्योगसंहननोपायध्यानसंगतिपुक्तिश्चिंतिश्चिपर्यायवचनेत्रत्रसंनहनार्थकत्वा
योगादुभययातिध्यानसिद्धिःन्यासनप्रकरणेचसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाशतिन्यासंविधायदह
रमित्यादिनातस्यध्यानरूपत्वंस्थानविशेषंचाभिधायवेदाशाविन्यादिनाप्रणवमंत्रकत्वंतत्रोक्तं
स्योपासनत्वंभाष्येप्रत्युक्तेरस्यानोत्रत्योपासनानांगुणोपसंहारविकल्पनिर्णयविद्याभेदाभेदचिंताया।

७३

मत्वं तत्रांगकलापविधानेन विहितं तदेव ब्रह्मोपायत्वं षडंगस्यापि स्वतंत्राधिकारत्वादानुकूल्यसं
घंगविधानेन विहितं तच्च ब्रह्मण उपायत्वं शरणागतेः परतंत्राणां प्रकटितं एवं न्यासनिष्ठेषु ए
न्यासविद्याविहिताऽस्यादिगुणारहितत्प्रधानस्वरूपत्वात् चेषां तु तपसां न्यासमित्यादिनैवोप
देशान्यानुकूल्याद्यंगकलापादिनातदुपबृंहणं च युज्यते [illegible] न्यासस्य ध्यानात्मकत्वेनोभय।
रूपत्वादंगत्वं [illegible] विषयत्वमर्चावतारविषयत्वं चोपपन्नं [illegible] षडंगयोगवत् शरणागतेरपि व
73 सुरण्यादिमंत्रकथानात्मन्यासविद्याविहितत्वविशेषादुपयानियमः किं न स्यादिति [illegible]
वसुरण्यादिमंत्रन्यासस्य षडंगयोगस्य च स्वतंत्राधिकारत्वाद्विहितब्रह्मोपायत्वादंगकलापयु
क्तत्वात् साधनत्वाभिमानयोग्यत्वात्स्वातंत्र्यगर्भभरसमर्पणरूपत्वाद्स्वतंत्रमसाज्ञात्वात् तत्रैवा।
नियतविषयत्वोरूपानुपपत्तेः शरणागतावुक्ताकाराभावात् पारतंत्र्यगर्भभरस्वीकाररूपेणारूप
त्वात्स्वातंत्र्येण न्यासस्य विसजातीयत्वाच्चानियतविषयत्वोक्तिरूपपद्यते न स्वातंत्र्यन्यासस्यानियतावि
षयत्वाच्छरणागतेर्नियतविषयत्वाच्च भेदसिद्धेः फलप्राप्तिसिद्धिः [illegible] सुरण्यादिमंत्रकल्प। रा म०

७३

लेवासहत्वं जायते कस्यचित् जायते तत्र शास्त्राधिकृतत्वाविलंबवत्तमशक्तस्तं त्राणं सदादि विघाविहितं
[illegible] तरत्नधिकृतत्वाविलंबवत्तमशक्तस्तं त्राणं च कर्मयोगादि
कं विहितं तत्र शास्त्राधिकृतत्वेतरत्नधिकृतत्वाविलंबवत्तमाशक्तस्तं त्राणं मुमुक्षुर्जीवनायभगवान पारव
श्यस्वरूपरवृत्तः श्रवणमननफलभूतध्याननित्यासविघाविविधभक्तेमात्मसमर्पणमादायतंच
वस्तुरक्षणादिमंत्रवक्षयविधागतिचिंतनोघगक्रमात्वस्मादिरहितमानुकूल्यादिपंचांगकत्वेन
विहितस्वोपायभावमचावतारविषयं षडंगयोगं कृत्वा अवतारयामास तथा शास्त्राधिकृतानधि
कृतशक्ताशक्तविलंबवत्तमत्वरत्तमपरं त्राणमुमुक्षुर्जीवनायपुरुषार्थविघादिस्तोतांगमंत्रानिरपेक्षमा
त्रानुकूल्यसंकल्पादिस्वांगांगानिरपेक्षं सर्वधर्मत्यागांगकं सकृदेव स्वोपायभावमचावतारविषयं
शरणवरणरूपमधिकारिविशेषणं कृत्वा अवतारयामास [illegible] सदादिमं चैकन्यासमप मि २ तत्र
न्मरणान्तर्देवस्य इतियावन्मरणमनुष्ठेयत्वात् [illegible] स्वतावन्मात्रसाध्यत्वात् योगाद्वन्यासइति
प्रत्नेनिवृत्तणउपायत्वमुपासनेव्याप्तकारइति [illegible] तस्यस्वतंत्राधिकारत्वात् तद्वज्ञेलोपा

स्य

७४ सुकरंन्यासमाह द्विषोनस्मान्नैकत्वबुद्धिस्तु तदं[illegible]गेयेक्य निबंधना अयं विवेको विज्ञेयो भगवद्भाव गो
चरः शास्त्रस्व तंत्रं त्विरस द्विषोप्याद्विजन्मनः सदादिविद्याविहितानदंगस्य विधिः पुनः साहिस्तु
शास्त्रयाशास्त्रमूलत्वात्तंत्रस्य शास्त्रगोचरः शास्त्रस्व तंत्रस्य चिरं साहिस्मोप्य द्विजन्मनः वसुरणपादिंम
त्रोक्तन्यासविद्या विधीयते कालेनेपाहमा शास्त्राः स्वतंत्रा ये तु मानवाः तेषामुक्तो वनायाद्ह षडंग
योगमुक्तमंस्वासते परं तत्रापणं सर्वेषामपि देहिनां स्मो तस्मात्त्यागरहितं धर्मसाङ्गागकं परं श्रेयो वु
74 तारविषयमधिकारिविशेषणं स्वोपायत्वभकादिलशरणागतेलहरांग्रवादो तावदस्तु तदया
परवशोविभुः षडंगे तयामेरपे[illegible]ह्रेनः १ प्रभुवा स्वयं अतस्तस्याप्यनियतोविषयोभिधीयते द्वि सः
इतिश्रीवचनभूषणमीमांसायां विषयानियमाधिकारो विंशः २० इथिलप्रपत्तोसादिएवमधाव
तारपर्यंतसोलभ्यविशिष्टमांशाद्धापि भक्तेसिद्धोपायमुक्तानरसाधारणाधिकारस्यतत्स्वपत्तो
पस्यानियेनस्यस्वरूपपर्यालोचनयापि वरणस्यफलत्वस्याप्यते सर्वधर्मपरित्यागस्य सिद्धेण
याधिकारकोटिनिविष्टत्वं स्वीकारांगकोटिनिविष्टत्वमप्यास्तेतत्तांगकोटिनिविष्टत्वमुक्तंतत्रो
भक्ते अत्रउनरधिकारकोटिनिविष्टत्वमुच्यते इवोधिकारेग्रनुवंधेषु कसचित्तनियमात् रा०न०
७४

सस्योंतर्यामिविषयत्वेन शरणागतिभिन्नत्वेपि षडंगस्यार्चावतारविषयत्वे तत्र शरणागतेस्सभेदः।
३ किन्नस्यादिस नारायणमुपासीतेत्यादिश्रुत्या अर्चावतारगुणानां सर्वेषां षडंगयोगे उपयोगाभावात् तत्सोऽप्य
नियतविषयत्वसंभवादिति विमुखस्य चेतनानां वैमुख्यवारकत्वस्य रुचिजनकत्वस्योपायोपयोगितामात्रकत
स्य चेतनत्रापि योगाभावात् षडंगप्रपत्तेः साधनत्वेनाद्वेषाभिमुख्ययोः करणत्वद्वारकसुकृतमूलक
त्वात् स्वगतस्वीकारस्योपायत्वेन तत्रार्चावतारस्य केवलं फलप्रदत्वेनानुपायत्वात् तत एव प्राप्य
प्रापकैकस्यापि विनियोगाभावाच्चौक्यगुणविशेषविशिष्टो ह्यर्चावतारः षडंगविषय इति निर्व
धो नास्ति परंतु सौलभ्यमात्रेण तत्रोपयुक्तं कस्यचिदर्चावतारे प्रपन्नस्य पश्चाद्योगसामर्थ्ये सत्यंतर्या
मिणोऽपि सुलभत्वेन तन्निष्ठायामुपपद्यत इति षडंगोऽप्यनियतविषय इति भावः। संग्रहोऽपि अभेद
तस्तु निःसंशयसिद्धा तत्षडंगशरणागत्योः अर्चावतारविषयतो विधानाभिन्ने इति नियुज्यते इयमर्चावतारैक
विषयत्वात् फलांशिकान्न्यासस्त्वनियतेत्यर्थः विषयत्वेन साधनं अंतर्यामिण्याश्रयत्वं च ध्यानात्म
कं तया भवेत् ध्यानरूपत्वमप्यस्य युज्यते इति विधानं तत्सन्न्यासयोगादिसुकोपास्ते त्वयामिति श्रुतेः
तेषां तु तपसां न्यासमतिरिक्तमित्यादिवचनं तु यत्नत्वे स्वरूपोपसंहारौ न लभ्यते तस्य बाधकं केवलं गवद्वसहितं
भार

श्री

७५ नतदत्तुष्टनाशकानां सर्वेषामपि प्रपत्त्यावधिकारात् कर्मयोगाद्यंगविधिवैयर्थ्यापत्तिरिति विज्ञानपरं।
स्वरूपविरुद्धत्वज्ञा[..]नपरत्वमिति पहेर्ष्यैकस्य ज्ञानशब्दस्य संग्रहो वाच्यः ततश्च त्वन्मतेपि कर्मयोगादिवि
धिवैयर्थ्यं तुल्यमिति चेत्तत्राहुः इष्पाद्धिसाध्यकीरिभुमुत्तेतैपत्तश्चाधिकारित्रयेपि स्वरूपविरुद्धज्ञानमे
तुपायिभेदकीर्त्तनं ततस्प्रधान्यात् अतोस्मन्मते कर्मयोगादिविधेर्नानर्थक्यं उपायांतरस्वरूपविरुद्ध
२५ ज्ञानैर्हितानां तत्रोपायांतरे चाधिकारित्वात् अतो ज्ञाशक्तयोरितिवा अप्यधिकारित्वविध्यनुपपत्त्या वि
ज्ञानशब्दस्योपायांतरस्वरूपविरुद्धत्वज्ञानपरत्वमिति सर्व्वः नत्वप्रमाप्यंगविधेर्नानर्थक्यं भक्तेरनुपायि
त्वात् वैलंवान्नमाणामपयोनित्तत्वं नमाणां शक्तानां भक्तिः त्वमाशक्तानां नामसंकीर्त्तनादि कर्मयोगर वित्वं
हितसंगः नत्ववाप्यत्र भक्तिशब्दस्य काष्ठापन्नस्य ज्ञानविशेषस्याप्यज्ञाशक्तयोरभावात्तस्याप्यनुपा
यित्वं नस्यादिति यदि विज्ञानशब्दोपस्थापितमाप्यकोतरस्वरूपविरुद्धत्व ज्ञानरहितैरज्ञाशक्तयोरभावे
पीतद्धोवरमंदज्ञानसंभवादनुपायित्वं तस्य इष्यते नर्हि अज्ञाशक्तयोः काष्ठापन्नभक्तिराहित्येपि
जन्मांतरविलंवासहत्वलक्षणमंदभक्तिसत्वात् तस्याप्यनुपाप्याधिकारत्वोपपत्तिरितिसम।
श्चर्वेस्तत्रारम्भन्मस्तुतत्स्वतेउपातेवउ[..]वमेतद्द्वयोरपि शंकापरिहारयोस्साम्येपि विज्ञानश राम० ७५

फलसंपत्तिः स्यादिति अत्र नियमो नरात्साधनेषु त्रैवर्णिकत्वलक्षणसाधारणाधिकारनि
यम उक्तः अत्रासाधारणाधिकार उच्यते तत्रापि तु भगवदुपायत्वे सहेतुकमनानि र्हेतुकमिति
तदर्थप्रारणागतेः फलत्वेन संभवत्सु न संभवतीति तदर्थप्रारणागतिर्न्यासनाभिधेते उत्तराभिध
ते तदर्थं तद्वचनस्यो विज्ञानशब्दोशाकपर [illegible] ज्ञानविशेषपर इति तदर्थं देवपरिहृत्य तथा वा
विदितेयेसनेनाशाकपरत्वं निर्णीतुं शक्यते उत ज्ञानविशेषपरत्वमिति यदा देवपरिवृत्त्य
पेक्षनेन विज्ञानशब्दस्य शाकपरत्वा निर्णयस्तदा वचनस्य विज्ञानशब्दस्य शाकपरत्वान्नजोर्ध
धिकारद्वयस्य न्यासे संभवात् तदाधिकारत्वेनोक्ता प्रारणागतिर्न्यासनाभिधेते शनिस्मा: फ
लत्वासिद्धेर्निर्हेतुकत्वासिद्धिः यदा देवपरिवृत्त्यपेक्षनेन विज्ञानशब्दस्य ज्ञानविशेषपर
त्वनिर्णयस्तदा वचनस्य विज्ञानशब्दस्य ज्ञानविशेषपरत्वात् तदुक्ताधिकारद्वयस्य न्यासे।
असंभवेन अधाधिकारत्वेनउक्ता प्रारणागतिर्भीसाङ्घिघतस्त्वधेः तत्र प्रमाणमाह इदं शरण
श्वे॰न्ने २ मिति तत्राविज्ञानेन शाकोल स्तनेन तत्पण्यंतरस्वरूपाविरुद्धत्वज्ञानवानुच्यते [illegible] पयास्त्रशास्त्र
समयग्रहाभाव असंगात् [illegible] अतो विज्ञानशब्दयोरज्ञानाशक्तुपस्थापकत्वे उपायांतरज्ञा

७६ पासनानुष्ठानमिति वाच्यं स्वाधिकारविरुद्धस्य लोकसंग्रहार्थं तयानुष्ठानेऽभ्यस्य वाधापत्तेः स्मन्य
या संन्यासिनोऽपि लोकसंग्रहस्य धर्मानुष्ठानप्रसक्तेः न चैवं कर्मत्वेनोपायान्तरानुष्ठानसंभवः अप
स्यैव ह्रिसानुष्ठाने विरोधाभावो यीतवद्धिस्य नाचैव कर्मत्वेना... नुष्ठाने विरोधापत्तेः ... तस्व
नराणां बुद्धिदेवत्वं स्यादुपायान्तरमिष्यते इत्येतद्व्याख्यानस्यानिह्नवे च शुद्धराशरीरस्य शालिनः बु
स्यैव तु बुद्धिदेवत्वं लघुस्वामस्य कारणं तत्र प्रपत्त नहीणामन्यदित्सत्वं युज्यते व्यासादिषु च
76 नैवेष्यानीतिः स... श्रायद्यानि स्थितिपारेऽन्तरत्वम ज्ञानामशक्तानां भक्तिपरवशानां च प्रपत्त्य
धिकारत्वमितिः श्रीमाधूपरत्वाद्युक्तवचनेस्वरूपविरुद्धत्वज्ञानस्याप्यधिकारत्वमसिद्धमिति
न शरणागतिर्भिन्नाज्ञानानन्तस्याः फलत्वमिति न निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति संकोचनस्तु इदं शरण
मज्ञानामिति वचने त्वेऽजानतामिति ज्ञानशब्देन ज्ञानविशेष एवोपस्थाप्यते न तु शक्तिः देवेपु
रीदृष्टत्यावाविदितत्वेति स्वज्ञानशब्दस्य परिदृष्टत्वलक्षणवत्स्वारणगुणपरत्वेनव्याख्यानत्वं
सेद्धपरिदृष्टत्वपरिज्ञाने सदृशोपायवैधुर्यसात्ताङ्गवतो विदन्द्रस्तत्रेभग्रुवत्सदृशोपायाभाव
ज्ञानमिति विशेषितेऽत्र सर्वस्मभक्तानामिति शौनकवचनेऽपि ज्ञानविशेष एवोक्तः ...तःस राम०
७६

दृष्टसाधनत्वं नरस्वरूपविरुद्धत्वज्ञानपरत्वेनप्रमाणानांतत्त्वत्रयमल्लकत्वेनमंदैर्विसंलिंगमस्तीस
पै: नकेवलंलिंगंप्रत्युतनिरयसत्त्वसाहचर्येणापिसादिद्दृष्टविडोपनिषत्सहस्रशापेत्स्वताह्यविषयातर
तिश्रीमत्भट्टाचार्यवचनं अतस्सर्वज्ञमतानांगानिगम्योभवेद्धरिरितिश्लेषेणकवचनंजितंतेचा।
स्नडुत्नार्थप्रमाणानामैसर्वपुः अत्रैवंसर्वपत्तीमन्यतेउदाहृतविज्ञानशब्दोनोपायांतरस्वरूपविर
द्धज्ञानपरः अविद्यानोदेवेपरिवृद्धत्वपावाविदितयेतिश्रीमद्भट्टाचार्यैस्सहस्रशापायवेधुर्यसात्ताद्भ
गवतोविरुद्धन सर्वज्ञः शरणंयातिपोगमार्गपराङ्मुखत्वंस्वितिवरदाचार्यैरप्यपस्तुपयुक्तपरिवृद्धत्व
रूपशरणपगुणविशेषस्यैवतन्नोकृत्तात्ज्ञानमितस्याख्यानत्वात्तवतच्चैवमर्थःसंपद्यतेउ
पायांतरमुपायोपाजानन्तामपीदमेवतदुभयागोचरविशेषसोनसत्वेपिशारूभावेसतितथाभक्ता
नामपीदमेवज्ञानशक्तिसंभवेपिमत्ताविलंबाज्ञमाणामपीदमेवेति अन्यथाधर्माणांस्वरूपविरु
द्धज्ञानविवक्षायांचरमश्लोकाद्युपदेशेणव्यासादीनामुक्तज्ञानसत्वेनतेषांशपत्ताववाधिकारः
सातनस्त्वभक्तिलंबाहन्येतनवतेषांप्रमाणोपदेशसमयेतपाज्ञानसत्वेपिपश्चाद्यकुलचिंत
तयोपायांतरानुष्ठानतत्वार्थितेनवंतथात्वेप्रमाणाभावात्ननवेवांमपन्नत्वापितोकसंग्रहायेमु

७७ विद्यावाचकत्वाद्विद्याशब्देन तदुभयशक्त्यभावोऽपि विवक्षितः इति विज्ञानशब्दे नाशात्केवलनिकः।
मृत्वोपायांतरं विनाशके सेतुके तस्माद्ज्ञानादिशब्दानां सर्वपलापोऽनुपपन्नः विज्ञानशब्दस्य भ
क्त्याधिकरदार्थवचनाभ्यां उपायपरित्यक्तोपायांतरं तुष्टत्वं ज्ञानपरत्वेन आख्यातत्वात् नाहशविज्ञा
नस्योपायांतरस्यागहेतुत्वेन सर्वपलोऽभ्युपगतं लिनोक्तसंभवत्वज्ञनुपरिवद्धत्वात् ज्ञानासंभवस्या
सादिपुरुषेचरत्वात् कथमस्याधिकारित्वमिति चेन्न भक्त्यभावस्यापि तेषु पुरुषेचरत्वान्न मले रत्यधिका
77 रत्वस्यात् पारे तेषामधिकारे पुरुषता दातृफलेच्छारूपा भक्तिर्भावनात्ती सुच्येत तत्सुपायोपयगो
चरस्यात् वरोऽपि किंचिदेकत्वं प्रमाणत्वात् रभ्युपगंतव्यं तद्धिं चंडासादीनामधिकारविशेषाधिकृत
त्वाद्यथाशास्त्रमात्रनाशोऽज्ञानजायते अधिकारारंभकर्मणो यावदधिकारसमाप्तवस्थानेनानु
भवनाश्यत्वात् तद्योपायोपेयगोचरफलत्वपरित्यक्तत्वज्ञानस्यप्रपत्स्याधिकारत्वे भक्तिशास्त्रानव
काशापत्तेः भक्तेरिव उक्तज्ञानस्य शरणागतस्याधिकारत्वाविरोधात् तदाधिकारशरणागतिर्नसाध
नं किंतु फलभूतेति विज्ञायते यद्वा विज्ञानेनात्मेत्यत्र विज्ञानशब्दो देवपरित्यक्तया स्यनेन देवविषय
विज्ञानपरोनत्ययांतरगविषयविज्ञानपरत्वातेराद्धिं तं सर्वत्र सहेतोपायवेधुर्यात्मसुपायांतराणां रा.म.
७७

वैत्रज्ञानविशेषस्यैवोक्तत्वात् प्रशक्तिपरत्वे सर्वत्र लक्षणाप्रसक्तकस्य नावश्यात् नचाप्रामक्तसावय
वसंग्राह्यत्वात् लक्षणापुंक्ते तेनार्थं अज्ञानशब्दराव्लदुपपत्तेः नचविनिगमनाविरहः इत्वीचा
यंव्याख्यानानुरोधस्याजेह लक्षणायाश्वेवं निगमकत्वात् किंच विधित्सुधारणे इत्वेत्वादि सत्त्वेवा
ज्ञानादित्रयस्यप्रपस्याधिकारत्वेप्रमाणांतराप्राप्तत्वादित्वेत्येह विधीयते न तस्मादिज्ञानशब्दस्य ल
क्षणानयुज्यते नविधेयपरः शब्दार्थ इति निषेधात् ज्ञानशब्देपि न लक्षणा तत्रज्ञानशब्दस्य योगप
रत्वात् मन्यपाशास्त्रपर्युदस्तस्यासंग्रहापत्तेः योगरूढिस्तु शक्तिरूढिर्ज्ञानंशास्त्रतः पर्युदस्ता
नोचाविशीष्टमिति सर्वसंग्रहः प्रसिध्याति नयोग्यता अनेसर्वेन्तः शरणं यातियोगमार्गपरास्तुरव
शतेनतस्माद्योगाशास्त्रानामपीदं तस्सर्वेषांपि विज्ञानविशेषत्ववामपीदं तस्मिन्न योगेसति भक्तिपरत्व
शानामपीदमिति लेमास्वर्धेष्वपेदपि लक्षणाभावात् इत्वीज्ञानशब्दस्येत्तवाविज्ञानशब्दस्ययोग
शब्देनविशेषोषितत्वाच्च वचनानरानुगुण्याद्व्याख्यानानुगुण्या इत्वीयदेवेधित्वारस्याद्व उपायांतरावे
ज्ञानाशक्तेरलक्ष्मपुत्रः अज्ञानशब्दस्याविधायाशब्देनव्याख्यातः स्वविषयामस्तुंतीतोविषयामस्त
मस्तुतेइसादिप्रातीतिसाकुर्यात् धात्पाभव स्यादेविशेषेतिन मोक्षतिशब्दजन्ययोगजन्याख्याभय

कारः शाक्तानामासीनां शूद्राणां च वसुरण्यादिमंत्रकोपासनात्मकेप्यपत्तावधिकारात् अतो शाक्तिमा।
नाधिकारात् शूद्रादेश्चायाधिकाराशरणागतिर्भिघ्नेन नैवं शक्तानां शरणागतावधिकारे
अङ्गाङ्गभङ्गयोरनुष्ठानाभावेनासामर्थ्यापत्तिरिति चेन्नैवं नराणां बुद्धिदौर्बल्यादुपायान्तरामेष्यते
इतिप्रपत्तिस्वरूपविरुद्धत्वान्नरहितानां शक्तानां नाम शक्तानां च यथाक्रमं तयोरधिकारसंभवात् ननु अन

राणामिति वचनमेव पारम्पर्येणोपायान्तरं बुद्धिदौर्बल्यं च नराणां प्रकृतां शरणागतिरिति हि ता।
त्पर्यं अतः इदं वचनं विज्ञानेनामी तस्य त्याज्यार्थपरत्वेऽप्यहेतुकं च भवति ननु बुद्धिदौर्बल्यशब्दोपायै
नरस्याधिकारः अन्त उपायान्तरशक्तस्य न लक्षणेति चेन्न दौर्भाववाचकस्य दौर्बल्यशब्दस्य क्र
मपरत्वे लक्षणापत्तेरध्याहारदोषता द्वयस्यापि न च पदनध्याहारप्रयोजनापत्त्यापातेन व्यासादि द्विपु
यान्तरस्वरूपविरुद्धत्वलक्षणशास्त्रार्थज्ञानाभावो वा ज्ञाने सत्यप्यध्यवसायाभावो वा ऽध्यवसायेऽस
त्यपि तस्य दार्ढ्याभावो वा कल्पनेन तदंगत्वेनाप्यपस्यनुष्ठानेन व्यासादीनां स्वोपादेय शास्त्रेषु ज्ञानवि
श्वासदार्ढ्याभावस्यानेकोपपत्तिप्रमाणविरोधः स्यात् अत एव तद्विरोधायास्मिन् वचने अध्याहा
राघस्वारस्यवलादुपायान्तराधिकृतेषु व्यासादिष्वपि प्रपत्तिविषयेऽकिंचिदत्तानेता वक्तव्यतीयते

फलत्वं फलितार्थत्वेन विवक्षितं उत्तरस्त्रोपायांतराणां स्वरूपविरुद्धत्वं न फलितार्थत्वेन विवक्षि
तं यद्युपायांतरात् परीवृद्धत्वरस्य स्वसहकृत्वासहत्वे निरपेक्षत्वात्सिद्धत्वेन नन्वस्वयं फलत्वप्र
लप्रदत्व स्वरूपानुरूपादीनि वक्ष्यात्प्रश्नोपायांतरत्यागे हेतुभूतं शाहुरयाभावः स्वरूपविरुद्धत्वं तत्र
श्नोपायांतराणां भगवत्साहचर्याभावो यथा भगवान् स्वरूपानुरूपोपायो न तथोपायांतराणीत्येवं
त्येवमत्र स्वरूपानुरूपत्वं च साहचर्यं विवक्षितमिति विज्ञानुक्तामीत्यत्र विवक्षितान धावृ उपायांतर
स्वरूपविरुद्धत्वान धर्मः तस्मादुपायांतरस्वरूपविरुद्धत्वान् स्वोपायापायांतरत्वन् स्वरूपविरुद्धे षडंगेन
धिकारात् तदधिकारी शरणागतिः फलरूपेति सिद्धांते एवं च मामाराधयितुरणो कुर्मि विज्ञान
भक्तिभिः अशक्तानां प्रपन्नैकसुलभोपाय उच्यते इत्यादि शास्त्रे षडंगाधिकारत्वेनोक्ताया उपायां
तराशक्तिः सापि शरणागतावधिकारः स्वरूपविरुद्धत्वज्ञाने भक्तिपारवश्यं चेति षडंगस्यावश्यत्वलक्ष
णमधिकारद्वयमधिकं शरणागतावधिकार इत्यनेनोक्तं भवति स्वरूपविज्ञानमनुपाय्यधिका रुद्ध
र इति त्रयाणामप्यत्र योगवेन्न षडंगत्यागोपि सिध्यति त्रय यासुलभत्वाद्दशात्मपरतंत्राणामानु
फलदत्वात् भक्तेः परवशापरतंत्राणामपि षडंगस्वीकारापत्तेः षडंगेष्वानुकूल्यस्य शक्तिरेकैवावधि।

७५

पायवैधुर्यमित्यादिना तद्विवरणे सिद्धोपायसाहय्यभावः स्वरूपाविरुद्धत्वमिति पर्यवसितत्वात्तद्वि
ज्ञानेनोक्तमिति सञ्जीविवक्षितं तद्विशेषज्ञानमितरोपायत्यागहेतुभूतमुपायान्तरस्वरूपविरुद्धत्वज्ञा
नमेव भवतीति तदधिकारशरणागतिन्यासाङ्गित्वापत्ते रूपेति सिद्धमिति तयहस्य इदं शर
णमित्यत्रानाशङ्का तेमाः कमात्तूक्ता विज्ञानतांशको भक्तेरात्मविरोधितां नवाके वक्ति वेद्या
79 सेतुख्यानां च प्रपन्नतोऽस्यात्तस्मादधिकारस्य भेदाद्विधानमेयते नैतद्धीनि विद्वांसाद्रपात्को
लेनेत्यपत्तः अविधानरति यास्यातादसंशयादुपपन्नीतानि विधाद्वयस्य राहिंसादशकेम्ब
प्रसिद्धितः तस्मात्तज्ज्ञानप्राद्धेन विशेषज्ञानमीरितं सविशेषः परिहृतनयेति विदृतम्ब्रसउपा
योपेयभावस्य परिच्छेदत्वेलक्षणत्वस्योपायान्तरत्यागहेतुतावाग्गिताप्तनः सहस्योपायवैधुर्य
मित्यावार्थस्यस्ततिनः उपेयवैसादृश्यं यदन्योपायफलस्तुताते नोपायान्तराणां च नोपायत्वं हिव
र्णितं उपायवैसादृश्यं वस्तुरूपानन्तुरूपताजितं तेषां नकश्चीमदृहायैवर्द्धोदितात् वचनात्तत
कैमतो विज्ञानपटलत्वणाविरुद्धा व्यासप्रमुखादेवगुह्यस्त्वतेत्तथा नारायणवृद्धिदोवेस्यवचनाच्छ
रणागतेः फलत्वान्यविरुद्धत्वज्ञानेनाविधुरा तथा सर्वज्ञात्रयाप्यैतेऽध्यधिकारे दूनोऽहिता: व राम०

७५

इदं महोपनिषदं देवानां गुह्यमुत्तमम् इत्यादौ प्रपत्तिविषये देवगुह्यमप्युक्तं तन्न अस्मदेवानां तैः प्र
सादलब्धसार्वज्ञवतां व्यासादीनामुक्ते प्रपत्तिविषये तथात्वाप्राप्तानामप्यंगीकार्यत्वं तत्र प्रपत्तेः सा
धनत्वविषयानुबंधिप्रकारविशेषाणामंगत्वेन तदनुष्ठानस्य दुष्पदेशादेर्भक्तेरविरागत्वे फलविशे।
षानुबंधिप्रकारविशेषाणामनवगतत्वसंभवात् फलप्रपत्तेर्मध्यानाधिकारभूतोपायान्तरस्वरूप
विरहज्ञानाभावस्यापि तेषु संभवात् तद्ज्ञानाभाव एव तेषामुपायान्तरस्वीकारहेतुरिति शारीरशास्त्र
स्यारास्येकवचनार्थेऽङ्गाम्यते यतः एवं केषांचित् प्रपत्तिविषये सार्वज्ञमुच्यते ग्रन्थे सर्वज्ञमन्तु
नामीति प्रथमा व्यासादीनां प्रपत्तिपापात्मस्य फलरूपत्वस्य तदनुबंधिनामुपायान्तरस्वरूपवि
रहत्वादीनां चोपदेशयोग्यज्ञानसंभवेऽपि तदनुष्ठानोपयुक्तदृढतरज्ञानं तेषां नास्तीत्येषामधि
कारिपुरुषत्वेन तत्तदधिकारान्तरंगकर्मण एव प्रतिबंधकत्वात् तस्माद्व्यासादिसार्वज्ञादिप्रतिप
त्तेः प्रमाणविरोधाभावाद् देवगुह्यादिवचनानुगुण्यात् तस्य पाठ्यध्याहारादिदोषापत्तेः शारीरशास्त्र
बुद्धिदौर्बल्यप्रयुक्तोपायान्तरस्वरूपविरहज्ञानावसायाभावपरमेवमत्र बुद्धिशब्दस्य परिशेषादुपा
यान्तरस्वरूपविरहज्ञानपरत्वादेवापरिवृढत्वे प्रपत्त्युपायभावपरिवृढत्वस्योदितत्वात् तपास दृशो।

२० मपूर्वैकत्वेन संभवति तादृशभक्तिसत्वे भिद्यते हृदयग्रंथिरित्युक्तप्रकारेण सकलबंधनिवृत्तौ ससं
मर्पत्तिपरिग्रहयोगात्तादृशभक्तेर्जन्मांतरशतानुष्ठितयोगफलत्वेन साधनभक्तित्वावमपु
रुषानुष्ठानात्सर्वंतत्सत्वे मानाभावासिद्धेश्च यतस्मैतादृशभक्तौ विशेषप्रमाणनास्तीत्यत्रतो भक्तिर्वि
शेषस्यादाहनेवचनविवृतितत्वेमानाभावात् नात्रस्वगतस्वीकारनिष्ठनामसंभावितस्वाधि
80 कारसिद्धिः भवतु तादृशोत्कटभक्तेः मपस्याधिकारत्वे विशेषवचनेनयापि स्वगतस्वीकारत्वेष
यतैषो दाहते आर्तानामाप्युक्तं देवीभोभरद्वाजसंहितावचने आर्तस्य शरणस्यापि तादृशभ
क्तिपरत्वात्स्वगतस्वीकारनिष्ठे सर्पकस्यचित्संभवात्तेन विरुद्धाधिकारसंभवे इतीनविघाभे
दसिद्धिरिति अत्राभिमते भक्तिपारवश्यतो लेभपन्नेरभ्यात्वारयत् भपस्यनुष्ठानास्वंकाष्ठा
पन्नभक्तिसुत्वेप्रमाणमस्तितत्पारवश्येन भप जाश्च दिव्यसूरयेएवन तु स्वगतस्वीकार
निष्ठास्तथैः अनुभावः यदुक्तं प्रारब्धमात्रमासादित्युक्तरूपापरसेोनत्वरूपाचभक्तिरेवनसंभव
तीतितत्तावत्तद्भावं यदा परान्न्वापिभिद्रः शकस्यैतिभिर्विनातेनैस्पुरतः पोतस्याभपत्तिस्तदाभ न
५१ वेतस्त्रैमपत्तिवत्याभिगुक्तिसोलभ्यकारणसाद्विव्रसन्नपरत्वानभक्त्याः पारेणतिमतेतित्र राम०
२०

ऽपि दोषेस्यतु ज्ञाज्ञानस्यास्वारस्य वेदितादि ज्ञान बुद्धिपदयोर्यथोक्तार्थयोः संगतिः ज्ञानाधिकाधिका
रत्वात् तस्यास्मेयं फलात्मिका ॥ इति श्री वचनभूषण मीमांसायामथ स्याधिकार ज्ञान साधनाधिकार
एकविंशः २१ भक्तिपारवश्यतालभ्यपन्नरत्न स्यात्वारयत्न षडंगे शक्तिमात्राधिकारः शरणावरणो
विज्ञानतामेस्तुतो ऽयायान्तरस्वरूपाविहृद्यज्ञानमप्यधिकारः नत षडंगाहरणाभिधते ऽस्तु को
ऽदन्तितीर्थिवामिस्यायुक्त भक्तिभ्रमावरणो ऽप्यधिकार इति तेनापि षडंग भेदः प्रतिपाद्यते तत्रायतु
प्रपत्तिरभिधते ऽन्तनामिधतन इति नत्र्यन्ते तितीर्षितामिस्वत्रकं तन्न शारब्ध ङ्गः स्वभक्ते ऽन्नावि
सत्र भक्तेः परज्ञानरूपता चनावैवृत्तिता ऽर्ताविवक्तिनेति तत्र्यं भय स्यनुष्ठानात् सर्वमुक्तलक्षणाभ
क्तिसत्वे प्रमाणं नास्तु तालित तत्र्यं प्रमाणास्ति स्वताहशभक्तेः स्वगत स्वीकारनिष्ठ संभवस्तु तनसं
भवति यदोक्तभक्तिसद्भावे प्रमाणं नास्ति संभवेपि सा स्वगत स्वीकारनिष्ठे संभव [illegible] तितदा
ताहशभक्तिरूपाधिकारस्याभयस्यो विशिष्टतान्न विद्याभेदः यदा ताहशभक्तिः सत्वे प्रमाणमस्ति
सा च स्वगत स्वीकारनिष्ठेन संभवतीतिनदा ऽप्यधिकार भक्तिभेदाद्विद्याभेद सिद्धेः तात सर्वो ज्ञरपत्योः
फलफलीभावः ॥ अथायं सर्वेषां शारब्धमागानभवपगतपापरज्ञानेऽपाच भक्तिः प्रपत्तिविद्याद्योग

८१

णपुण्यपापानदान्तरस्यापि महादुःखविलीनाशेषपातकेत्युक्तं चिंतयंतीनीता भगवदनुभवसं
श्लेषविश्लेषाभ्यामभ्युपगतप्रारब्धफलमनुसुखदुःखानुभवः अनंतरं पश्चादनभ्युपगत
प्रारब्धविध्वननं विद्यामाहात्म्याद्भवतीति वा निर्वाहः पराकुशादीनां वयमपि स एव प्रारब्धमात्रा
नभ्युपगमस्तदुक्तं दम्भबंधस्यारिपद्येस्पष्ट एवैसा हि वृत्तनद्दस्यत्रोक्ता परज्ञानरूपा भक्तिर
पि षडंगाधिकारिषु प्रपन्नेषु योगरहितेषु न संभवति जन्मांतरयोगमूलत्वेन तस्याः प्रपत्त्य
धिकारित्वं न संभवतीति तस्या एवत्वात्क्रमेण साधनत्वात् अतो साधनभूतपरज्ञानरूपाप्र
रब्धमात्रासहिष्णुत्वलक्षणामपत्तिः पूर्वभाविनी भक्तिः स्वगतस्वीकारनिष्ठेषु प्रसभाविनीदि
व्यसूरिषु भगवन्निर्हेतुककटाक्षवशात्संभवतीति भक्तेः प्रमाधिकारत्वादपि शरणागतिर्निष
तरांति फलत्वसिद्धिः फलमतभक्तेः प्रमायवरेणातिरूपत्वात् फलत्वस्याचितत्वाच्च परज्ञानपरिण
तिरूपा शरणागतिः फलरूपेति सिद्धं एतदुक्तं भवति परभक्तिपरज्ञानरूपेयं भक्तिर्यालेन संभव
तीन स्ययोगरहितत्वात्तदुक्तेन विशेषात्संभवे निदिध्यासितव्यः द्रष्टव्य इत्युक्तिविरोधः तादृश
स्याति विशेषप्रमाणाभावश्च शङ्केरपि साधनं संभवति श्रद्धप्रारब्धयोगस्यैवासंभवात् प्रारब्धापा। रामं०

८१

81

पमस्यधिकाररूपभक्तेः प्रारब्धमात्रासहिष्णुत्वरूपत्वं परत्नानरूपत्वं चोक्तं मदे इति वचनस्यायमर्थः ।
परान्वयिभिर्दुःशाकस्मृतिभिस्त्र्यपदानस्युरतः पालस्तदासाप्रपत्तिर्भवेदित्यन्वयः परानन्वायिभिरित्य
नेन दर्शनसमानाकारमानसस्मृतिभिरित्यर्थः अपरोक्षत्वेन परस्यानन्वय उच्यते अतस्तासां दुःशाक
त्वं तेन विनादुःशाकस्मृतिभिरित्यत्र स्मृतिशब्दे बंधकसंसारस्मृतित्वस्यालद्धि नाङ्क तत्त्वं भगवद्विभू
तित्वोपलंभविरहः कर्मकृताकारविशिष्टतामात्रानुसंधानमिति यावत् अतस्तत्संसारमात्रस्मृती
यापि दुःशाकाभवति एवं संश्लेषविश्लेषरूपाभिर्दुःशाकाभयविधस्मृतिभिः अपस्यपेत्तयापारव
श्यातत्तत्त्वतः पालः प्रपत्तिर्भवतीत्यर्थः नवोक्ताभक्तिः षडंगाधिकारिणः संभवति अस्तीनामा
स्तुफलदोते वचनस्य स्मार्तिशास्त्रस्य भाग्यमुन्नायेनोक्तभक्तिविशेषपरत्वोपपत्तेरिति वाच्यं
न्मरणांतद्वमध्ययावद्दियतेसादीते स्यादोन्यासविधायाश्रनभ्युपगतप्रारब्धखंडस्यापिनाश
कत्वं शोरणागतेः सर्वशङ्कासंभवात् पापमात्रनाशकत्वं च तत्रमाण एव शाद्वगम्यते नां हि मा
स्तुफलदादेहांतरनिवारिणी त्रिषडंगपरभरद्वाजसंहितावचनेन प्रतीयमानो भेदः कथं संगच्छ
तइति चेत्प्रत्यत्तस्मृतिविरोधेन स्मृतेरर्थवादत्वादेवं स्मृतिनिर्वाहः तद्विनावेभत्वात्हारदृष्टी

८२

तत्स्वभावोनप्रयुज्यतेश्रमाणाभावत्तत्क्षतोनाधिकारोभवेत्तुसाम्यपत्तेरधिकारत्वेभक्तेर्यदिविशेषतः व
चनेहश्यतेनतुषडंगेष्विभवेत्तुतः नविरुद्धाधिकारत्वंचातोविधानमभिधत्तेइतिचेन्नअप्रपत्तेर्हिविशेष
षिकेतिस्फुटंइदंस्तितीर्षादिपदैरुक्ताभक्तिविशेषितासाहिवृत्तेनपरत्वानभक्तेः परीणानिर्मलाय।
स्वपरोन्वयेभिरित्यादिरीपंस्फुटंआरब्धमात्रेवेतुरध्यपरत्वोनालीकाचसानिर्हेतुकरूपालव्ध्यातस्याः
परीणतिः फलंशरणागतिरित्येतद्दोचित्यादवगम्यतेअशक्तेयोगहीनत्वात्अशक्तेचान्यानपेक्षण
तुनाधिकारः अपत्तेस्यासंचाणायाहिसापराधवीभ्यासेनचेत्तुधानाधिकारस्तदाभवेत्शूद्रस्यस्वंड
मात्रस्यनाशाकत्वंप्रयुनेक्षसाषडंगादिहेतिनेस्यातस्मतेरपिवादतः ।दैव्येस्तत्तैषुसंहृत्तणत्करु
णास्मृ्यमन्ततः सर्वकर्मस्तयोज्ञानः अपत्तिर्भीतिजंभक्ताइतिश्रीवचनमप्रमाणमीमांसायामपत्त्यधि
कारभक्तेसाधनाधिकारोद्वितीयः २२ भक्तिलनिलेइत्यादिप्रकारान्तरेणाधिभक्तेः साधनप्रपत्त
वधिकारत्वाभावमुपपादयतिसंसाधनफलमपाद्नेनोक्तिउन्नात्तौइतिवेदंम्थशरणागतिर्न्या
सान्नामिधत्तेउतामिधत्तेनवदर्थपरांकुशादिदिव्यसूरीभक्तिः साधनप्रपत्तिरुभेविरुतुमर्हतिध्येकारोर
नाईनीतिनद्रपंलेषांभक्तेः अपत्तिमर्यादालंघनीनेभवतिइत्यभवतीतिनिनमभवतितरोत रामं०

८२

च योगजन्यापरभक्त्वादिरूपात्वत एव मोक्षहेतुरिति तन्मयत्वावधिकारः स्यात् जन्मान्तरीययोगाभ्या
साच्चतत्संभवेऽपि धर्मव्याधादिष्विव त्वात्तेऽपि एव मोक्षहेतुः स्यात् अतः परभक्तिपरज्ञानात्मकाभ
क्तिर्भगवत्प्रीतिहेतुककृपाजन्या अचिन्त्यभक्तिविशेषाभ्युपगन्तव्या न्यूनप्रयोजकप्रमाणाभावात् नवका
शः असङ्ख्येन निर्हेतुककृपाजन्यपरज्ञानरूपभक्त्यभ्युपगमे तत्सारेण क्षितिरूपापारेण गतिरपि त
पैतिवाच्येति परज्ञानरूपभक्तेरहेतुत्वपक्षे प्रपत्त्याधिकारित्वेनोपपत्तेर्मे घटते हृदयङ्गमयिरी
ति शुद्धत्वात् भक्तेर्वकर्महत्वस्य ज्ञानत्वात् तस्य वहुधा तव सोमयेनेति न्यायेन कृतान्तादेव सकले
पापत्यपस्यजोत्तत्वात् शास्त्रि सर्वभाविशरीकरात् तस्य जायमानकालेऽवज्ञानत्वात् शरीरान्तर
निरस्तु प्रयोजनान्तराभिसंधिमतो भगवतः केवलेच्छयाकृताप्रपत्त्यपेक्षा नेत्र हेतान्तरत्वेः कर्मक्ष
नत्वं भान्तिः अतः परज्ञानस्यैव प्रपत्तेरपि नकर्मनाशहेतुत्वं तस्य सर्वकर्मेव नष्टत्वात् तस्यसौ
परायत्तत्वाभावादित्यादि विरोधः मार्गविशेषानियमाभाववहुकालविकारविशेषेस्तद
धारभ्रस्वंदुमात्रनाशकत्वात् परज्ञानलक्षणभक्तेस्तदधिकारत्वानुपपत्तेश्च शर।
णागतिस्तद्भिन्ना फलमिति संग्रहोऽपि इदं तत्त्वोर्ध्वादिपदैर्भक्तिप्रमातानुजोच्यते प्रपत्तेः सर्वकालेहि

८३ स्वकार्यसंपत्तिषडंगभूते उपायांतरे प्रवर्तयति एवमस्योपायांतरप्रवृत्तावपि प्राप्यदोषजन्याभावे
न विषयगुणजन्यतया नैतेषां पापं च संभवति एवं पापाभावादेव नानिष्टाभंगः तदभावाच्च न प्राय
श्चित्तानुष्ठानेऽदं सर्वसाधनप्रपत्त्यधिकारत्वेन संभवति तु दोषोपायांतरपरिग्रहस्य स्वार्थतारूपाप्र
यदोषजन्यत्वात् पापसंभवेनाकृतप्रायश्चित्तत्वेन तेषां योगभ्रष्टत्वं भवेत् ततश्च सर्वाचार्यैरिह
परिग्रहे हा घनुप्रपत्तिर्वाधिकारस्यात् अतः फलप्रपत्तिरेव तैरनुष्ठितेति स्वीकार्यं तस्याः यान्त्र्यधि
कारभक्तेः सुकृतविशेषजन्यत्वान्नेत्याशंक्य स्वातिशयपरिरक्षणत्वात् तत्कृतप्रपत्तेर्मत्कृतिफल
साधनत्वान्मदर्थमिदं कर्मसाध्याधिकारत्वाधजन्यत्वेन साधनत्वाच्च साधनांतरप्रपत्तिरप्राप्य
यदोष जन्येति तस्याः पापरूपत्वादुपायांतरप्रवृत्तानाम कृतप्रायश्चित्तानां योगभ्रष्टत्वेन स
धनप्रपत्तिवादेनादेवस्तरेणानुपायत्वसिद्धिरिति चेत्तेषां देवांतरभजनमात्रे प्रायश्चित्तरद
प्रपत्तेस्त्वकृतप्रायश्चित्तानां भ्रंशहेतु सर्वान् देवान् नमस्यतीत्यादेरपि पुराणत्वान्न दोषस्तेश्र
भक्तेः सुकृतमूलत्वे तस्य युक्ते देवतांतरभजनेन स्वार्थत्वापत्तयापापत्वं भवेदेव प्रसक्तभक्तियुक्त
स्यस्येतादृशयमेव स्वयत्नजन्याया प्रसक्तता सिद्धेः अतस्तेषां भक्तिः साधनप्रपत्तेर्नाधिका राम०

८३

83

स्याश्यशास्त्रीयसाधनमपत्स्याधिकारत्वाद्विद्याभेदकाभावेन तदसिद्धेर्न फलमपवृत्तिसिद्धिः। यदा
चैतेषां भक्तिः अपत्तिमर्यादालंघनीनदा तस्याः साधनमपत्स्याधिकारानर्हत्वात्फलमपत्तावेवनस्य
ग्न्यधिकार इति विद्याभेदात् फलमपत्तिसिद्धिरिति श्वपचस्तु दिव्यसूरिणां भक्तिर्न तावदुच्छास्त्रा
नेषामनुष्ठानस्य स्वस्ववर्णादिमर्यादानुरोधित्वादर्शनात् अवंधेषुस्वानुष्ठानपरोपदेशयोस्सर्वत्रा
क्सारेः प्रमाणत्वेनोपादानात् भाष्यकारादिस्वाचार्यैस्तेषां परमाचार्यत्वेन स्वीकृतत्वात् शतिस्म
चीनादिपर्यंतदनुवर्त्तनदर्शनात् तेषामुत्सन्नत्वे [illegible] सर्वंनोपपद्यते इति तेषां भक्तेरपि शास्त्रमर्या
दानुरोधित्वेनोति ननु हारकविद्याभेदासिद्धिरिति सिद्धांतस्तु भक्तेरवस्याभेदात्तेषामुपायांतरस्य
वर्त्तित्वात्वस्तुप्रसिद्धाउपायांतरस्यत्युननंतरयत्नुनः शरणं व्रजेदिति प्रायश्चित्तानुष्ठानमपेन
हृदयस्थं प्रायश्चित्तत्वेपि योगभ्रंशोत्वेन हृदः साधनम [illegible] निष्ठानां उपायांतरस्वंदतिरेवन
संभवतिस्वनिष्ठाभंगभयात् [illegible] साधनभक्तिः कार्या [illegible] विश्वासमत्वेकार्थविश्वासाभा
वेन्यासनिष्ठाभंगोभवतितद्भंगेवपुनः प्रपत्तिरनुष्ठेया [illegible] मनुष्ठानेनस्मुचीनांश्रीमतांगोहेयोगभ्रष्टो
ऽभिजायते इति नीतिर्भवति [illegible] शरणागत [illegible] भक्तिः [illegible] त्वेवासहत्वापादिकासती

२८

त्तीर्मिश्वरपरां सिद्धिं जनः सर्वोपाधिवर्जितः स्वशक्तिमात्राधिकारश्रवणाद्बाधिकारिवानुविधेर्वि
मृष्य प्रमाणेनपश्यामस्तथापि भक्त्यादौ शक्त्यभावः प्रमितिरहितत्वाच्छास्त्रतः परिहारः काल
लेपत्वमत्वं विशिनीयतिविशेषणानन्दिश्रुतिभिः एकर्द्ध्याद्वियोगव्याप्तिमिदुरं निजाधिकारे याः स्वे
स्वरूपेते संतः श्रीशं स्वतंत्रमपदं न विधिनानुकंपे निर्विशंकाः स्वस्याय मभिप्रायो वेदांताचार्या
णां साधनेभ्य प्रतिशास्त्रप्रवर्तिनोऽधिकृतत्वात् देवगुह्यात्तेस्म गोपनीयत्वात् उपायांतरस्वरूपवि
रोधित्वानुपायत्वमहर्षिणेमामस्यास्तु पायांतरनयासाधनप्रपत्तावशक्तस्वैतं त्राणमङ्गल्भवे
दीति तद्वारणमर्थं चेदं शरणमिति वचने अज्ञानशब्देनात्रैवर्णिकानामप्यनुष्ठानोपयोगिज्ञा
नाभावः संग्रहणे अज्ञानशब्दस्यानुष्ठानाशक्तिवाचकत्वेपि ज्ञानशब्दार्थयोगोपनायविज्ञानशाक्तस्य
शक्तिपरत्वं इदं तितीर्षतामित्यादिभिर्भक्तिसामान्यपरत्वं चाभिधेत्साधिकारिवानुविधेयप्रदर्शितेश
क्ताशक्ताधिकारत्ववादिनां भक्तियोगतत्सदुपायोभयविधिवैयर्थ्यवारणायोपायांतरस्वरूप।
पा विरुद्धज्ञानमनन्याधिकारोवाच्यः स्वरूपविरुद्धज्ञानाधिकारत्वमनभ्युपगच्छतो देशवासाय
गविधिवैयर्थ्यवारणाय देहांतरविलंबासहमेत्वमाः स्वंमन्यकमनुष्ठानं सद्यः शांतिमभीप्सता रा.म.

२८५

रइति फलमप्युक्तमिति सिद्धिरिति संग्रहः भक्तिस्त्वादिव्यासेरितां न्यासशास्त्रानुरोधिनी अतस्तदधि
कारत्वं भक्तियोगे नत्प्रयुज्यते इति चेत्तन्न साधुत्वमधिकारस्य दर्शनात् शूद्रजैन्यत्वेप्युक्तान्नाभ
क्तिर्निर्हेतुका यतः स्वार्थेनागंधरहितानस्मान्तसारेणाभिकाशरणगतिभक्त्यादिकानोर्दिभज
नादिकान्तनिष्ठाभेदजिकाः सर्वफलरूपास्ततोभवत् यदि सा सुकृततारख्यास्त्वार्थगर्भा न दा भवेत्
तस्मात्तद्वपपत्तिः स्यात्साधनं तत्त्वतं पुनः भक्त्यादिका भजने स्वनिष्ठा भेजकं भवेत् तस्मात्ते
प्रति तानि योगभ्रष्टस्य कारणं भ्रष्टाश्चनैवोपास्याः स्वसत्त्वरीणां न हेतुजा भक्तिस्तस्याः प्रारेग
तिः प्रपत्तिस्तस्यात्मात्मिकासर्वान्देवान्नमस्यति न शास्त्रं नैव चेक्रमः इत्यादिकं च पठ्यते रत
न्यत्वाद्यनिर्वचनामिति इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां कृत्तमपत्त्यधिकारस्य प्रोक्तदेशः २३ एव
मधिकारत्रयेण सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तं सिद्धोपायाधिकार २३ तत् नच व्याकिं त्वेन्यमेकमेवा
धिकार इत्युक्तमिति अधिकारत्रयवचनं विरुद्धमिवभातीति यथा प्रपत्तौ वाकिं त्वेन्यमेवाधिकारः
अतानादिचयतान्नामितं सिद्धे...राधिकारः अतो नो भयवचनविरोधः षडंगेत्वनुसानशाद्दोक्ता
अशक्तिरेकैवाधिकारः एवं शास्त्रे अधिकारत्रयवचनानं परणगतिविषयत्वात् षडंगशास्त्रेप्य

भावः एवं प्रपत्त्यनन्तरमेव लक्ष्म्युपपत्तिभिरङ्गाङ्गित्वाद्यर्थौ वर्गं मुंश क्यते तयोर्भेदकस्याप्रमाणस्योक्तानुप्र।
हस्याभावात् प्र॰ ह्यत्राभेद एव तदस्ति आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति वि
श्वासो गोप्तृत्ववरणं तथात्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पंचां पे॰३
गसंयुतः संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि मंत्ररत्ने द्वयं न्यासः प्रपत्तिशरणागतिः ल
क्ष्मीनारायणश्चेति हितं सर्वफलप्रदमित्यादिमन्त्रोक्तेमेकं वांगांगीभावाविवक्षया शरणागतेर्गो
प्तृत्ववरणरूपत्वात्सर्वत्र शरणशब्दो गोप्तृत्ववाची उपायशब्दश्चेतनसाधारणपरोऽकारणवा
ची गोप्तर्यपि कारणत्वान्नत्राप्युपायशब्दः प्रयुज्यते तदेकोपायतायाचनात्वमेवोपायभूतो मे भवे
त्यादिषु एवमुपायशरणशब्दयोर्गोप्तृत्वार्थकत्वान्न शरणागतिशब्दो गोप्तृत्ववरणमुख्यः न्यास
स्य गोप्तृवरणांगकत्वात् तत्राप्युपचर्यते अतः शरणागतिं स्वयमित्यादिष्वंगांगीभावेनैक्यमुक्तं रि॰४
यद्वा शरणोपायशब्दो सर्वत्र निरपेक्षगोप्तृत्वपरो निरपेक्षत्वं च गोप्तुरुपायान्तरनिवृत्तिरित्येवमत
तः शरणागतिशब्दो गोप्तृत्ववरणस्वरूपे वर्तते महान्यासे तु रक्षिष्यतीति विश्वासोऽप्यर्थः शरणागतिरि
त्यादौ चोपचारिकः अतः संन्यासत्यागनिक्षेपशरणागतिशब्दानां पर्यायत्वान्न तयोर्भेदः तदुक्तं भक्तौ राम॰

शर

अथ चिरंजसा कार्यो ऽस्यादिप्रमाणसिद्धमनुपाय्याधिकारो वाच्यः तपाप्यत्र एकादिव्यादियोगस्यातिभि
दुरतिज्ञात्वेत्रिये स्तुतिः द्वेमभिप्रेत्येति चेत्सं इति श्रीवचनभूषणे प्रथमप्रकरणे दसतत्तीयं प्रक
रणं २ अथ प्रथमप्रकरणे श्रीशाक्तपादैस्तीये नारायणशाक्तापित्तत्तीये मन्त्रवर्णेन निरूपितः चतुर्थे।
त्रियापेदार्थो निरूपते शरणशाह्यो द्वितीयोपायत्वस्य निर्हेतुकत्वं प्रतिपादनाय प्रथमं उक्तस्वकार
स्वरूपं चेस्तत्ते एवास्मिन् प्रकरणे ऽन्यत्वं पित्वरूपं निरूपणमुखेन वरणस्य न्यासभेदसाधनं एवं
कमसाधनत्वं साध्यते अत्र साधनस्वरूपनिरूपणेन तथात्वस्याप्यते देशकालादिनियमादि वो
न्यासस्य वरणाद्भेदोर्द्दुवचः श्रीपंचरात्रादिवचने प्रतयो रभेदश्रुतेः नहि वचनविरोधे न्याय्यः श्रु
तीति न्यायादिति सर्वप्रकरणानां संबन्धी देयादाद्याधिकारसंगतिः अत्र तंत्राद्यः मंत्रे शरणश
ब्दोपस्थितस्योपायत्वस्य निर्हेतुकत्वं संभवतीत्येति नरदर्पे शरणागतिः षडंगाद्भिन्ना उक्ता भिन्ने
ति नरर्थं तयोरभेदे प्रमाणाभावात् उक्ता नास्तीति यदास्ति तदा साधनेन षडंगेनाभिन्ना शरणाग
तिरपि साधनं स्यादिति उपायस्य निर्हेतुकत्वासिद्धिः यदा तयोरभेदे प्रमाणं नास्ति तदा तद्भेदसा।
धकोपपत्तिर्भेदासिद्धेस्तस्या असाधनतया निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति तन्निरपेक्षतयोः फलफले

ममार्थेत्यंशममभरः श्रीपत्नेरेवेति न्यासः स्यादंगगर्भः न्यासेऽप्यात्मनोऽपि समर्पणीयत्वम् इति त्र
त्रेमममसुखेलिवत्वं निरूपकत्वमात्रत्वयि ममभरो न्यस्त इति न्यासः स्वांतेऽगगर्भः ममभरं स्वीकु
र्विति प्रार्थनारूपत्वात्सा रतेऽगगर्भं वरणं न्यासे भरसमर्पणस्योद्देश्यमिथुनं शरणवरणे तत्स्मि
उपलक्षणत्वमात्रे न्यासस्य भरणं वाऽगत्वा न जगत्कारणत्वादिपरत्वेगुणो विषयः शरणागतेर्हि
यमंत्रेकत्वात्सौलभ्यादिगुणो विषयः वरणे प्रसंगात्मनः उपायत्यागः पापविशिष्टत्वेनानुसंधे
यं न्यासे प्रातिकूल्यवर्जने मानुकूल्यसंचागामिति पापत्यागः उपायसंबंधस्यानुसंधेयः एवमात्मप
86 रमात्मनोर्विषयविषयभूतयोराकारभेदात् श्वैकल्पाचनात्मैकत्वतद्भावादिभेदात्स्वरूपभे
दः सिद्धः योऽरनापेक्षुजन्मसेदिति भावार्थयोर्भिन्नत्वात् अभिन्नाऽएवं वरणन्यासयोः रूपभेदः
सिद्धः तत्तत्प्रणमपि अभिधानेकृतानुकूल्यसंकल्पः प्रातिकूल्यविवर्जयनं विश्वासाश्वाली
रूपणः प्रार्थनं रक्षणाश्रितेऽप्यात्मानं निःक्षिपतियद्भिया देवस्य पादयोः सामपत्तेरि
यं स्वरूपः सर्वपापप्रणाशिनीतिनिः क्षेपलक्षणग्रहमस्य प्रधानामान्त्यो किंचनोग
तिः त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः शरणागतिरित्युक्ता सा देवास्मिन्प्रयुज्य रात्न

ग

रंपत्नेयपारवलुप्तभुङ्गादिवत्वेदनध्यानोपासनदर्शनादिवचसामिकं समभिव्याहृतानां प्रचे
कत्वाच्छरणागतिप्रपदनसागात्मनिक्षेपणन्यासाख्येषु तद्विवक्षं प्रसिद्धोः पर्यायतास्वयं
ङ्गीत नस्मोहुहहतस्य लिववनेत्यासद्वारणागत्योरभेदासिद्धेस्तद्वदसाधकाः श्रुतोक्ताः सर्वे
सम्भाविताइति श्रीमद्भत्तेः धुधन्नेयालोलघितानाकुक्षु पुत्रगेइडु न्नवाडु लुवाडुडु नवायोले
त्पित्स्पृत्योनुस्वरूपलक्षणानुष्ठानविद्यादिभिरत्यंतविलक्षणं शरणं वरणं वडंभन्यासेना
भिन्नं साधनमितिवक्तुं मुमुक्षुभिः निरूपाधिकरक्षकं सर्वं निर्वधनं शरणंप्र शरणागत
योरभयोरप्यवधंस्यादिन्यसः न केवलमस्य रक्षास्त्रकोः समानाहीनाः केनुनिर्हेतुकरक्ष
कत्वेवाचवक्षमाणत्वानुग्राहकत्वाइतिभावः शरणागतिभरन्यासयोः संयोगरूपचोदनात्
त्वाभेदात् भेदस्तावसिद्धः मोक्षयिष्यामीतिपरगतत्वस्वीकारस्य शरणं वरणापदलेत्वाडुलरवा
क्यमतिपादितपरार्थैकैकयिफलभेदः सिद्धः तत्समपिभिघते भरन्यासः केवलाध्यवसायात्
त्मावरणं तु प्रार्थनारूपं न च भरन्यासस्य गोप्तृत्ववरणगर्भत्वात्तद्भावः उभयोः प्रार्थनारूपत्वेपि
एकत्रभरस्वीकारः प्रार्थनाविषयः अपरत्र फलप्रदत्वं विषयः त्वमेवोपायोभवेतिप्रार्थनावरणं

दा२

८ तत्र स्वात्मसमर्पणं देवानामित्यत्र वरणं च प्रपत्त्युक्तं स्तोत्रेऽपि नमो नम इतीसमर्पणं न धर्मेति वरणं च प्र
पत्त्युक्तं गत्रोपि त्वत्सौरविंदेति वरणं नमोस्तु त इति वाचं ह्यार्थेषु तद्योगालुहृपेश्वरणशब्दस्य।
धात्रं गोप्तृत्वक त्वनिषेधात् निरपेक्ष गोप्तृत्व [illegible] पेक्षया शरणशब्दस्वेच्छ शरणवाच्येष्वेव
समर्पणस्याप्यनुष्ठितत्वेन प्रपत्त्यनुष्ठानवैफल्यादंगीमात्रस्य प्रपत्त्यनुष्ठानेमानाभावाच्च स्फुतिष्ठ
८७ ष्ठितयोर्भेदेन विधिदृश्यते तैत्तिरीयके ओमित्यात्मानं युंजीतेति न्यासो विहितः स्वैतान्येतरे सुमुहु
र्वैशरणमहं प्रपद्ये इति वरणं विहितं तथा श्रीगुरुस्मरणं न्यासो विहितः त्र्यैवं मनुपुरुषपद्मगमि।
सुक्तेः स्मरणः संभवतीत्यत्र शरणवरणं विहितं तत्र स्वधीरा इति तु हि दैर्वल्याभावमधिकारमुक्त्वा यो
निं परिजानन्ती निशारणगतेरवतारविषयत्वात्सौलभ्यादिगुणविषयत्वाच्च शरणागतिहृता
नुपपुक्तं उत्त्वकारस्वरूपाभीष्टतं इत्यादिना श्रीभगवद्गीतायां मन्मनाभवेत्यत्र भरसमर्पण
मुक्त्वा समनन्तरमेव सर्वधर्मानिति वरणमुक्तं लक्ष्मीतन्त्रे उपायोपसंसारगीतत्र्यनां स्थितिमा। पा२
स्थितः। मामेव शरणं प्राप्य मामेवाते समश्नुते इति शरणागतिमुक्त्वा षडंगं तमुपायं चेत्यादि
समर्पणं च भेदेनोक्तं स्मरहिर्बुध्न्यसंहितायामपि तयोर्भेदेन संकीर्तनं नमस्ते तत्र वाचा नमः इति श्री। राम०

६१

तास्मिंतिवरणलक्षणेन तानयोर्वचनयोरैक्यं संभवति अधिकारांगत्वस्वरूपलक्षणानामन्योन्यविरुद्धत्वात्
विरोधस्तदवस्थ एव मुपपादितः ननु भगवति रक्तकत्वमतिरिक्तसोपायत्वस्य दुर्निरूपत्वात् अत्रोपायप्र।
ऽऽ नापि गोप्तृत्वमेवोच्यते ततस्माद्गर्भस्मीत्येतत् गोप्तृत्ववरणं तस्यचान्तरंगत्वात् शरणागतिर्वोत्तिं
मतरद्दशि आगोधवत्वबद्गुपलक्षणं शर्व लक्षणं कृत्तानुकूल्यसंकल्पस्यैतद्वैतिचेन्न उपायान्तर
स्यानतिवेशी त्वमेव भगवतः उपायत्वं नेष्टफलशब्दत्वोपायिकप्रसादहेतुत्वं गोप्तृत्ववरणस्यान्यत्र।
स्यत्वे तस्यागो समानयोगक्षेमस्यापराधात्परोधिकारित्वविरोधः मत्तोऽन्यत्रापतिनेत्यादिनान्यासेत
त्वैवेधात् उपायान्तरस्य गोप्तुरर्थान्तरत्वाच्छरणागतिशब्दस्योपचारिकत्वमपि दोषः लाक्षणि।
कत्वे संभवति उपलक्षणत्वोपपत्तिमप्युक्तमभाणान्तरेण स्थितिव्याएकत्याकल्पितत्वात्पर्यायान्तर
गंधस्योपलक्षणत्वमनुपपद्यते। अतः किंचिन्न्यनैरपेक्ष्ययोर्विशिष्टाधिकारयोर्विशेषणमात्रे उपचा
रश्चनयुज्यते एवं लक्षणाद्यभेदः आरब्धाधिशरणागतिविधान्यासविधेतित्रयसिध्यन्त्रनुष्ठा
नमपिविधत्ते शर्वान्तरवाक्यपार्वरणसमर्पणयोरनुष्ठेयत्वात् गृह्णीयान्मंत्रराजानं गोप्तृत्वव
रणं नरः अनेनैव तु मंत्रेणात्मात्मानं मयि निःक्षिपेदिति द्वयस्याभयत्रविनियुक्तत्वात् जितंतायांजे

क्लिष्टत्वात्सिद्धेश्च सत्त्वमनन्यं परमन्त्वादित्यभेदस्य प्राक् तत एव भक्तौ तेषु स्थूलत्वादित्वेनोक्तस्य भेदस्योपा
यप्रकरणत्वात् उपायत्रयमेवोक्तं भवति एवमंगैरुपांगैश्च नमैतेः कीर्तितमिति प्रकरणस्य वि नर
क्लिन्नत्वादेकविधात्वासिद्धेः किंचात्र सवासनाहंकारममकारत्यागरूपनेनादि समर्पणोसो
ऽस्तिमत्फलसाधनत्वात्मदर्थमिदं कर्मेति अधिकारबोधत्वेनाहंकारममकारयोः सत्वात् न
88 चात्र त्रिविधपरित्यागः समर्पणांगमुच्यते मोक्षसाधनमात्रापेक्षितस्य देवगुह्यन्यासापेक्षत्पास
म्यत्वायोगात् इत्यंगमुदितं श्लोके इत्यादिना प्रथमागत्वेन तस्य सर्वमेवविहितत्वाच्च तस्मादत्र सन्न्या
सयोगादित्युक्तन्यासं प्रपद्यमनुक्ता पश्चात्त्यागे नैकेनेत्युक्तत्यागप्रधानकशरणागतिमुक्ता
पश्चादंगीकृतत्वासिद्धोपाय उक्तः एवं लक्षणभेदादनुष्ठानभेदाद्विधिभेदाच्च शरणावरणपु
ङ्गयोरत्यन्तभेदे पितृयोरैक्यकत्पनेन सर्वत्र भगवत्तः सापेक्षत्वे पितृत्वादिसंबंधहानिर्नि
रुपाधिकरक्षणप्रतिपादकमूलमंत्राभामात्यापत्तिश्च स्यात् नादि एवौ ह्युर्तनामैक्यवचना
नोकागतिरितिचेत् शरणागतेन षडंगन्यासस्य शरणागती साध्यस्यापुतरवर्तनयानुष्ठीयमानत्वा दा
त् तत्र शरणागतित्वोक्तेः तथाहि भक्तेरिव षडंगस्यापि साधनत्वाकारसाध्यत्वाकारश्चेत्साकार राम०

चेत्यारभ्य शरणमंगैरुपांगैश्च नमनं तेभ्यः कीर्त्तितमिति षडंगयोगमुक्त्वा स्थूलोयं नम इत्याद्यर्थः सू
क्ष्ममन्यल्लिंगाम येत्यारभ्य अनादिवासनाजालैर्बोधैस्तैर्विकारितैः रूषितेयद्दुःखितेन तु स्यात्तेऽ
स्वतामयं तत्स हेत्वसावीर्थ्यप्रतिबोध समुत्थयानमुद्दसनपावनान्नेत्राससत्यादयोद्यतेइतितेसूक्ष्ममु
द्दिष्टमित्यहंकारममकारकार्यत्यागस्योक्तत्वात् फलेस्य हृधर्मत्यागस्य शरणागतावङ्गत्वात् त्या
गस्यच प्रधानत्वात् प्रधानकं शरणागतिमुक्त्वा परमन्यल्लिंगामयपंथानकारमुद्दिश्य प्रधानउदीर्य
ते विसर्गः परमेशस्तु तत्रार्थोयं निरूप्यते अनादिपरमेशो यं शक्तिमानच्युतः प्रभुः स्व एवं प्रधानोयं
पंथानममनामवानिति शरणागत्यंगसिद्धोपायउक्तः अत्र स्थूलपारतंत्र्यरूपत्वात् शरणागतेः
सूक्ष्मत्वेन च धर्मत्यागस्यांगत्वेनाप्रधानत्वात्तदंगित्वेन प्रधानं सिद्धोपायस्वरूपं चोक्तं अन्यत्र सर्वव्याक
रणक्रत्सस्वसेयोन्यासः स्थूलार्थत्वेनोक्तं सएव व्याकरणपेक्षयाऽसत्वानिरुक्त्या त्रावगम्यतेः
तिसूक्ष्मत्वेनोक्तः पश्चात्ततोपि परेऽन्तरनिघंटादावगम्यमानः परस्तु उच्यते अतोनात्रावि
द्याभेदप्रतीतिरिति चेन्न स्थूलत्वादेर्बोधकारणस्थूलकादिनिबंधनवत् बोध्यस्थूलत्वादेरिति
निबंधनप्रतीतेः संकोचे प्रमाणाभावात् षडंगस्याहंकारममकारमात्रत्यागस्य भगवत्प्रेरकत्व

२२८

णां नामंगीतुल्यत्वेनोक्तिः एवंन्यासविद्या शरणागतिर्भिन्ना साचत्वंसाधनत्वाकारेण चाभिन्नावि
द्याद्वयमित्येन लक्ष्मीतंत्रे तु सर्वमभिहितं उपायांश्चाप्ययायाश्च शास्त्रीया निर्मिता मया विहिताये
उपायास्ते निषिद्धाश्चेतरेनताः अतोनयंसुखोपायस्तं वर्णानानुवर्तितेउपायांश्च संत्यागीन अनास्थि
४१ तिमास्थितः मामेव शरणं प्राप्य मामेवांते समश्नुते षड्गं तमुपायं च भ्रश्णुमे पद्मसंभव आनुकू
ल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा आत्मनिक्षेपका
र्पण्ये षड्विधा शरणागतिः अंगानामंगीतुल्यत्वेनोक्तिः एवंन्यासविद्या शरणागतिर्भिन्ना साचा।
साध्यत्वाकारेण त्वमसाधनत्वाकारेण चाभिन्ना विद्याद्वयमित्येन लक्ष्मीतंत्रे तु सर्वमभिहितं उपायांश्चाप्ययाया
मा श्च शास्त्रीया निर्मिता मया विहिताये उपायास्ते निषिद्धाश्चेतरे मताः अतोनयं सुखोपायस्त्वं एवं नानुव
पा४ र्तिते उपायांश्च संत्यागी मनागनास्थितिमास्थितः मामेव शरणं प्राप्य मामेवांते समश्नुते षड्गं तमु
पायं च भ्रश्णुमे पद्मसंभव आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनं रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्व
वरणं तथा आत्मनिक्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिरिति एवं मां शरणं प्राप्य वीतशोकभयक्लमः
निरारंभो निराशश्च निर्ममो निरहंकृतिः मामेव शरणं प्राप्य तरेत्संसारसागरं सद्य इति निरताः सुधीः रामं

द्वयमस्ति तत्रात्मनिक्षेपस्य भरसमर्पणरूपत्वमानुकूल्यत्वादीनां च तदंगत्वं च साधनत्वाकारः। स्वा
त्मनिक्षेपस्य फलसमर्पणात्मकत्वं आनुकूल्यादीनां तु प्राधान्येन तुल्यत्वं च साध्यत्वाकारः। एवं
साधनत्वाकारयुक्तो न्यासः साध्यत्वाकारप्रपत्तिरित्युच्यते
साध्यत्वाकारयुक्त प्रपत्तिः शरणागतेन फलत्वेनानुष्ठेय
त्वाच्छरणागतिरित्युच्यते साधनत्वाकारयुक्तो न्यासः श्रीभारद्वाजसंहितादिषु प्रतिपाद्यत्वात्
७६ रयुक्तस्तु श्रीलक्ष्मीतन्त्रादिषु प्रतिपाद्यते भारद्वाजसंहितायां निक्षेपितानन्यसाध्यस्य परत्वे इष्टस्य सा
धनेऽप्रयमात्मभरन्यासः प्रपत्तिरितिगीयते इत्यात्मनिक्षेपस्य भरसमर्पणात्मकत्वमुक्तं तत्रैकता व
नुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यं विवर्जयन् विश्वासप्रातीक्षपराः प्रार्थयन् रक्षणं प्रति आत्मानं निः
क्षिपति यद्व्यापादेवस्य पादयोः सा प्रपत्तिरियं सद्यः सर्वपापप्रणाशिनीति आनुकूल्यादीनाम
ङ्गाङ्गिभाव उक्तः। श्रीलक्ष्मीतन्त्रे तेन संरक्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यविधुनेनाकेशवार्पणपर्यन्ताहा
त्मनिक्षेप उच्यते इति निक्षेपस्य फलसमर्पणरूपत्वं आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्ज
नं रक्षिष्यतीति विश्वासो ... गोप्तृत्ववरणं ... त्वागतिरिति

९० पायकत्वनंगोप्तृत्ववरणंनाम स्वाभिप्रायप्रनिवेदनं सर्वत्रोहि विश्वेशः सदाकारुणीकोपि सन् सं
सारतंत्रवाहि त्वादृत्तापेक्षामपेक्षते ग्यात्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते हि सात्मेपादयः।
शाखेरपायत्वेन दर्शितात्मभरन्यासस्यागीमद्धर्मा स्थितिमास्थितरक्षित्वं प्यवीति निक्षिप्त्यानि
३० त्तिप्रसक्तस्यगोचरः पुष्पेतदेव देवत्तगोप्तारं पुरुषोत्तमं मितित्रप्रमामेव शरणं प्राप्येति शरणागति
विधायानंतरं षडंगंतमुपायं च मरणमेषपनसंभवेति षडंगोपायत्वेन संहितांतरे षुप्रसिद्धं योग
मप्यंगंगविघात्वात्सोपि प्रोक्तव्य इति तस्य शरणागतिशेषत्वं विधाय तस्य साध्यमप्याप्तित्वेनुश
रणागतानुष्ठेयतां सर्वेषां प्राधान्येन फलाकारतां च षड्विधा शरणागतिरित्युक्ता एवं मां शरणं
प्राप्य इति स्वेवाक्यार्थपारणागतिर्वुत्तरवाक्यार्थभूतफलरूपषडंगयोगं च फलत्वेनानुष्ठेयमु
क्ता एवं शरणं शरणागत्यनुष्ठानफलं नामेवं शरणं प्राप्य तरेत्संसारसागरमिति निगम्य शरणा
गतिनिष्ठस्योत्कर्षसत्कर्मनिरताः शुद्धाः सांख्ययोगविदस्तथा नार्हति शरणस्थस्य कलां कोटि।
तमामपीति योगशब्देनांगांगीभावापन्नसाधनषडंगनिष्ठानभिप्रेत्य शरणागतेर्मोक्षादिसर्वोपा
यवैल क्षण्यं प्रतिपादितं एवं न्यासशास्त्रे स्वातंत्र्येण साधनतया विहितस्य षडंगस्य फलं सम राम०

९०

सांख्ययोगविदस्तथा नार्हंति शरणस्थस्य कलां कोटितमीमपीति आनुकूल्यादीत्स्वरूपं शक्रेणपृ।
ष्टा देवी प्राह आनुकूल्यमिति प्रोक्तं सर्वभूतानुकूलता अंतःस्थिताहं सर्वेषां भावानामिति निश्चयात्
मयीव सर्वभूतेषु चानुकूल्यं समाचरेत् तथैव प्रातिकूल्यं च भूतेषु परिवर्जयेत् त्यागात्सर्वस्य कापि
एवंप्रतुतशीलादिजन्मनः अंगसामग्र्यसंपत्तेरशक्तेश्चापि कर्मणां अधिकारस्य चासिद्धेर्देशकाल।
गुणात्ययात् उपाया नैव सिध्यंति ह्यपाया बहुलास्तथा इति या गर्वहानिस्तद्दैन्यं कार्पण्यमुच्यते शक्तेः।
सूपसदत्वाच्च कृपायोगाच्च शाश्वतात् ईशेशितव्यसंबंधादनिदंप्रथमादपि रक्षिष्यत्यनुकूलान्न
इति या सुदृढा मतिः स विश्वासो भवेच्छक्र सर्वदुष्कृतनाशनः करुणावानपि व्यक्तं शक्तः स्वाम्यपि दे
हिनां अप्रार्थितो न गोपायेदिति तत्प्रार्थनामतिः गोपायिता भवेत्येवं गोप्तृत्ववरणं स्मृतं तेन संर
क्ष्यमाणस्य फले स्वाम्यवियुक्तता केशवार्पणपर्यंता ह्यात्मनिक्षेप उच्यते निःक्षेपापरपर्यायो न्यासः
पंचांगसंयुतः संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपि उपायोयं चतुर्थस्ते प्रोक्तः शीघ्रफलप्रदः अ
स्मिन्नर्हि वर्तमानानां विधौ विप्रः निषेधे विते ह सर्वे त्रय उपायास्ते भवेयुरमनोहराः आनुकूल्येतराभ्यां
तु विनिवृत्तिरपायतः कार्पण्येनाप्युपायानां विनिवृत्तिरिहोदिता रक्षिष्यतीति विश्वासादभीष्टो।

श्री त्वन्निक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणागतिः विश्वासो वरणं न्यासः कार्पण्यमिति षड्विधेत्यारोऽस्यानुकूल्यां
गकन्यासेन निक्षेपन्यासशब्दौ पर्यायभूतावेवेति स्वार्थ षडंगे॥ गोप्तृत्ववरणं इति भावः तावन्मुक्तेस(
र्वोपाधिविनिर्मुक्तं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मणीन्यसेत् शाश्वती मम संसिद्धिरित्यादिषु उक्तः स आत्मापहारः यस्य
तत्स्वरूपस्यात्मन्यासस्य संग्रहः इत्यादिस्तत्र शरणागतेः पंचांगसंयुक्तत्वमुक्तं तेन षडंगन्यासस्य समर्पणरूपत्वे
नाहं बुधः संहितादिषु प्राप्तेषु पादितो भरसमर्पणं गीकृतः स्वगतस्वीकारनिष्ठेः संन्यासः उक्ते तस एव
91 सर्वत्र प्राधान्येन फलसमर्पणरूपत्वयापि शरणागतिनिष्ठानुष्ठेय इत्ति लक्ष्मीतंत्रादिषु उक्तं त्यागं
त्युच्यते सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः इत्युक्तेः सर्वन्यासो गोप्तृत्ववरणांगीकरणेनांगां
गिभावस्यापत्त्यासेन साधनत्वापत्तिप्राप्तत इति विरक्तन स्वीकारनिष्ठेरुक्तेः शरणागतिरित्युच्यते उ
पायेगृह रक्षितारीति गोप्तृत्वे शरण्यशब्दवाच्यत्वात् आत्मात्मीयभरं सर्वं निक्षिप्य श्रीपतेः पदे उ
व पायेमेण लक्ष्मीशं तत्स्वरूपे यं वैचिन्तयन्नथा रत्निष्यतीति निक्षिप्तात्मा निक्षिप्तस्वस्वगोचरः बुध्येत देवदे
वं तंगोप्तारं च रूपः बोधमामि त्यादिषु गोप्तृत्ववरणस्यांगीत्वश्रवणाच्च ततश्चात्मनिक्षेपः षडंगयोगाद्
ध्येय नतस्य विधात्र्यात्मकत्वाविरोधात् इतीते एवं विधात्र्यात्मकत्वस्य प्राप्तेषु उक्तत्वात् साध्यसाधनत्व रामः

र्पणरूपत्वेन शरणागतिरूपतां श्रुत्वा केनाकारेण षडंगस्य शरणागतित्वं शेषभूतफलसमर्पणरूप
त्वं केन वा कारणेनरेण स्वतंत्रतया साधनत्वमित्याकाररूपबुभुत्सया शक्रेणानुयुक्ता देवी तदुभयाकारं दे
र्शयन्ती तत्र फलसमर्पणाकारतां ममनामन्त्रमानुकूल्यमिति प्रोक्तमित्यारभ्य केशवार्पणपर्यन्तेनाश्वा
सनिक्षेपइसं तेन ममानुकूल्यादीनामंगांगीभावेनानुष्ठानदर्शनाभावात् फलत्वेनानुष्ठाने सर्वेषां साध
नं आत्मनिक्षेपस्य समर्पणरूपत्वमस्यं तत्परतंत्रस्वरूपानुगुणमानुकूल्यादीनां स्वरूपं चोक्तं एकवि
धत्वेन प्रसिद्धस्य षडंगस्य कथं विधाद्वयात्मकत्वमित्येतां शंकामभिप्रेत्य न केवलं विधाद्वयरूपत्वम
पि तु तत्तदधिकारिभेदेन च विधात्रयात्मकत्वं प्रमाणसिद्धमित्याह निक्षेपापरपर्याय इ
ति श्लोकेनायं न्यासस्य पंचांगत्वविधिः किंतु इयं शरणागतिः स्यादंगसहितामिमां प्रणुइसाहि तु
ध्वसंहितायां कृतानुकूल्यसंकल्पः प्रातिकूल्यं विवर्जयन् विश्वासशाली कृपणः प्रार्थयन् रक्षणं
प्रति आत्मानं निक्षिपेतीयद्वैतादेवस्य पादयोरिति श्रीभरद्वाजसंहितायां चोक्तमित्यत्र पंचांगसंयुता
इति साधनमपि शास्त्रसिद्धपंचांगत्वमनपेतेन न्यास इत्येतावन्मात्रोक्तौ च सान्न्यासमेवानपेक्षा
मतिरिक्तमाह गीतिसूत्रसंहितन्यासं संग्रहस्यादिति । तन्निवारणाय निक्षेपापरपर्याय इत्युक्तं प्रा

५२ स्यशरणागतेः आनुकूल्यस्यसंकल्पोनिष्टेपापरक्षस्यापि मंत्ररत्नेद्वयंन्यास इत्यादेरितिचेन्नतत्स्वरू
पलक्षणानुष्ठानफलविघातिभेदत्वैः भेदएवतयोः स्मृतेः इदमध्यवसीयते एवंचैकप्रमाणानाम्
वैलक्षण्यानांविरोधित्वैः नैकत्वानुपपमेतेषांसम्यगर्थोदित्वर्णयते निक्षेपापरस्यत्र इर्वादेर्नामोपास्ति दो२
ष्टंषडंगयोगमुद्दिश्यविघातित्वंविधीयते भरसमर्पणरूपत्वेसागइत्युक्तेरूपफलमपत्ति
९२ निष्पन्नमानुकूल्यादयः समाः संभावितत्वभावादिवोधिताः बहुधैवस्पष्टः तस्मादैक्येनतास्यपेने
तेष्वामीतिनिश्चयात् इतिश्रीवचनभूषणमीमांसायांन्यासशरणागतिभेदसमर्थनाधिकारस्त्र
तुर्विंशः २४ एवंशरणागतेर्भिन्नत्वेपितस्याहेतु त्वमेवस्वरूपमितिभगवदुपायत्वस्यनिर्हे
तुकसिद्धिरितिशंकायासंगतिः संप्रामस्तुभगवदुपायत्वस्यनिर्हेतुकत्वंनसंभवत्युतसंभवतीति
तर्द्दपशरणागतेर्हेतुत्वमेवस्वरूपमुतफलत्वमपीतिनद्दपंविधानेसंभवत्युतनसंभवतीतितद
र्थप्रमाणमंतरेणप्राप्तिनोपत्तेउतास्तीतियदानास्तिनदाविधानसंभवात्हेतुत्वमेवस्वरूपमिति
ननिर्हेतुकत्वंसंभवतीतिस्थितेपक्षः यदाप्रमाणमंतरेणप्राप्तिरस्तीनदाविधानासंभवात्फलत्व
मेवस्वरूपमितिनिर्हेतुकत्वसिद्धिरितिसिद्धांतः सर्वपक्षस्तुशरणागतेर्हेतुत्वमेवस्वरूपंसाकारा राम० ५२

पमेदोपपन्न इति भावः एवं द्वयवाक्यार्थभूतशरणागतिं विधाय तन्निष्ठकर्तव्यतयाऽत्तरवाक्यार्थ
भूतषडंगयोगं फलसमर्पणात्मकं विधाय फलोपयुक्तत्वात्स्वरूपविशेषं च वर्णयित्वा न्याससस्याने
क विधात्मकत्वे प्रमाणं च प्रदर्श्य शरणागत्युपदेशमुपसंहरति ॐ पोयमित्यादिना एवं शरणाग
तिरित्युपदेशं परिसमाप्य षडंगसाधनत्वाकारस्यापि शक्तेरप्येकत्वात्तत्प्रकारमाह स्वानुकूलेत
राभ्यां त्वित्यादिना स्वत्रासात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेपऽइत्युक्ते स्यात्मनिक्षेपस्य भरसमर्पणत्वोक्ते
गी॰६ रपायोपायसंसादिना षण्णामङ्गाङ्गिभावोक्तेः स्वफलपारतन्त्र्यानुगुणतस्वरूपोक्तेश्च साधनत्वाकार
वर्णनमित्यस्य हृद्यं लक्ष्मीतन्त्रे षडंगस्य फलसमर्पणत्वेन शरणागतिशेषत्वमतिपादनात् षड्विधा
शरणागतिरिति शरणागतसंभावितस्वभावाभिप्रायानुगुणत्वयोरैक्याभिप्रायाः संन्यासस्त्याग इत्यु
क्तः शरणागतिरित्यपीति षडंगे शरणागतिशब्दो गौणस्वरूपाभिप्रायः तत्तत्प्रसावस्त्र्ययोग उपाय
स्वरूपाभिप्रायः एवमुदाहृतवचनानामन्यथासिद्धत्वेनैक्यतात्पर्याभावात् लक्षणानुष्ठानविधि
भेदैश्च शरणवरणषडंगयोरत्यन्तभेदेन फलसमर्पणात्तिःसिद्धोऽमेहे तु केवलसिद्धिरिति संप्रदायः षडंगश
रणागत्योर्भेदो नामाद्यादिगोचरः स्वत्रोक्तेरुक्तानुग्राह्यशास्त्र एव न संभवेत् पाक्षोपि हरपनैक्ये न्यास

५३ वः न च स्वीकारस्येष्टसाधनत्वाज्ञानान्न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं न हि स्वीकार इष्टसाधनं येन त्वं विधीय
ते किं त्विष्टसाधने धनमात्रे अत एव रत्नापेक्षाप्राप्तौ तत्तत्समुच्चये इच्छा वा विधेया उपस्थितं तत्र स्वाभाव्या
त् अनन्तउपायप्राप्तिनिश्चिकापाः शरणागतेरविधेयत्वान्न हेतुत्वं किं चोपायस्वीकारस्याप्युपायत्वे
नानवस्थाप्रसंगात् ब्रनोपायत्वं न च साध्योपायस्थले तदनुष्ठानं कारणं सिद्धोपायस्थले तूपायस्य
सिद्धत्वेनानुष्ठानासंभवात् स्वीकार एवानुष्ठानमिति स्वीकारस्य कारणत्वं अन्यथातिप्रसंगादिति
९३ वाच्यं अनुष्ठानाभावे उपायस्वरूपस्यैवासिद्ध्या साध्योपायस्थले अनुष्ठानं कारणं वाच्यं सिद्धोपाये तु स्व
रूपं सिद्धमिति न स्वीकारस्य कारणत्वं न चातिप्रसंगः प्रतिबन्धेन कार्यानुदयात् प्रतिबन्धकं चेत्स्व
रूपेणस्वान्वयः तन्निवृत्तिश्च स्वीकारः भावान्तरस्यैवाभावत्वात् अतो नातिप्रसंगः न च स्वा
धिकरणविरोधः अधिकारिविशेषणत्वाविशेषत्वसमर्थनादिना अप्राप्तत्वेऽपि विधानसंभवात् न ह्य
त्रीज्ञातज्ञापनं विधित्वं किं त्वविचारविधेरिवाप्रवृत्तप्रवर्तनं रागप्राप्तस्य स्वीकारस्य शरणापन्नभि
मतत्वं शोकप्राप्त्यक्रोशशरण्याभिमतत्वस्वभावेन प्रवृत्तिसंभवात् अतरा वा उच्यते रागप्राप्तमान
उपायनतानैवयमानालेकडुतपरिगृहे कत्कुडयाचिरिक्ताभीरे रघुत्रतोन शरणागतिर्विधीय रा.म०
तिषु ५३

तराभावात् न च फलत्वमेवाकारः फलरूपत्वे प्रमाणाभावात् प्रमुक्तविधिप्रत्ययश्रवणेन फल
त२ प्रत्ययस्य बाधितत्वात् न हि फलं विधीयते किंच शरणागतेरप्राप्तत्वादपि विधेयत्वमंगीकरणीयं
न च शरणागतेः प्रत्यक्षं प्रमाणं अयोग्यत्वात् अत एव नानुमानमपि अतः शब्द एव तत्र प्रमाणं
शब्दे च नाधिवादः चेतनसाध्यत्वेन सिद्धत्वाभावात् तस्माद्विधिरेव तत्र प्रमाणमिति हेतुत्वमंगीक
र्तव्यं न चास्मत्सैव सेतुरित्यादिसिद्धपरवाक्ये भगवदुपायत्वेन स्वीकाररूपशरणागतेः स्वत एव प्र
वृत्तेरिष्टसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् विधिवाक्ये तथा स्वीकृतत्वादिति वाच्यं सिद्धोपायस्य प्र
वृत्तिविषयत्वाभावात् स्वीकारस्य साधनत्वाज्ञानेन प्रवृत्त्यसंभवाच्च शरणागतिर्विधीयते अत एवो
पायप्रकरणे विधिर्निरूपणाधिकारे अधिकारिविशेषणं विधिरिति समर्थितं अतः शरणागतेः सा
त्व धनत्वात् भगवदुपायस्य नानिर्हेतुकत्वासिद्धिरिति अत्रोच्यते साधनत्वं स्वरूपतन्नैयोराधौ उपाय
वरणात्मिका शरणागतिरुपायवरणात्मकत्वस्वरूपविरोधादेवोपायत्वेन सह न तस्य साध्यसाधनभावः
उपायत्वप्रतिपादकवाक्यैरुपायत्वेवगतेः स्वरूपयाथात्म्यज्ञानवान् मुमुक्षुः स्वयमेवोपायं स्वीकरोति
यथा प्राप्यत्वेवगतेन हि प्राप्यस्वीकारो विधीयते एवं चोपायस्वीकारस्य रागप्राप्तत्वात् नाविधिसंभ

२५

तद्धेतुकत्वेनोपायस्य न निर्हेतुकत्वं यदा आप्तस्तदा त्वं विधेयत्वान्न सहेतुकत्वमिति न निर्हेतुकत्वं सि-
द्धिरिति च। एवं नरपतयोः फलत्वमिति ननु एवं पक्षे परित्यज्य व्रजेदिति त्यागस्य स्वीकारे अङ्गत्वं
विधीयते न तस्य प्रपत्तेः साङ्गत्वं साधनमिति न्यायेन स्वीकारोपायत्वं स्वीकर्तव्यं न च त्यागस्यानु-
त्वे४ वादेन नाङ्गत्वविधिरिति न स्वीकारोपायत्वमिति वाच्यं त्यागस्य प्राप्तत्वेनानुवादासंभवात् न
हि सर्वधर्माणां त्यागः केनचित् प्राप्तः ननु भक्त्यादौ शक्त्यभावः प्रतीतिरिति हि तया शास्त्रतः प्राप्तः।
दासः कालक्षेपात्मकत्वात् सुकरहेतुचतुष्टयेन सर्वधर्माणां त्यागः प्राप्त इति तदनुवादेन शरणा-
गतिर्विधीयते तत्र त्यागो नाङ्गत्वेनाविधीयते इति चेन्न तदानीं सर्वधर्मत्यागासिद्धेः न हि सर्वध-
र्मेषु अशक्तानादिचतुष्टयान्यतमस्तीति तत्र अशक्तानाद्यभावेन केषांचिद्धर्माणां त्यागप्राप्तावपि तेनादि-
सङ्ग्रहवत्स्थले त्यागासंभवेन कृत्स्नधर्मत्यागासिद्धेः अतः सर्वधर्मत्यागोऽङ्गत्वेन विधीयते तत्र तस्य।
स्वरूपविरूपत्वमेव कृत्स्नत्यागेऽनुगतं प्रयोजकमिति कल्पितं अतः एवोपायसंयोगे प्रायश्चित्ते
विधीयते एवं त्यागस्याङ्गत्वेन साधनत्वादेव त्यागेनैक इति श्रुतिरपि साधनत्वं स्पष्टमभिद-
धाति न च केवलत्यागस्य शुभप्राप्तिफलत्वेनाप्रसंगः ज्ञानकार्यस्यैव त्यागस्य स्वीकाराङ्गत्वेन रामू-

94

तेऽपि न हेतुत्वं स्वरूपं न च हेतुत्वं न च स्वरूपं चेत् स्वरूपांतरं नास्तीति स्वस्यासिद्धिरेव स्यादिति वाच्यं
दशायामिति बुद्धियोगं तम्भिः स्यात् प्रमाणेन फलस्यैव स्वरूपत्वात् उपायोपेयत्वोपपत्तेः तस्मात्स्वीकार
स्याविहितत्वात् अनुपायत्वेन भगवदुपायत्वस्य निर्हेतुकत्वसिद्धिः संग्रहस्याविधेयत्वात् स्वरू
पस्यात् हेतुत्वं शरणागतेः स्वरूपांतरत्वेनैव न निर्हेतुत्वसंभव इति चेन्न शेषत्वेन प्रापकत्वे वि
निश्चितेऽपि इच्छाभवे स्वतः पुंसः प्राप्यत्वे ॥ वगते तथा उपायवरणस्यैवं प्राप्यत्वाच्छरणादिवत्
रागतो न विधेयत्वं न हेतुत्वमतो भवेत् अत एवं रहस्ये शरणागतिर्विधीयते इति स्वुपायस्वीका
रसिद्धत्वमिति वर्णितं सर्वाधिकरणे चोक्तं यथा प्राप्तिकामनावान् उपायवरणं कुर्यादिति तच्च
विरुध्यते इति चेन्न तत्रोक्तं विधानं प्राप्तिमित्यपि शरण्याभिमतत्वोक्ताविति तेन भक्तेन विधा
न शङ्कनात् यथा तस्मान्निर्हेतुकं स्थितं इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां शरणागतेः स्वरूपोपाय
नाधिकारः पंचविंशः २५ स्वीकारानुपायत्वे स्वधर्मत्यागांगकत्वेनोपायत्वं स्यादिति शंकायां गतिः सं
संशयस्तु उपायस्य निर्हेतुकत्वं न संभवतीति तदर्थं स्वीकारविशेषणस्य धर्मत्यागस्याविधेयत्वसंभव
स्तु न संभवत्ते तदर्थं त्यागः प्रमाणांतराप्राप्त इत्येव यदा अप्राप्तत्वं दासागस्याविधेयत्वात्

स्तुतसंभव र

८५ फलाभिसंधिसहितत्वेन तदुहितत्वेन च द्वैधप्रमाणसिद्धं तत्र फलाभिसंधिसहितस्याभिसंहितफल
नरञ्जकत्वेन दुष्टं तस्य मोक्षसाधनत्वं च संगच्छते फलं चैवं सति प्रमाणैर्विभज्य निर्दिश्यते तत्त्वं प्रमये
जनकतया अनुष्ठानं तथा अनुष्ठाने प्रमाणाभावात् लौकिकस्य सर्वाधिकारत्वेनासिद्धेः सर्वकर्मानुष्ठानप्रसं
गाच्च नत्वतु अक्रियावदन्तः पापकर्म न तु समाचरेत् अभिप्राय ममाविष्कृतोऽस्त्वेव देवस्य शार्ङ्गिणः मनीषी वै
95 दिकाचारं मनसापि न लंघयेत् श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा यस्तामुल्लंघ्य वर्तते आज्ञाछेदी मम द्रोही मद्भक्तो
ऽपि न वैष्णवः उपायानामुपायत्वस्वीकारेऽप्येते देवहि उपायत्वग्रहं तत्र वर्जयेन्मनसा सुधीरित्यादिप्रमा
णैस्साधनत्वबुद्धिविरहपत्वं प्रयोजनतयानुष्ठाने विधीयते इति चेन्न अस्य सर्वस्यापि स्वान्तःप्रसादावानु
ष्ठानप्रतिपादना नत्वाशि अक्रियावदन्तः पापेस्यापि परानर्थपरिहाराय मनुष्ठानं विधीयतेः स्वान्तःप्र
सेपर्यवसितं नवस्वानर्थपरिहाराय मनुष्ठानं विधीयते इति वाच्यं परित्यज्येति त्यागस्यैव विहित
त्वेन स्वानर्थाभावात् नित्यनैमित्तिककर्माननुष्ठानेन रत्नरैरप्यननुष्ठाने तेषामनर्थजननात्परानर्थप
रिहारार्थमेवानुष्ठानमिति चेन्न अभिप्राय ममाविष्कृतोऽस्य पर्यवसितापैकपनेऽप्यस्मिन्वचने हि
धर्मविप्लवादीनामनुष्ठानहेतुत्वमवगम्यते धर्माणां विप्लवं विनाशं मनीषिणां अननुष्ठानेन तद् राम०
८५

सुषुप्त्यादिसुलभस्यज्ञानकार्यत्वाभावात् एतद्दूषणस्यानुवादपक्षेऽपितुल्यत्वात् ननु नसर्वध
र्मत्यागोंऽगत्वेन विधातुं शक्यते तत्स्वकदाचिदप्यनुष्ठानासंभवात् अत एव तत्रतत्रस्वाधारस्यापि धर्म
त्वेन तत्त्यागासंभवात् नहि भपस्यानुष्ठानसमये केनापि शिखायज्ञोपवीतादि त्यज्यते अक्षुतगुरुत्वं
स्यादिधर्मानुष्ठानस्यवैकं भपदनंगीपते अतः सर्वधर्मत्यागस्य कदाचिदनुष्ठानासंभवादेव ना
गत्वं विधीयते इति चेन्न सर्वधर्मत्यागो नाम सर्वेषां प्रवृत्तिरूपाणां मोक्षसाधनानामनुष्ठानमं १५
गतयाविधीयते तच्च भपस्यसमयेव नहि भपस्यनुष्ठानसमये मोक्षसाधनत्वेयास्वीकारातिरेकेणाकिं वि
दनुष्ठीयते न च मोक्षसाधनानां धर्माणां त्यागस्यांगत्वेपि आश्रमधर्माणां विदितत्वात् चोऽश्रमक
मापीति न्यायेन विहितत्वात् तदनुष्ठानं न स्वीकारांगामिति चेत् आश्रमधर्माणां विधांगत्वमाश्र(
मांगत्वमित्याकारद्वयेमस्ति साधनांतरानुष्ठानं विघांगत्वेन योग्यतापादकत्वेन चाकारद्वयमप्यु
८ पादेयं सिद्धसाधनांतरेष्टस्य तु योग्यतापादकत्वं त्यागस्योपेतत्वेन आकारद्वयमप्यनुपादेयमिति वि
घांगत्वेनाश्रमांगत्वेन चाननुष्ठेयत्वात् तन्निवृत्तिः स्वीकारांगं भवति तेन च स्वीकारानंतरमनुष्ठा
नाविरोधः आनन्त्यादेवानुष्ठानसंभवात् तथाचवैकल्पिकमेव सिद्धं तत्र त्यागे सर्वधर्माणामनुष्ठानं

दकस्यविद्यास्यामधस्याध्य

५६ केस्वाच्छारूप्यापातिलंघनेन स्वस्यानर्थाभावेऽपि परानर्थ[illegible]जननेन वल्लभमपि मल्लमारो
पपतिलयामर्यादालंघनेन शंसेन पराधीनत्वानुष्ठानं जनितं भगवत्प्रीतिहानिर्जायते इत्येतद्वचनता
त्पर्यमवसीयते अत एव न प्रियमपि स्तुकं श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञा इत्यत्रापि इदमेवाभिप्रायं तस्मादान
शंस्यादेव कर्मानुष्ठानानामिति संप्रदायः अत एवोच्यते विष्णोराज्ञातं तं यस्तु सत्यं कुरुते बुधः स
४८ एकांतीति गुरिति मे: प्रोच्यते वैष्णवोत्तमः अननुष्ठाने हि प्रत्यवायः न च निषेधोपायनिष्टम
तिकमविहितं मस्तु तत्परित्याज्यमेवेति निषिद्धमेव न च तेनाविहितानुष्ठाने भगवन्निग्रहप्रसंगः तस्य
स्याकार्यत्वेन भगवत्प्रीतिहेतुत्वात् स्वोर्हीनामस्वाधिनिरपेक्षपरदुःखासहिष्णुत्वं त्वार्थं
चानिष्टानिवृत्तीष्टमात्रिष्क्रत्वार्थरूपानिष्टनिवृत्तिमनपेक्ष्य परानर्थासहिष्णुत्वलक्षणानृशं
स्येन निषिद्धानुष्ठानमुपपद्यते अत एव भाष्यकारैराचार्यवचनन्तु स्वकार्यापि परानर्थपरिहारा
र्थमंत्रमुपदिष्टमिति संप्रदायः भगवताचनलिन्दुस्वानर्थमविंतयित्वा परानर्थपरिहारः
कृतइतिमहानुभावसंदर्भेऽपि तत्र निनद्धानुष्ठानं कैकर्यं तदाप्यवसितं अत एव कैकर्यं तिलेभ्यरु
मिस्तुच्यते विहितानां नित्यनैमित्तिकानां च काम्यचित्तफलसाधनत्वमवर्जनीयमिति अग्नेरुफ रा० मु० ५६

र्शनेन सर्वैरप्यननुष्ठानं स्यात् तथा च धर्मस्वरूपमेवोच्छिद्येत तथा तद्विनाशोऽपि मनीषिणापि अव
वश्यमनुष्ठेयमेव तथा कुलस्य पालनार्थं चानुष्ठेयं सिद्धसाधननिष्ठस्य गुरुणाननुष्ठानेन सिद्धसाध
नानिष्ठारहितानां शिष्यप्रशिष्याणामप्यननुष्ठाने पतनं स्यात् तत्परिहारेण तत्पालनार्थमवश्यमनु
ष्ठेयं लोकसंग्रहार्थमप्यनुष्ठेयं विदुषोऽननुष्ठाने शिष्यपुत्रव्यतिरिक्तैः सर्वैरपि निंदा क्रियते तथा च भा
गवतापचारः स्यात् तत्परिहारार्थमप्यवश्यमनुष्ठेयं तथा मार्गसंस्थापनाय चानुष्ठेयं मनीषिणा
ऽननुष्ठाने शिष्टाचाराभावेन सर्वैः परित्यागे तेषां वर्णाश्रमाचारव्यवस्थाभंगः स्यात् तेन भग
वदपचारः स्यात् तत्परिहाराय धर्मसंस्थापनार्थमप्यवश्यमनुष्ठेयं एवं चान्तरांसेन परार्थमनुष्ठा
नमिसुकं भवति [illegible] परेस्मृत्येति निषिद्धानामनुष्ठाने भगवन्निग्रहः स्यादि[illegible]येयापममवि
द्वेषोऽस्मीति भगवन्निग्रहरूपत्वात् [illegible] न धर्ममप्यनादृत्य परानर्थपरिहारार्थं धर्मानुष्ठानं कृतमित्येवम
मविद्वेषोऽस्मीति स्यादिति [illegible] अनेन परार्थकर्मानुष्ठानमिसुकं भवति [illegible]ः यथाहि
वल्लभो राज्ञः [illegible] अज्ञजनयाः परार्थमनुष्ठाने वडुसस्य विवर्धनीमेति अनपेक्षितानां प्रतिसत्यापि स्वाभाव
उक्तमते एवं दृष्टान्तेनापि कतिपय धर्मानुष्ठानं परार्थमित्तिल[illegible]लोके यथा राजा लोकोपकार

८७

मंत्रं वाऽनुज्ञानातीति प्रतिबंधकाभावत्वेनाप्यभ्युपगंतव्यं प्रतिबंधकाभावस्य च नितरां हेतुकत्वं संसा
रनिवृत्तेः कैवल्यप्रतिहेतुत्वाभावात् न च साध्यस्यानित्यत्वे प्रतिबंधनिवृत्तेर्हेतुत्वं साध्यस्यानित्य
त्वे प्रतिबंधनिवृत्तेर्हेतुत्वसंभवतीति वाच्यं भगवत्प्रपत्त्युपायत्वस्यापि नित्यत्वेन तत्प्रयोगार
म्भतः एवोपायोपेयत्वेन तद्रूपत्वं न गुणेन विलुप्यते अतः प्रतिबंधनिवृत्त्युपायत्वकार्ययोजन
पतीति न धर्मत्यागस्य हेतुत्वेन च प्रतिबंधनिवृत्तिमात्रेण कार्यसंभवे स्वीकारवैयर्थ्यमिति वाच्यं
प्रतिबंधकाभावमात्रस्यापेक्षितत्वे न साधारणतया तत्प्रसंगपरिहाराय स्वीकारस्यापेक्षितत्वान्न च
त्यागेनैकेनेति त्यागस्य हेतुत्वस्वरूपतेरिति वाच्यं उक्तन्यायेन त्यागस्य हेतुत्वासंभवेन भगवदुपा
यत्व एवपर्यवसानात् तस्यापि धर्मात् तत्त्यागांगत्वेन स्वीकारस्य हेतुत्वं वस्तुतस्तु स्वयमुक्तत्वेन स्वीकारस्य प्र
तिबंधकत्वं किंतु भगवदुपायत्व एव तत्र त्यागस्य न स्वीकारांगत्वमिति न स्वीकारस्य हेतुत्वेन
चरमश्लोकविरोधः तस्यापि सिद्धोपायांगत्व एव तात्पर्यात् तस्माद्यद्यदिति न्यायात्वैषयिकत्वा
देव न स्वीकारांगत्वमिति निष्कर्षः यदुक्तं विधानमन्तरेण त्यागस्यासिद्धावेद्रेतत्वेन साधनत्व
मिति तत्र तदस्वरूपाविरुद्धज्ञानादेव त्यागसंभवात् न चोपायत्वस्वरूपाविरुद्धत्वावगमे शास्त्रापेक्षावद् रा०मं०
तन्न। ८७

लसाधनत्वयापापक्षयश्चावश्यत्वं सर्वपापेभ्य इत्यत्र लोकाचार्यैः प्रतिपादितं न चैवमात्मासिद्धानां
देशवासादीनामननुष्ठाने प्रत्यवायाभावेनावश्यंभावेनानुष्ठानं न संभवतीति वाच्यं परमात्मविषय
रागाद्युदेशवासाद्यनुष्ठानसंभवात् देशवासादीनां विहितत्वेन फलसाधनत्वं रागप्राप्तत्वेन तेषां
कर्तृत्वं चेति साधनत्व त्यागेन कैंकर्यत्वेनानुष्ठानमुपपद्यते नित्यनैमित्तिकानामनुरागप्राप्तसंभवे
त्वेऽपि विहितत्वेन फलसाधनत्वमवर्जनीयमिति त्यागांगत्वेन विधीयतेऽत्र इत्यत्रावश्यंभावेनानुष्ठानमि नष्ट
ति वैषम्यं तस्मात्सर्वधर्मसाकल्यत्यागत्वेनाविधानसंभवात्सांगमिति न्यायेन स्वीकारस्य मोक्षसा -घट
धनत्वादुपायस्य निर्हेतुकत्वासिद्धिरिति अत्रोच्यते अंगुलिन्यायोऽयं द्वैतं परान्तोऽद्य स्वीकारस्य
सकलत्वेनाभावस्य सहत्वेन निःसंगत्वात् पद्यसांगमिति न्यायस्य प्रसंगत्वविषयत्वेन
न स्वीकारोपायत्वासिद्धिरित्यर्थः अतएव भावः परित्यज्येति त्यजधर्मं इति निषिध्यते निषिद्धत्वेन साध
नं निषेधस्येष्टसाधनत्वबोधकत्वाभावात् अत एव लोके विहितानुष्ठानेन धार्मिकत्वासिद्धिः अतो
निषिद्धानुष्ठानस्य साधनत्वाभावेन न तत्स्वीकारस्य प्रसंगकविषयेणापद्यसांगमिति न्या
येन निर्हेतुकत्वसिद्धिः यदि तत्त्यागस्यैवेष्टसाधनत्वाभावादिष्टद्वारानांगत्वमिति इष्टद्वारा एवं च

९८ तेषां स्वकर्माणीति भक्तेः सर्वपापमोक्षणहेतुत्ववदीश्वरस्य तथात्वस्याप्याप्तस्य बोधनात्तत्त्वाद्
स्य सिद्धपरवाक्यत्वेन कामनाधिकारत्वाभावात्कर्तव्यविधेरप्यभावात् ईश्वर एव प्राप्ताफलौचे
तन स्यप्राप्तत्वफलित्वयोरभावात् फलस्यवान्तरीयकत्वप्रसिद्धत्वाच्च भगवदुपायत्वस्यानिर्दे
तुकसिद्धिरिति ॥ त्यागो विधीयते श्लोके स्वीकारांगतया यतः हेतुत्वं तेन सांगस्य स्वीका
रस्य तथात्वेच उपायस्याधिकारोपि त्यागो यत्नेन साध्यते अतो ऽस्य यत्नसापेक्षत्वमनुपायत्वं स हेतु
१४ कैर्नेन त्यागस्य हेतुत्वं न संभवति साधनेन प्रतिबंधनिवृत्तित्वात्तेन त्यागशरीरः स्वीकारस्य न हे
तुत्वं सांगन्यायेन संभवेत् त्यागस्य सिद्धोपायांगाभावादपि न हेतुता तथा त्यागस्यासिद्धत्वात् सोपि
नात्र विधीयते त्यागस्वीकारयुक्तं त्वां मोक्षयिष्यामि मा शुचः इति स्वीकारवत्त्यागो ऽप्यनुपायो वाक्यता
त४ प्रवात् स्वरूपस्य विरुद्धत्तानां त्यागो ऽपि सिध्यति त्यागाभावे तु नैवास्य ज्ञानाद्युत्पत्तीष्यते सिद्धो
पायस्य माहात्म्यात् भवतो दृप्तसंयमं दुःशकत्वादुपायानां त्यागो ऽभवति स्वयं अतो ऽस्य कामनाभा पि२
वात्प्राप्ताप्रापक एव चेफलौ च भगवानस्य फलं नानेमकं भवेत्तस्य संरक्षणं तस्माद्धेतुकमितीयते ॥
ति गीवचनं मूक्षणगीनां सावांशितिलितिपरमाधिकारः ॥ द्विश्रः २६ त्यागस्वीकारयोर्हेतुत्वे राम०
९८

पापानां नराणामपि तद्विरुद्धत्वावगमस्त्यागविधिमंतरेण न संपद्यत इति वाच्यं स्वरूपयापास्य।
पायस्य स्वरूपेऽवगते तदनुरूपानुरूपत्वयोरुपपत्तितः स्वत एव निश्चयसंभवेन विधानानपेक्षण-
त्। तत्र प्रमाणसंवादमात्रं पश्चाद्दपेक्षितं [illegible]णपापायस्यागयोपेतस्याभावात्स्वतःप्राप्तसंभवदं-
द्रियेभ्यः पराहृत्यानीन्द्रियजयस्य प्रागगतिसाधकत्वकथनेन सिद्धोपायकार्यत्वमवगम्यते तमेव
विद्यानिस्यत्र स्वरूपज्ञानमात्रेणेन्द्रियजयादिफलपरंपरया सिद्धोपायकृत्यत्वं चावगम्यते [illegible] एव।
परमात्मनि यो रक्तो परमात्मनि ऽभ्यासेन नतु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इत्युच्यते [illegible]स्था।
त्मेति कृत्स्नसाध्यस्येन्द्रियजयस्य सिद्धोपायावष्टंभमाहात्म्यादुपायस्यागस्यापत्तेः सिद्धत्वोपप-
त्तेः उपायान्तरत्यागोऽपीन्द्रियाणां कैंकर्यविषयत्वेन निर्विषयत्वाभावात् उपायान्तराणां दुःशकत्वे
न स्वरूपविरुद्धत्वज्ञानेनैव स्वत एव त्यागसंभवात्तत्प्रयत्नेन सिध्यति [illegible] उपायापायस्यागस्य।
स्वरूपज्ञानकार्यतयाऽप्रयत्नसिद्धत्वेन विधेयत्वं तयोश्च सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेत्यु-
क्त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति वाक्यार्थः एवं सति एकवाक्यत्वमपि संभवति तत्र न पात्रावि-
धेयत्वेऽप्यर्हमित्यादेर्भिन्नवाक्यतापत्तिः [illegible] नराणां न निर्मोक्षमार्गोपयोगित्वमिति तस्मिन्नहेतुत्वोप

२५८ तितस्योपायत्वं निर्हेतुकमित्यपि ॥ अयं भावः यद्यपि सर्वेष्वपि शास्त्रे चेतनस्य प्राप्तत्वं ब्रह्म-
णः प्राप्यत्वं च नियतं प्रतिपाद्यते तथापि निर्हेतुकं सोपि शास्त्रसिद्धत्वात् तत्र चेतनस्य प्रा-
प्यत्वमपि स्वीकार्यं यद्यपि ब्रह्मणः परिहरणत्वादिकं स्वरूपतेन तथापि तस्य भक्तिवत्सलत्व-
मपि प्रमाणसिद्धं पत्रं पुष्पमन्नमन्यत्स्वर्णं तया क्रियाः संप्रयुक्ताः सुः अत एव विष्णुपहृतामित्यादि
दर्शनात् यद्यप्यनेनैतेन समस्तैर्भक्तैः क्रियते तथापि नवोढापरिरंभणवत्तयोरीहितेनांतरेन
वेनतं मिथ्युत प्रकारेणाभिनवाभक्तिरत्यंतानिमत्तेतिभक्तैश्च पेलत्वोन्निरातिशयसौंदर्य-
सौशील्यादि [illegible] गुणगणाविष्कारस्वरूपसाधनानुष्ठानेनाक्रूरमालाकारादिष्विव भक्ति-
मुत्पाद्यतारणाचेतनेन स्वयमेवावतीर्य शाभोतिपयद्गुणासकानोमभिनव भक्तिरस्तितया ।
पीतस्याः स्वातिशयसाधनत्वेनान्यापि स्वान्तेनत्र भगवतोसंतप्रीतिरस्ति चेतनगतातिशयहे-
तुत्वेन शास्त्रतो वगतावेधिमाशासास्त्वयं साध्याभवेतुमर्हतीति स्वयं प्रयोजनरूपा रागप्राप्ताभग-
वतो संततप्रियमलमाविधानानर्हो केवलसौंदर्यादिगुणाविष्कारजन्मान स्वयमन्त्रसिद्धेति तत्रभ-
गवद्गुणचेष्टितादेरेवोपायत्वं वाच्यं अतः परिहरणादिपरेशः अप्राभिनवानन्यभक्तिश्चापत्ला राम०

जीवस्यप्राप्तृत्वंफलित्वंचनसंभवतीतिशंकमासंगतेः संशयस्तुउपायस्यनिर्हेतुत्वंनसंभवत्यु
तःसंभवतीतितदर्थंजीवस्यप्राप्तृत्वमुक्तंपरमात्मनइतितदर्थंफलीजीवउक्तःपरमात्मेतियदाजीवः
फलीतितदातस्यप्राप्तृत्वेनकर्तृत्वादुपायस्यनिर्हेतुकत्वंनसंभवतीतितदर्थमुक्तःयदापरमात्माफ
लीतितदातस्यैवप्राप्तृत्वान्निर्हेतुकत्वंभवतीतितदर्थंचतुर्थउक्तःप्राप्तोजीवएवब्रह्मविदाप्नो
तिपरंब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतिप्राप्यस्यब्रह्मणोरूपंमुमुक्षोरस्यगात्मनःप्राप्तुःपायफलंप्राप्तेस्तु
पायःप्राप्तिविरोधिचवदंतिसकलावेदास्सेतिहासपुराणकाःमुनयश्चमहात्मानोवेदवेदांतवादि
नःइतिसर्वास्मिन्शास्त्रेचेतनस्यप्राप्तृत्वमीश्वरस्यप्राप्यत्वंचनियतमितिप्रतिपाद्यतेईश्वरस्य
प्राप्तृत्वेचेतनस्यप्राप्यत्वंवक्तव्यंतच्चसर्वशास्त्रविरुद्धंईश्वरस्यप्राप्तृत्वेनस्वपरिपूर्णत्वेसम
संकल्पत्वेसत्यकामत्वाभिलाषादिन्येतननतस्यकार्यकरणंचाविद्यतेइतिचेतनस्यप्राप्त्यर्थसाधनानु
ष्ठानमपिनयुज्यतेनतस्यचेतनस्यदुःखस्यतुदुःखस्यप्राप्यत्वंतस्मात्प्राप्तिसाधकत्वंचेश्वरस्याहत्यनि
मित्तनिर्हेतुकत्वेप्रहेप्राप्तसिद्धिर्वानस्यात्स्वभावकारणकाधीनत्वसत्वेचेतनगतस्वीकारेणसहेतुकत्वं
वाच्यमितिप्राप्तोजीवस्तेनाप्राप्य...प्राप्तप्रापकःफलीचैवएव
स

१०० त्वमवतारे स्यात्सौर्यादिसकाशान्नं प्रापकत्वमतः प्राप्तिफलं भक्तिरनन्यगा इति श्रीवचनभूषण

मीमांसायां प्राप्यत्वादिशोधनाधिकारः सप्तविंशः २७ जीवस्य स्वातन्त्र्याभावे कर्तृत्वाद्यभावेन विधि

निषेधशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति शङ्कापासंगतेः स्वरूपतस्तु उपायस्य निर्हेतुकत्वं संभव

त्येतन्न संभवतीति तत्र पूर्वं जीवस्य कर्तृत्वं न संभवत्येतन्न संभवतीति तत्र पूर्वं विधिनिषेधशास्त्रवै

यर्थ्यं जीवस्य चेतनत्वाभावश्च प्रसज्यते अत एतेन प्रसज्यते तदा जीवस्य कर्तृत्वाद्युपायस्य न

निर्हेतुकत्वासिद्धिः यदा जीवस्य चेतनत्वाभावो विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यं च न प्रसज्येते तदा जीवस्य

स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये शेषत्वानुरोधेन कर्तृत्वसत्त्वेनोपायस्य निर्हेतुकत्वसिद्धिरित्येतद्द्वयोस्तत्प

तयोः फलमिदं स्वतन्त्रस्त्वीश्वरप्राप्त्वेन जीवस्य तदनभ्युपगमे विज्ञानेयत्तं तत्तुल्ये कर्मणि

तत्तुल्येऽपि च कर्ता विज्ञानात्माऽयं पुरुषः कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति

षिद्धावैयर्थ्यादिभ्य इति शास्त्राविरोधः विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यापत्तिः ईश्वरस्य फलित्वे

न चेतनस्य भोक्तृत्वाभावे एतदेवामृतत्वं इष्टानुष्ठानपत्तिसोऽश्नुते सर्वान्कामानित्यादिश्रुतिविरोधः

भोक्तृत्वाविरहेण कामनासिद्धेर्विधिशास्त्रानर्थक्यं भोक्तुरेव नियोज्यत्वात् धर्मादीनामपुरु १००

द्वितीयं सौंदर्यादिगुणाविष्काररूपसाधनमनुतिष्ठन् तज्जन्यत्वेनापत्तसिद्धानन्यप्रयोजनभ
क्तियुक्तं चेतनं स्वयमेव प्राप्नोति अवतारे एवं प्राप्तत्वमनन्यप्रयोजनचेतनप्राप्तिरेवावतारफलं
अनन्यप्रयोजनभक्तप्रसादनस्यावतारणं विनासंकल्पेनाप्यकृत्वा नु बहु स्यामिति संकल्पवा
तो दुष्कृतां विनाशार्थमवतारेण कार्यः उपासकानुग्रहार्थमपि न कार्यं तत्र तयोरित्वेनैव तदुपप
त्तेः धर्मसंस्थापनमपि दोषोक्तरुपत्वेनावश्यादेव भवति तस्यान्यथासिद्धेः अतः साधुसमाश्रयणा
मेवावतारप्रयोजनमनन्यस्य भागवतसंगी कसाधवप्रयोजनसंगताः अतोऽवतारपर्यन्तावर
णमेव भगवतः आश्रितेषु इदं भगवद्वात्सल्यमुक्तं यथा हि मेघकाः पीयंपारेवा स्वरूपे पुष्टिनिरतिमो
घेणे धाराः सदा सन्तु उदासन्तः स्मादि अतः ईश्वरस्यप्राप्यकत्वे सति प्राप्तत्वाद्बलेन स्वप्राप्यत्वा
प्यत्वान्यथासिद्धेः केवलं तु फलस्य नालयिकत्वाच्चेतरत्रास्यानिर्देशः तु कत्वासिद्धेः तन्नप्रयोजनप्राप्य
त्वं च लक्षणः सर्वप्रमाणैर्निर्विरुद्धत्वे तेषां गुणत्वादिगुणोक्तेति नात्र कापि विचारणा नैव न्विहेतुकस्य
साध्यत्वं च लक्षणः स्फुटं परयोष्याभिनवानुष्ठाने चाप्यसंभवतः तादृशी च परे व्योम्नि साधकेषु
दुर्लभा अनन्यानां विधिना ताराग्रामा लोभवेघनः रागो हि विषये दृष्टे दर्शनं चावतारणं प्राप्त

१०१ श्रुतेश्चादिना भोक्तृत्वस्वरसे विनियुक्तं तदेव कर्तृत्वं न व्यक्तं चतुर्थ्या स्व इष्टत्ववचनवासापादे
त्र देहसंपत्तिरित्सादिभिः परार्थत्वेन नियोजितं चैतन्यफलं भोक्तृत्वमपि अस्मन्नमहमन्नमि
सन्नत्वो पसर्जनतयापश्चादुक्तमन्नत्वोपयोगीति दर्शितं ततश्चाहमन्नादोहमन्नमित्यर्थः त
तश्चाधिकारानुगुण्येन कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः परार्थतया विनियोगादेतदधिकारैण्येन त
101 दानर्थक्यमिति संग्रहः परमात्मायदि भाषाफलीचाभ्युपगम्यते जीवकर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रमाणेन
न सिध्यतः तथाशास्त्रापि वैयर्थ्यं चैतन्यस्य च संभवेत् इति चैन्न कर्तृत्वे स्वार्थतानम सास चं६
चं६ नोनिवृत्तेस्तानयोश्च लं चतुर्थ्यापि परार्थता भोक्तृत्वं चते पाव्यते मुच्यते कंठतः श्रुतेश्च स्वा
दोहं भगवतोस्य न्यामित्यादिनातः स्वातंत्र्यपरतंत्राभ्यामधिकारस्य भेदतः कर्तृत्वादेः
परार्थत्वे न विरुध्यतः चैतन्यादेर्नैवैयर्थ्यमिति तत्वविनिर्णयः इति श्रीवचनभूषणे तत्वमी
मांसायां कर्तृत्वादिनस्त्वरणाधिकारो ह्याविंशः २२ शेषत्वापेक्षया स्वातंत्र्यस्य प्राधान्या
त दनुगुणं शेषत्वं नेयमिति कर्तृत्वादिर्जीवस्यादिति शंकया संगतं सहापकुडपाप
स्यतिहं तुकत्वं न संभवतीति तदर्थं कर्तृत्वं जीवस्यानुत्तनास्ति तदर्थं शेषत्वं प्रधानम् रामु०

स्वत्वसंभवः १०१

बाधितावभगवत्तैः कर्मानुष्ठानमप्येन सिद्धे तु तस्य कर्तृत्वरूपत्वात् आत्मनश्चैतन्यमेवनासि
द्धेत् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्तद्वस्यारूपत्वेन तयोरभावे चैतन्यस्याभावादात्मनस्तुच्छतापत्तिः
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामाग्रीकत्वेन प्रतीयमानयोरत्नेच्छतापत्तिः चैतन्यांगीकारेपि कर्तृत्वयोरभा भोक्तृ
वे तस्य वैफल्यं च स्वतश्चमेनेकप्रमाणोपपत्तिविरुद्धमिति जीवस्यैव कर्तृत्वादिकं सर्वमभ्युपगं
तव्यमिति नैव तेनेश्वरकर्तृत्वसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः उच्यते स्वयत्नानिवृत्तिः पारतंत्र्य फलं स्वप्रयोजनानि
वृत्तिः शेषत्वफलं परप्रयोजनप्रवृत्तिः प्रयत्नफलं तात्पर्यमपूरीति चैतन्यफलमिति पारतंत्र्यशे
षत्वयोरेवस्वरूपत्वेन तदनुरोधेन कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्नैयत्यान्न विरोधः इतरथा स्वरूपभावः मलम
त्रे मकारोदितं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः स्वार्थतानमः पदेन वारितात्मा सर्वधर्मान् इत्यादिशास्त्रे निषि
ध्यते न स्वार्थतावित्थविरोधः निषेधवचनानां पारतंत्र्यशेषत्वज्ञानवत् पुरुषविषयत्वात् कर्तृ
त्वभोक्तृत्वविधीनां तद्रहितविषयत्वाच्च उत्सर्गापवादन्यायेनाविरोधाभावात् न चैवं कर्तृत्व
भोक्तृत्वयोस्स्वतंत्राभावेऽभ्रमः येन चैतन्यप्रयत्नयोर्वैफल्यं किं तु परानुच्छूतेरिति साधारण्येन ई
श्वरस्य सत्यात्माचार्यादित्युपरमकर्तृत्वादेः कर्मशास्त्रार्थवत्तादेः चास्यापि मध्वनि विनियोगः कृतः सो

तेर

१०२ त्त्वमेव सर्वमुपदिश्यते यथा सर्वभागेषो बलवत्तरभागेन तन्निधाय स्वापि ज्ञातत्वं प्रथममनुदिश्यते तदु
तं वेदार्थसंग्रहे प्रत्येदं सर्वं शास्त्रं हृदयमी तत्रारम्भप्रथममेतेषां देवादिभेदरहितं ज्ञानैकाकारतया सर्वेषां स्वरू
पं प्रतिपाद्य तस्यापि स्वरूपस्य भगवच्छेषतैकरसतया भगवदात्मकतामभिप्रतिपाद्य तेषां परिज्ञानस्व।
रूपस्य भगवत्स्वरूपाधीनत्वाच्छेषत्वं प्रधानं तदुक्तं स्वरूपं स्वाधीनत्वात् स्वशेषत्वं च लभमानं परिज्ञानात् स्व
तायत्त स्वशेषत्वस्य सुषुप्तिप्रलययोरभावात् कादाचित्कत्वेनाप्राधान्यं तदुक्तं संसारदशायां भगव
203 च्छेषत्वस्याप्यभावेन कादाचित्कत्वं तुल्यं परिकरोपधानस्य कादाचित्कत्वेपि शेषत्वयोग्यतानि
त्येति मन्यसे तर्हि ज्ञातृत्वमपि तुल्यं तथैव भगवत्प्रकारतयैव लब्धसत्ताकत्वादात्मनः निरूपित
स्वरूपाविशेषणत्वं ज्ञातृत्वादेरपि तथा प्रकारतयैव लब्धसत्ताकत्वं किं प्रकारत्वं सत्ताव्याप्यामि
ति वा सत्ताकारणमिति वा आद्ये ज्ञातृत्वमपि स्वरूपसत्ताव्याप्यमेव [illegible] भगवत्स्वरूपाधी
नत्वेनात्मनः सत्तायाः स्वधर्मभगवत्प्रकारतायत्तत्वाभावात् [illegible] नान्यथालक्षणं तेषामेवेच्च त्ति३
नममात्रं शेषत्वमात्रस्याचेतनेष्वपि सत्त्वे नातिव्याप्तेः [illegible] एवदासमहात्मा इति दासत्वं च चेतनत्वे सति
शेषत्वं प्रतीतो ज्ञातृत्वमेव प्रधानं प्रतीतत्वेपि ज्ञातानानेदमयस्वात्मा शेषो हि परमात्मन इति शे राम०

प्र

तंत्रातंत्र्यमिति तदयं शेषत्वमात्रं स्वाभाविकं पारतंत्र्यमपीति तदयं शेषस्य पारतंत्र्ये मोक्षदशायामस्तु:
उ तेन तत्त्वशंकेति तदेवं प्रमाणे रात्मा शेषत्वेन निरूप्यते उ तत्पारतंत्र्येनेति पदप्रमाणे शेषत्वेन निरूप्यते तदा
मोक्षदशायां पारतंत्र्यस्यापि सत्वेन उभयोरपि निरुपाधिकत्वात् शेषत्वाभ्युपगमात् पारतंत्र्यं प्रधानमिति शेषत्वं
तदनुगुणं नेयमिति जीवस्य कर्तृत्वादुपायस्य निर्हेतुकत्वं न संभवतीति एवं च पदः प्रणवप्रमाणे रात्मा
शेषत्वेन निरूप्यते तदा मोक्षदशायां पारतंत्र्याभावेन शेषत्वस्यैव निरुपाधिकत्वात्तदेव प्रधानमिति
जीवस्य कर्तृत्वाभावादुपायस्य निर्हेतुकत्वसिद्धिरिति सिद्धांतः एवं च तत्त्व सर्वमिदं तदा शेषमते पादि
मूलमंत्रे शेषत्वस्य प्राधान्यं सिद्धेत् तदेव नान्त्रैर् लुप्तचतुर्थ्या शेषत्वोपमर्दनेन मकारे कर्तृत्वलक्ष
णत्वात् अनोद्यात् एवं बाधेनोसंसिद्धतरस्याहं सेस्यतीति न्यायात् न च मकारोदितत्वात्तत्र स्यनमः
शब्देन निषिद्धत्वात् शेषत्व भाव स्यमिति वाच्यं लुप्तचतुर्थ्या भोक्तृत्वस्य पुनरस्थापितत्वेन नमः श
ब्दस्य एवं तरयोः प्रतिपन्नत्वात् आनुगुण्येन नेयत्वात् एतेन मकारे भोक्तृत्व प्रकाशकत्वात्
रुपेपन्नत्वं मकारवाच्यस्यानर चतुर्थ्या भोग्यत्वोपस्थापनात् शेषत्वं प्रधानमिति निरस्तं स्यादि
ति पदस्मतमाथनया भोक्तृत्वस्य तन्नोपनेतरसुदितत्वात् भावाहिं तदेवं मित्तिन्यायेन सर्वत्रैः

१०३ रूपितस्वरूपविशेषणत्वात् तदपेक्षया बहिरंगामितिनिरूपकत्वं चाहंप्रत्ययगोचरत्वं प्रसक्तवत्
तत्र शेषत्वेप्यस्ति वेदान्तसूत्रसिद्धमतामहंप्रत्यये भगवच्छेषत्वस्फुरणाद्योगेपि त्वं बाऽहं मास्मि भ
गवतो देवत्वेऽस्याहंप्रत्यये ऽशालिनो भगवच्छरीरत्वप्रतीतेस्स्फुरणापि संसारिणामहंप्रत्यये शेषत्वं
नप्रतीयते पार्थेनस्यप्रत्ययस्य स्वाभिष्टत्वगोचरतया ऽप्रज्ञानं यदन्तोऽस्मदुक्तमिति भ्रान्तित्वं ऽप्रत एव
सर्वगत्वादनेन स्वरूपवाद्यमवस्थितः मतः सर्वमहं सर्वं भीमादिव्यवहारश्चात्मनोऽहंप्रत्यये शेषत्वस्फु
203 रणासम्भावाद्ध ज्ञानेति सिद्धान्तत्वस्य निरूपितस्वरूपविशेषणत्वस्फुरणञ्च शेषत्वं प्रधानं कैंचात्मनि
रूपोः शेषत्वज्ञानत्वयोः शेषत्वमेवमवलेशोऽविप्रतियोगित्वाच्छेषत्वस्य शेषप्रतियोगित्वाच्छेषि
त्वस्य स्वातन्त्र्याधित्वं हि तच्छेषभूतयोरपि न्याय्यं ऽप्रकारावभासकारैः शेषत्वे सत्येतज्ज्ञातृत्वं चेतनत्व
लक्षणं सम्प्रदायपरंपराप्राप्तकृतं ऽप्रत एव दासभूतोऽस्म्यत्र शेषत्वस्य प्राधान्याद्विवक्षया नान्वये
ति ऽनन्यार्हशेषभूतेज्ञानानन्दमयस्यात्मा शेषोऽहि परमात्मन इत्यादि लक्षणवाक्येषु ज्ञातृत्वस्य
प्रथमगनिरूपणेऽपेक्षात्वाच्चेदन्यायेनान्वयाधरक्रमवत्तद्व्यारोहणासौकर्यायक्रमेणते नवाय
नाम देनमोक्तृत्वप्रतिपादनात्स मोक्तृत्वमेवप्रधानमितिसूक्तमितिचेन्न ज्ञातृत्वस्य तदुत्तरनमसा राम० १०३

त्व

षत्वमप्रधानमुच्यते एवंज्ञातृत्वस्य प्रधानतया शेषत्वस्य ज्ञातृत्वलक्षणत्वस्वात्मं अशेषत्वाच्छेष्यनु
रोधेन स्वातिशयानाधायकत्वे सति परातिशयाधायकत्वं लक्षणं शेषत्वं अन्यशब्दस्यैवात्मोरेक्ता।
न्यपरत्वेन संकोचं कृत्वा स्वातिशयाधायकत्व [illegible] सह शेष
त्वमिति सिद्धा ते एवं भगवच्छेषत्वस्य स्वातंत्र्य शेषतया साधनदशायामीश्वरस्य कर्तृत्वमेवा
हकतया भगवच्छेषत्वस्य स्वार्थतया सिद्धिः फलदशायामेवाद्यैवानंदयामीतिफलस्य तदधीनत
या भोक्तृत्वनिर्वाहकत्वेन भगवच्छेषत्वस्य स्वार्थतासिद्धिः अत एव भगवदनुभवकैंकर्ययोः स्वा
गा र्थत्वं एवं भगवत्स्वरूपगुणविभूतीनां स्वानंदत्वादेव हि सत्वराड्वल्लीसुच्यते अत एव सहब्रह्मणा तेभ
गवतो प्राधान्यं प्रतिपाद्यते तेन स्नासाधनसाध्योभयदशायामपि ज्ञातृत्वस्य प्रधानत्वात् शेषत्व
स्य तदर्थतया अप्राधान्यात्र्चेतनस्य स्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वाविरहयोरसिद्धत्वात्तत्सेवमाहुस्तत्फलि
त्वं चेतिसहेतुकत्वसिद्धिरिति अगो अतेस्रहमर्थनधुकुतोनानंदघत्वतस्यमेव एववादिरास
मिरे अंतरंग निरूपकमिति ज्ञानानंदयोर्गुणयोर्निरूपितस्वरूपगुणत्वेन तटस्थत्वं तदपेक्षया शेष
त्वं स्वरूपनिरूपकत्वादंतरंगमित्यर्थः अयंभावः शेषत्वस्य स्वरूपनिरूपकत्वादंतरंगत्वात्तत्वस्यानि

१०५ नेदार्थत्वं सिद्धं परार्थकर्तृत्वादिकमौपाधिकं मोक्षदशायां तस्य स्वेप्रमाणाभावात् संसारदशायां
कादाचित्कं केवलपरार्थ [illegible] प्रवृत्तिरात्मनः स्वाप्युपाधिकात्वे दृष्टान्तः केवलपरार्थत्वमौपाधिकमित्य
त्राह इष्टेषुधारणवन्नतेरीय एवं परार्थकर्तृत्वादि मोक्षदशायां प्रमाणान्तरासिद्धः अहमन्नमहमन्नमि
त्यादि भावानुभवकैकर्तृत्वस्यान्नत्वाभिधानात् अन्नत्वदशायामात्मा तीपयोरभ्यां केवलपरा
204 र्थताम तीतेनिवासशाय्यासनपादुकेत्यादि वद्देवेतनत्वेनावस्थानमुच्यते अचेतनं च स्वस्य भोक्तृ ढं२
त्वविरहः अपी निपश्चाश्रुतं भोक्तृत्वमप्यदंतामीलेविशेषणान्तरस्त्रीत्वविषयमितिगम्यते
ख भोक्तृत्वं चैतस्य भोग्यत्वातिशयार्थेन मह्यमेव वादिन इति वचनात् तेन तु कर्तृत्वभोक्तृत्वमोः परार्थत्व
वत्स्वार्थमपि स्वरूपं यं यं कामयते सोऽश्नुत इति तस्य मोक्षदशायां दर्शनादित्यत आह शालं अनुमन्य
शेषत्वमुं व तेरीय यो अन्यशेषत्वमागन्तुकं तथा शेषत्वमप्यागन्तुकमित्यपि अचेतनवद्व्यादि ख४
गन्धादिधर्मस्य परार्थत्वमेव यथा स्वरूपं तथा चेतनगतकर्तृत्वभोक्तृत्वयोरपि परार्थत्वमे
व स्वरूपत्वात् औपाधिकं तत्र संसारदशायामप्राप्तविषययोः कर्तृत्वभोक्तृत्वविषयोरप्रा
विषयत्वं स्वार्थत्वं च प्रसक्त इति सर्वथोपाधिकं तथा प्राप्तविषयोरपि मोक्षदशाभाविन्योस्तयोः रा म०

१०५

स्वार्थतानिषेधादुत्तरवस्तुर्थ्यां भोग्यत्वेनोपस्थिते ः आत्मानि मध्यास्वातेपत्नं भोक्तृत्वं भोग्यत्वार्थमेव
भवेत् अहमन्नमहमन्नादइतिवत् किंच शेषत्वमुपक्रमे अवगतमिति प्रावल्येनोपक्रमानुगु।
ण्येनोपसंहारस्य नेयत्वादुपसंहारे मतीतं भोक्तृत्वं शेषत्वानुगुणमेव नेयं तदेव ममकारो ऽहंकर्तृत्व
त॰४ स्य स्वार्थतापरोऽहं भोक्तृत्वस्य च नमः पदेन स्वार्थतानिषेधात् तदुभयानर्हत्वलक्षणपारतंत्र्यशेष
त्वे च मतीतमिति कर्तृत्व भोक्तृत्वयोः स्वार्थत्वतदभावप्रतिपादकशास्त्रयोर्विषयसंभवस्यासं
भवान्निर्हेतुकत्वासिद्धिरिति अनेन त्वन्मते मकारोदितं स्वात्वं भगवच्छेषत्वासिद्धमिति तदवस्था
रूपं भोक्तृत्वमपि इत्युक्तं परगतमीति लक्षणातिशयासिद्धम पत्वं अन्येषां तु भगवच्छेषत्वं मम
कारोदितत्वस्वातंत्र्य अशेषामिति तस्यत्वात्तंत्र्यासिद्धं येन यात तदवस्थारूप कर्तृत्व भोक्तृत्वयोर्भग
वच्छेषत्वमित्यमुत्रच निर्वाहकत्वेनोपक्रुरुते इति भगवच्छेषस्य त्वातिशयाधायकत्वात् दास त्व
मेश्वर्यवादे न ज्ञानीनां चकरोम्यहमिति न्यायेन शेषशेषिभावस्यास एव स्वत्वे तयासिद्धे तनु
स्वार्थ कर्तृत्व भोक्तृत्वं निरुपाधिकं यं यं कामयते सोऽस्य संकल्पात्समुत्तिष्ठते जक्षन्क्रीडन्रममाणस्सो
श्नुते सर्वान्कामानित्यांमिमौ लोकान्दक्षापामापेतयोरुपलब्धेलक्तन्यायाद्वानुभवके कर्मादीनां स्वा

दि

१०५ केवलपरार्थत्वं च विरुद्धमिति मोक्षदशायां तदुभयं निपताधिकारिकमेव वक्तव्यं न चोपाधिसत्वे मु
क्तिभेदत्वापत्तिः अविरतुभवादिरहेणतदसंगात् एवं स्वार्थकर्तृत्वभोक्तृत्वयोरौपाधिकत्वे
सिद्धे चेतनस्य वंधदशायां मोक्षदशायामपि तदुभयप्रयुक्तनामधेयभावात् औपाधिकत्वं शेषत्व
स्य निरुपाधिकत्वात् तत्कृतनामधेयं अविनाशी स्यात् अहंकारमाधिरवार्ये नोडं तास्मात्मावक्तु
205 आडियाधयेत्त् आडियाणो रेवं बंधदशायां ब्रह्मविदाप्नोति न पश्यो मृत्युं पश्यतीसौपाधिकत्वे
त्मानुरूपसाधनानुष्ठानोपाधिना ब्रह्मवत् पश्यतीत्यनान्व्यवह्रीयते मोक्षदशायां रसं ह्येवायं
लब्ध्वानंदी भवति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति आनंदीश्वराद् ब्रह्मादिनामधेयैः स्वभोक्तृत्वोपाधि
कैर्व्यवह्रियते इदं सर्वमौपाधिककर्तृत्वभोक्तृत्वकृतनामधेयं मत्फलसाधनत्वात् मदीयमित्येतत्
दशाहंकारादीलयेनोद्यमासादयति ताद्दशाधिकारबोधस्यानन्यप्रयोजनत्वात् तस्य
विनाशि नामधेयत्वमेवेति भावः यथा कर्तृत्वकृतानां ब्रह्मविदानंदीत्यादीनां स्वातंत्र्यपारं अहंका
रावहत्वात् अनर्थहेतुत्वं तथा ग्रामकुलादितानामापि देहात्माभिमानरूपाहंकारहेतुत्वात् अनर्थावह
मिति ग्रामकुलादिवहं येरुवन्न अनर्थहेतुः कथमस्यानर्थहेतुत्वं विहितत्वादिति चेत् यद्यपि वे १०५
रामः०

स्वार्थत्वं प्रकृतिसंबंधोपाधिकं मोक्षसाधनानुष्ठानदशायां मोक्षसाधनत्वान्मर्यादितं कर्मे
ति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः स्वार्थतालक्षणाधिकारबोधस्याविद्यमानत्वात् तस्य चानादिकालेषु समस्तेषु
ज्ञानकर्मसु देहात्माभिमानकार्यत्वाच्च एवं प्रकृतिसंबंधवशात् साधनानुष्ठानदशोपात्तस्वार्थताया
स्सकलेतरत्वात् तस्य संकल्पेनेश्वरेणापि तत्प्रैव संकल्पितत्वात् तत्क्रतुन्यायेन मोक्षदशायामपि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः स्वार्थतानुवृत्तौ ते प्रकृतिसंबंधमूलत्वेन स्वार्थतासंकल्पानुगुणा भगवत्स
त्यसंकल्पस्य यावदात्मभाव्युपाधिकत्वेन स्थितत्वात् तदुपाधिकस्वार्थत्वमपि यावदात्मभाव्यनु
वर्त्तते अतः संसारदशायामस्वशेषत्ववन्मोक्षदशायां स्वार्थतालक्षणं स्वातन्त्र्यमप्यौपाधि
कमिति भावः ननु स्वशेषत्वपरशेषत्वयोरपि नैस्वार्थ्याधिकत्वं किमर्थं नांगीक्रियते सर्वोपाधि
विनिर्मोकस्य मोक्षत्वात् अन्यथा यावत्किंचिदुपाधिसत्वे मुक्तिभेदत्वापत्तेरिति चेन्न स्वशेषत्व
विरोधित्वात् अंतश्शेषत्वविरोधित्वादितरशेषत्वं भगवच्छेषत्वस्य यथा तादितरशेषत्वं भ
गवच्छेषत्वं न स्यादिति तथा स्वशेषत्वे अनुवर्त्तमानेपि भगवच्छेषत्वं नासिद्धमिति परगतातिश
याधानेच्छयोपादेयत्वमेव परस्य स्वरूपं सप्रशेषशालेलक्षणात् अतः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः स्वार्थत्वं

१०६ साधनेकर्त्तृता भवेत् इत्याशङ्क्य भोक्तृत्वं वहतीति हि सिद्धान्तेमेतेनौपाधिकत्वापि कर्त्तृताभोक्तृ
ताभवेत् उपाधिः परमेशस्य नित्यसंकल्प एव च तत्संकल्पानिदानं च साधनारंभकालिकं चेत
नस्यैव संकल्पः सोधिकारप्रबोधजः आधिकारिप्रबोधश्च देहात्मभ्रममूलकः तस्मात्सहेतुकी
मुक्तेरविद्यालेशसंभवान्निर्हेतुकी तु निःशेषतन्निवृत्त्यात्मिका भवेत् इति श्रीवचनभूषणनी
106 मांसायां प्रथमस्य परिच्छेदस्य चतुर्थप्रकरणं अधिकारएकोनत्रिंशः २९ अथ परिच्छेदे श
रभाधायप्रबन्धकेरणोष्टात्मके तत्र प्रथमप्रकरणे उद्देश्यस्वरूपं निरूपितं इतीमे उपायस्वरू कार
पत्वेनोपेशरणागतिविद्यापेक्षितदेशकालनियमापेक्षाल तत्त्वागकथनाधिकारिस्वरूपं नि
रूपितं चतुर्थे विद्यास्वरूपं निरूपितं अथ पंचमे सदादिविद्यावन्न्यासविद्यात्वेन शरणागति
विद्यायाः अपि यज्ञादिसापेक्षकत्वं शमादिसापेक्षकत्वं चेति उरवभेदेनाशंक्य तद्वारोसहेतु
कत्वमाहित्यपरिहृीयते अत्र प्रथमाधिकारे विद्याङ्गत्वाभावे प्रपत्त्यधिकारे पूर्वपेक्षाल्लेपित या
कर्त्तृत्वापत्तिरिति शंक्यासंगतिः संगत्यस्तु भगवतोनेरपेक्ष्येणोपायत्वसंभवेतिवेतिनरपेक्ष्य
ज्ञाद्युपायाधिकारोस्तिनेतितदर्थं सत्वत्वेवं वर्त्तयन् यावत्तायुषमितिश्च नेमुखत्तुमात्रस्य रा०म० १०६

स्मवानां च गोत्रप्रवराद्युच्चारणं विहितं तथापि एकां गोत्रपरमैकां तेनोनैगोत्रादिनामभाक्त्वं एकां।
त्वमपरे इत्यशक्तिनिबद्धत्वादतो वचनयोर्विषयभेदाद्विरोधशक्तितास्सर्पतस्त्र[illegible]उपापोपसत्या। ७।२
गोत्सिद्धोपायपरिग्रहो विधिर्नैव न यो ऽस्मिन्निरवत्तारफलं भवेत् रामकृष्णादि विभवेष्वर्चायां च मु
मुक्षये सोऽर्चादिगुणादन्यविरागो यश्च तो भवेत् ज्ञानशक्त्यादि कल्याणगुणादीनां च दर्शना
त् अन्योपायपरित्यागपूर्वकं वरणं भवेत् अतोऽधिकारबोधस्य अस्य कृत्ताया: केचेरपरा हि सा
क्षेत्रतो नात्र फलीभावसाध्या भवेत् साध्यफलीभावपत्रे अमभक्तेरसस्य कबीवृत: अब्रवीति गुणैर्दि
व्यचेष्टितालापनैरित्यक्रूरमालाकारादीन् भक्तान् कृत्वा ततः परं स्वशास्त्रेतान्सामर्थ्यप्र
दानप्रभुत्वेन च अन्यानुपायस्यौपायभावं ज्ञाप्यतः स्वयं नयति स्वपदं वा तं स्वस्मात् सिद्ध्य
हेतुतां स्वाधिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोगो मन्त्रे ऽस्मिन्नीरितः परम्प्रयोजनप्राप्तिविषये तेमतेयतः तस्मात्
निर्विशेषं त्वमालाने नप्रसज्यते एवं विभवहेतुत्वश्शेषत्वस्य प्रधानतात्रहंमस्य यबेद्यत्वाम्मंत्रेप्रप
मभीरणात् भाष्यकारस्य वचनात् विक्रमनयादपिशेषत्वमुख्यतासिद्धे कर्तृताभोक्तृता भवेत्प
रातिशयासिद्धार्थानो चेद्बाह्यत्वशेषतोऽशेषत्वस्य यदीलपनस्वदोषाहीश्वरो भवेत् शेषत्वस्यामसन्नेश:

१०७ न्यासाविधायामंगलानुत्संसंवल्लन संकल्पादेरप्रयाणमनुष्ठेयस्य साध्योपायाधिकारत्वव्यवहरणी
गत्वावश्यंगमतत्संज्ञापुरः सरधर्मत्यागस्याप्यप्रयाणमनुवर्त्तमानस्य सिद्धोपायाधिकारत्वमि
से३ तीवाच्यं तस्य तपोऽप्रमाणाभावात् तत्प्रयत्नादेरिव यावज्जीवं सिद्धोपायाधिकारत्वेन त्वयत्नसंभ
वेनैरपेक्ष्यहानेरस्य नाऽनुष्ठापनानुष्ठानुष्ठेय त्यादि यावज्जीवोपायाधिकारार्थं न यत्नापत्त्यनुष्ठेयं परिशद्धा ५४
पि सत्येव सर्वधर्मत्यागस्यैव स्वर्वेमंगत्वेनानुष्ठितस्याप्रयाणमनुवर्त्तमानत्वात् अन्यथा सिद्धो
पायनिरपेक्ष्यस्य भंगप्रसंगात् न संभवस्य लेशतः त्यागोऽपि परिशद्धार्थः तत्र प्रमाणं साधु
नामाचारः वस्त्राकर्षणादोपघाभानेसंरक्षणाय वस्त्रालंबनरूपत्वेपत्नत्यागो लज्जात्यागः
कृतः तद्वल्लोकापवादभीत्यादिनापि न प्रज्ञाघत्तुष्टेयामि स्वधः अयं भावः परित्यज्ये तत्र परीक्षुप
सर्गेण शक्तिलज्जायत्नानां त्यागो विवादितः इति सीतादीनां शक्ते त्यागा इव गम्यते आचा
रदर्शनादि साचारस्यापि संदिग्धापि निश्चायकत्वात् एवं सर्वधर्माणां शक्त्यादित्यागस्य सिद्धोपा
याधिकारत्वाविशेषप्रमाणेनानेतिष्ठिते सति सामान्यविशेषन्यायेन सरवत्विसादि सामान्यप्रमा।
णानां न प्रसिद्धिविषयत्वेन संकोचः गत्रैवयते इति तत्परः सिद्धोपायाधिकारार्थे सरत्वस्यैवामि १०७

२०७

यज्ञादिसापेक्षत्वमवगतं नेति तदर्थं शास्त्री तज्ज्ञापकस्य त्यागः। सिद्धोपायाधिकारस्तत्र मानम्।
स्ति नेति यदा ज्ञास्त्यादिसाध्यागमानं नास्ति तस्य सर्वेषामेव रुत्यादिश्रुतिसंकोचकत्वाभावेन तस्या सर्व।
विषयत्वादुपायाधिकारत्वेन तद्वत्तुष्ठानापेक्षया चेतनयत्नसापेक्षत्वेन निरपेक्षोपायत्वहानेः
यदाशास्त्यादिसाध्यागस्योपायाधिकारत्वे प्रमाणासंभवात्तदा रवत्वविसादेः शरणागतिविधे
स्तद्व्यतिरिक्तविषयतया न तस्य यज्ञादि ये त्यागमकत्वामिति यत्नाभावान्न सिद्धोपायनैरपे
क्ष्यहानिरिति फलितं सर्वधर्मांस्तु शरणागतेः सर्वधर्मत्यागांगतया यज्ञाद्यंगत्वाभावेपि
सिद्धोपायस्य यावज्जीवनाधिकारसापेक्षत्वेन तदपेक्षा शरणवरणस्य सहकृत्वेष्युपाधिकार पा०
११५ स्याभयोरनुवृत्तेः सिद्धांतितत्वात्तस्य यज्ञादिवर्णाश्रमधर्मा यावज्जीवमनुष्ठेयाः सदा दिवि
धानिषेधविधास्तेषु यज्ञाद्यनुष्ठीयमानास्सर्वे विधानिषेधाः सत्त्वे पर्मेणुपप्ये सपरांग्रीतिरूपा वहन्
मत्स्य जुष्फलतां यांति निषिद्धं गसेव वर्जनीयत्वेन परिहरणीयत्वेन सौलभ्यांगत्वेन नानुष्ठीयते शरणागतिवि
धानिषेधस्तु सिद्धोपायाधिकारतयानुष्ठीयते तत्र सर्वत्र प्रपन्नः समानः अभिसंधिमात्रमेतेषां
भेदः एतेरेभ्युतेषां अनुष्ठानं प्रपन्नेन तु नेषाया वश्यकामनुष्ठानमिति नाधिकारसंकरः नन्व

१०२ ज्ञात्वापीभिमानस्यैववत्तेस्तारकत्वात् अतोभगवतोयोगाभ्यासादियत्नसापेक्षत्वान्ननिरपेक्षोपा
यसिद्धिरितिअशोच्यते उपेयत्वंतुभक्तिसाध्यपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्त्येकोपेयाधिकारात्तेचसिद्धोपा
यसाध्यानस्वप्रवृत्तसाध्या इत्यर्थः दर्शनेपरभक्तिः साक्षात्कारंज्ञानंतुसंगमः पुनर्विश्लेषभीरुत्वंप
म४ रमाभक्तिरुच्यते इत्यनेनपरभक्तिपरज्ञानपरमभक्तीनांज्ञानदर्शनप्राप्तिरूपत्वमुच्यते प्रीतिरूप
२०८ याययास्मृत्याविनाक्षणमपिस्थातुंनशक्यतेसापराभक्तिरुच्यते इयंपरभक्तिर्यदानन्वयपरिर्दि
दिनोच्यते ममसर्वसमानाकारासैवस्यात्तिः परंज्ञानमिदंयत्स्वप्रासहृत् इत्यादिनोच्यते साक्षात्का
ररूपाययास्मृत्याविनाक्षणंनस्यात् सापरमाभक्तिः इयंनवोदितेत्यादिनोच्यते अमीपरम
भक्त्यादयः अत्रप्रेममधुतन्त्रेवाणाधोद्विविधेतुनतयोमेघुमेलनेनोच्यते उपेयाधिकाररूपापर
भक्तिपर्यन्तासाध्यभक्तिर्नयोगाभ्यासादिजन्या तथात्वेसाध्यभक्तित्वस्यैवाप्रसंगात् उपायभक्तिः
प्रारब्धव्यतिरिक्ताघनाशिनीसाध्यभक्तिस्तुसाङ्गप्रारब्धस्यापिभूयसीतियोगाभ्यासादिज(
न्यासाधनभक्तिः केवलसिद्धोपायजन्यासाध्यभक्तिरितिस्फुटयते नचचरमाण्यस्ययोग्यानुपल
आसिद्धोपायः शंकनीयः लक्षणंतुनविश्लेषभीरुत्वंलक्षणंपरमभक्तिरेहिंदृष्ट्वानचसायो रा म०

निस्तुते: यावज्जीवमनुष्ठेयं प्रपत्यादिरिति वे त्र्यतत् प्राक्किल ज्ञाप्रपन्नानां साङ्गोपायाधिकारत्वत: सी

रो२ ताप्रभृति श्रीहस्तनामाचार्यैरधिकारिता: इति श्रीवचनभूषणव्याख्यानीमांसायां सिद्धोपायाधिकारिशोधना

धिकार: निरूपित: ३० मामनुप्रपत्यादे: सिद्धोपायाधिकारत्वं भक्त्यादेरुपेयाधिकारत्वान्निरपेक्षत्वं सं

ली भवतीति शंकाया संगतिरुसंशयतु भगवतो निरपेक्षोपायत्वं संभवतीत्येतन्न तदर्थं भक्त्यादेरुपेयाधिकार

त्वमपीत्येति तदर्थयोगाद्यभावेपि भक्तेरुत्पत्ति: संभवतीत्येति यदा न संभवति तदा निर्दिध्या

सनादिविधेर्भक्तिमात्रे साधनानंतरत्वबोधकतया उपायाधिकारसिद्ध्यर्थयोगादेरनुष्ठेयतया स्वय

त्नसंभवान्न निरपेक्षत्वासिद्धि: यद्यपि योगादिकं विनापि परभक्तेरुत्पत्ति संभवस्तदा योगादिवैयर्थ्यादे: सु

म९ यत्नेपरमात्मविषयतया सिद्धोपायाधिकारस्यान्यथा सिद्धत्वेपि उपेयाधिकारोपलक्षायेहत: उप

याधिकाररूपानुष्ठानस्यावश्यकत्वे तावत् परमभक्त्यादिरूपावश्यंवाच्यागध्यपरभक्तियुक्तं कुरुष्वेत्यादिना

भाष्यकारै: प्रार्थितत्वात् साच सहकार्यंतरयोगाभ्यासं विना न संभवतीति न तु भक्त्यादौ परभक्त्या नां

द्यपेक्षा ननु प्रपन्नानां तदपेक्षेति तदर्थं न कैपरवश्यप्रज्ञानाधिक्यप्रपन्नपो भगवद्वदन्यत्र अनपल

लापेक्ष त्वस्य व्यभिचारात् अनन्यप्रपन्नेष्वपि परमभक्त्यादिमत्त्वे तु न भगवत: सिद्धोपायत्वाकेतु

प्रपन्नानां योगाभावेपि परभक्त्यादिसंभवेन स्वयत्नविरहान्निरपेक्षत्वसिद्धिरिति तत्र तेरर्थं ... ५४

१०५ नेपि अर्चाविभवादिविग्रहस्यैव लक्षणात् परमात्मानुग्रहविशेषात् अवतारादौ तादृशभावएवो
पपत्तिरित्यर्थः एवं सत्यपि वस्तुतः उपायत्वाद् उपायकोट्यनुप्रवेशः स्यादित्यत्राह अतएवनेति
उपायान्तरस्यागत्वेनानुष्ठानमपि नोपायत्वं भवति सिद्धोपायस्यानिरपेक्षत्वादिति भावः एवं प्र
पत्त्यतिशयाद् उपायान्तरेष्वपि प्रपन्नस्य यागसिद्धौ नां किं हेत्वेसाकांक्षायामाह अनन्येतिपरांकु
209 शादीनामुपायान्तरप्रवृत्तेरुपायत्वबुद्धिकृतत्वेपि साध्यभावे कु [illegible] रितत्वा
त् नोपायकोट्यन्वयः अत्र पुनरुपायत्वबुद्धिविरहेण केवलशास्त्रएव कृतस्योपायकोटि
निवेशाभावः किं पुनर्न्यायसिद्धइतिभावः ननु परांकुशादीनामुपायान्तरप्रवृत्तिरज्ञानमूला
स्यादित्यत्राह ज्ञानविपाकेति कर्ममूला ज्ञानाद्भक्तिपारवश्यकृता ज्ञानमूलतमागमीतिभावः एवम
पीन्द्रियपालीपतेरितिवचनाद् उपायभातेवंधकं स्यादित्यत्राह उपायेति भक्तिपारवश्यमूलत्वाद्वि
लंबासहत्वाभावात् सिद्धोपायप्रवृत्तिनुत्स्यत्वादपि नोपायभातेवंधकामित्यत्राह साध्येति एवं प
रांकुशादीनां ज्ञानाप्रभृतीनां देहत्यागप्रवृत्तेरनुपायतया केवलविश्लेषभीरुत्वकृतत्वादिति वि
श्री श्लेषभीरुत्वस्यचयोगसंक्ले नाद्यभावेपि विषयप्रवणायामेन भगवाद्दिश्यहेसंभवात् नोपायाधिकारत्व रामं
१०५

सा॰ १ गं॰ ध्यातीर्थस्योपनित्वेन योगाद्यनर्हत्वात् तेषु तत्संभवस्य वक्तव्यत्वाद् इत्यमाणाविरुद्धत्वाच्च ननु नपायु
षमत्वसाधनमन्त्रिनि शास्त्र तत्तेषां देहत्यागः नयाचस्पर्शने देवकार्यपरोक्षत्वात्स्वांतनुयत्पारि
त्यजेत्तस्यातिविहमुसायुज्यमापि याचक्रहत्त्वरः अग्निप्रवेशयज्ञात्यै कुरुत्तेमकुलात्मनासया
न्पातिप्रकाशेन विमानेन ममालयातिमादि अन्यपोपायत्वेन तद्देहत्यागोपन्यासनोपपत्तेर्वि
रुध्यते उपायापायसंयोगः इति स्वतेः ननु हवनुक्रियादि उपायेषु पायत्वज्ञानजन्यात्मप्रवृत्तेर्नि
षिध्यते न तु रागप्रासापीत्यर्थः नित्यनैमित्तिककाम्येतरेषु देहत्यागाद्युपायेषु प्रवृत्तेस्त्रेधा
विधिवाक्यात् रागात् तन्निषेधेन तः प्रवृत्तिरुपायज्ञानान्न प्रवृत्तानां सिद्धोपायनिष्ठत्वेन नोप
पत्वज्ञानान्तत्र प्रवृत्तिरिति रागादेव वक्तव्यात् तत्राप्युपायेव तेषु उपायत्वज्ञानजन्यात्वित्य
ममः रागादपि प्रवृत्तसुपपत्तेरिति ननु विश्लेषभीरुत्वपर्यन्तरागो नैतेषां संभवति प्रथमस्य का
मिमदितकषायस्य योगेन स्वात्मदर्शनश्रवकालेनरतेश्राथानंदः द्वितीयस्य परमात्मसाक्षात्का
रस्य हि तत्संभवत्स्वतत्र भावेनेति विषयप्रवणस्याप्राप्तविषये च तु रागवपवर्ते लक्ष्यापाद्
नप्रसाव एवं भवति ननु तत्स्वतगात्मनो ज्ञानानंदादिवैलक्षण्यज्ञानात् तद्स्वरूपानंदाद्यसा

११० रमात्माविषयभक्तिजन्यः नैष्ठानादिना मुक्तिर्भक्त्या शमादिरिसन्योन्याश्रयः भगवत्साक्षात्कारजन्मत्वस्य
तत्त्वदर्शीवचनेन तत्त्वोपदेष्टाभ्यामवगतेः तत्तच्छ्रोतृकवचनेन बलादिंद्रियनियमनप्रकारकं विधाय
कथास्वनुश्रवणगानेति इत्थं विषयं न च भगवत्सा त्कारवत्त्वाभावोक्तेंद्रियनियमनप्रकारस्य।
स्वयत्नरूपत्वाद्वैंद्रियजयाभावाद्विद्यासिद्धिप्रसंगइति वाच्यं उत्तरत्र प्रासंगिकाधिकारे परिहार
स्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्माद्भगवतोग्निरपेक्षत्वं संग्रहः विद्यामात्रे शमादीनामंगत्वं श्रुतिचोदितं श
मादियत्नसाध्यः स्यादिति चेन्न न त्वसिध्यति तथापि यत्नापेक्षा तत्र विद्यते नहि लोकवत् परमात्मनिया
भक्तिस्तत्र हेतुत्वकीर्तनादिति इति वचनप्रबलमीमांसायां शमादिनिरूपणाधिकारोदाहृ
ताः ३२ ननु एवमपि स्वयत्नोदृत्पन्नः विद्यामात्रस्य पांडित्यसापेक्षत्वादिति शंकोपासंगतिः संग्र
हस्तु भगवदुपायत्वं चेत्तन्न सापेक्षं नवेति तद्रूप पांडित्यमाचार्यानुवर्त्तनयत्नसापेक्षं नवेति य।
दि सापेक्षं तदा प्रयत्नावश्यकता यदा निरपेक्षं तदा प्रयत्नाभाव इति स्वपक्षं तु तस्माद्भूत्स्मणा।
पांडित्यं निर्विघ्नवाल्येन निष्णासेदिति पांडित्यमुवाल्ये विहितं तत्त्व वाल्यं स्वमाहात्म्यानाविष्कार
रूपतया प्रवृत्तिरूपं नास्ति पांडित्यं तु प्रतिष्ठितब्रह्मविद्यात्वं श्रुतब्रह्मविद्याप्रापाः सन्ति इत्येतत्वं राम॰

११०

220

पंशाद्वरणासिद्ध्यर्थं योगाभ्यासादियत्नः कार्यः चेत्तन्नैवेत्याह स्वत एव परभक्तेर्जीवत्वात् तद्देवस
पन्नेष्वपत्नस्सिद्धपरभक्त्यादिसंभवान्न स्वयत्नापेक्षेति न भगवदुपायस…सापेक्षत्वासिद्धिरिति भावः
संगृहः उपेयस्याधिकारो ह परभक्त्यादिलक्षणः योगाभ्यासादिसंपाद्यस्तस्मात्सिद्धं सहेतुकं न योगा
दिभिः साध्यः किं तु वा विग्रहादितः सौमित्र्यादिषु तद्दृष्टेस्तेषु योगाद्यदर्शनात् इति वचनभूषणामीमां
सायां उपायाधिकारप्रकरणे श्लो ३१ ननु एवमपि स्वयत्नो दुस्त्यजः शान्तो दान्त इत्यादिविधामात्रस्य श भि५
मादिसापेक्षत्वदर्शनादिति शंकमानं गात्रिसंशय तु ईश्वरोपायत्वं निरपेक्षं न वा तदर्थं शरणागति
विधापेक्षितशमादिपिच्छेदाः … नसीरस्वरूपनियमनप्रकारसापेक्षत्वान्न … रपेक्ष इत्यपरा सापेक्षत्व
दा स्वयत्नो वश्यंभावः यदा निरपेक्षस्तदा स्वयत्नाभाव इति पूर्वोत्तरयोः फलति एवं पक्षतनु उत्कर्षका
रेण शरणागतिविधाया यस्तादिमनना घनपेक्षत्वे विशमाद्यपेक्षा तावदावश्यको नान्वेरत्ते दुष्करिता
दिस्यादिश्रुतेः शमादिश्व यद्वेताप्तसीमाहः अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते इति श्रुतिस्मृ
तिभ्यां यत्नसाध्यो वगतः अथ कथं भगवतो निरपेक्षत्वाभिसंधानं तु देशे रसादि शरणागतेः सह
कारिभूतशमादेर्नैद्रियनियमनादिरूपप्रयत्नजन्यः किं तु परमात्मा नियोरको विरक्तो परमात्मनो तिप

१११ आश्रयाणामनुवर्त्तिते रूपमात्रप्रसन्नेन पाण्डित्यं लभ्यते यतः अतस्तद्रूपप्रपत्तौ न वर्त्तेत इतीष्य
ते। इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां पाण्डित्यागमनिरूपणाधिकारः ॥ अथ द्वेषः। ३३ श्रमादिषु संग्र
हं यो लरमापि लोलपगतिरश्रुतानि आदि शरणागतिविषयां संदिग्धादाविवर्ज्य रे तेसामनुद्विग्नतेसांचा २
धिकारोऽस्ति ३ तोद्दूरेतस्मामेवेदं प्रथममविचारः तदर्थं सर्वकामां भ्रसा तरागनि सूत्रसर्वशब्दे आ
रब्धभोगस्यापि संग्रहः क्रतं ३ त देहान्तरलोकान्तरभाविभोगपरं तदर्थं मालेकी वा यदि वा देहस्यारो
भोग ६ दूत्रशब्दो देहान्तरलोकान्तरभाविविरक्तपर ३ तभोगमात्रविरक्तपरो वा तदर्थं अजगरवृत्तिरूप
सर्वविषयो ३ त आगमनेरविषयेति यदा देत्रशब्दो देहान्तरलोकान्तरभाविभोगमात्रेविरक्त
परः तदा सर्वशब्दस्य देहान्तरलोकान्तरभाविभोगमात्रे विरक्तपरतया अविरक्तस्याप्यधिका
रः शरणागतौ संभवति यदा त्र सशब्दरोहिकामुष्मिकभोगविरक्तपरः अजैरवृत्तिश्चशरणा ग५
गतेरविषयात्त दासर्वकामैरस्याहि कामुष्मिकभोगमात्रपरतया ३ तेसां विरक्तानामेवश २
२२१ (margin, pencil, beside line 4)
शव २ रणागतावधिकारः इतस्मि अधिकारं वक्तुं तत्त्वविदिहितात्विषयानिवृत्तस्यैवमपत्तावधिकारः
स्यनुपपन्नं तदाभ्रदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति विध्यैव लाद्विरक्तानां चतुर्थाश्रम राम०
१११

चसर्वस्वदानेन वा चिरंकालगुरुसेवया वा भवतीत्याजहारेमाः श्रद्धानेनैव गुरवे नालापायेऽप्यधार
स्वत्रापशूद्राधिकारे तथानैर्गुण्येन त्वात् यस्य देवे परा भक्तिरित्यादिषूपपमेवाधिकउच्यते भक्तेः स्तुति
मत्वनमस्काररूपत्वात् श्रवणएवं सामेत्यागोरितिगुरुसुश्रूषाउपेलक्ष्यते तस्याः श्रवणाङ्गत्वे वि
धाया अपि पांडित्यापेक्षणात् पांडित्यस्य गुरुसुश्रूषापेक्षत्वात् तत्र यत्नश्चावश्यकः सत्त्वात्तस्माद्गुरो
स्त्वादिशमादिस्सादिनात तस्सर्वेकाचार्यसमाश्रयणमुच्यते नचात्रविद्यायमाचार्योपसदनमात्रमपेक्ष्यते
किंतु उक्तविनाथे आत्मात्मीयभरसमर्पणरूपा शरणागतिरेवापेक्ष्यते शरणागतिश्च न स्वयत्नरू
पेति एवमेवोक्तं मनः तथामात्रप्रसन्नाचार्यकरुणादेव पांडित्यलाभः श्रीमधुरकविदिव्यसूक्तौ सर्व
स्वदानगुरुसुश्रूषावचो विद्यांतरानिर्विषयं रेहिमे इत्यामेत इतश्श्रवणाध्यानांतरस्याचार्यानुवर्त
नाविरहस्तन एव प्रपन्नस्याचार्यभक्तिरपि साध्यमनपेत्य तु प्रविष्टा गुरुभक्तेरामोक्षभावेनयायावज्जी
वमाचार्यानुवर्त्तैरप्यविकलाश्रवतारायवरहस्सूतस्यरे वचनमप्युपपन्नं पारेश्वरस्यागस्यविद्यामानिर्दिष्ट
तार्थत्वाभावात् मोक्षार्थत्वाभावाच्च न स्वयत्नापेक्षेति संग्रहः उपासकानामाचार्यवरणमार्त्विज्या
मिव तत्र पांडित्यसिद्ध्यर्थं तत्सिद्धौ नानुवर्तनं ताङ्शानानापिमिस्युक्तं श्रुतोमो सदा अतत्तेस्तस्मैतुवर्तते

भवितुंप्राप्तामेतीयदृच्छयापातस्माद्यदृच्छयागतंसममनुभोक्तव्यमेवपरंतुतद्विषयेयत्नोनकार्यः
तल्लाभेऽप्यतिसंतोषश्चनकार्यः [illegible] उसलिस्थ्यातिनग्रानांग्स्यतोऽचैंताकुलस्तवयपो
स्तितयेपानाशःग्स्थितिस्तद्धुद्धिविष्यतो [illegible] कर्मीकर्मानुस्रसान्योन्यंप्राप्यमधिगच्छतीतिनाहारं
म॰८ चिंतयेत्स्वात्तोधर्ममेवानुचिंतयेत् आहारोऽपिमनुष्याणांजन्मनासहजायतेइत्यादितस्माद्य
दृच्छयागतास्रगादिविषयास्त्वनुभाव्याः [illegible] अतएवत्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंका
रचर्चिताःउच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहीत्युद्धव [illegible] तोविहितेयोऽधीत्संगस्यविहि त
तामपितृछिद्वल्लकंबंदनादेष्वत्यागःसर्वथानुपपन्नः [illegible] गाक्लतोयंभोगःसर्वथासाम्यस्तुहि
स्वनुयोगेऽप्यसारस्वीकारोयत्नादिपुत्रराडाप्योऽस्वीकारश्चाशक्यःइत्यास्तांतानुत्तांकैकयमेवलुप्यते
[illegible]पेतरंमानरंदारानिस्ताघुतंतदानींविषयंभावविवेरागपूर्वंप्राप्तमप्रताववेतेषांसान्निध्येस्तुवि
धीयतेइत्यप्रयुक्तावेतास्मिन्नभावेऽप्यसुतरांनरामेस्तु [illegible] विहितविषयेपिविरक्तिकाष्टाधिकारः
काष्टापन्नविरक्तेःसर्वत्राधिकारत्वेज्ञानभक्तिकर्मणामपिकोष्टापन्नानामेवाधिकारत्वेकुम
त्रेनोऽप्रत्ने [illegible] नभक्त्यादिमोंऽघेपियथाद्यज्ञानामधिकारःस्यात्तथावैराग्यमोघेऽप्यधिकारोभ राम॰

२८ स्वास्वरूपंभावात्तैर्ब्राह्मणानामेवश्रवणादावधिकारइतिकुदृष्टिमोहाद्दानादौकेशान्त्येचग्रह
स्थेषाविश्रवणादौतुविद्यादर्शनेनवाधःस्यादिति किंच ब्राह्मणोवायुदिवाहस्तस्यादिना च स्यापिश्र
वणादावधिकारः स्मृतेः कर्मवंचप्रारब्धशरीरतदनुबंधिभोगेष्ववैराग्याभावः स्वदारादि
ब्रह्मलिंगाद्याप्रारब्धेतरभोगादिवैरागोधिकारः नतयाश्रयत्नौ परंतुशरीरांतरप्रारब्धस्थखंडेवैरा
गइतिवेदनम् अस्तु यथा देहयात्रामात्र प्रसिद्धप्रसंगः भुक्तिं हि उपरमोपनतभोगपरित्यागे
यत्नानुष्ठानलोपमेसंगाश्चेनतस्मतेदैतानमदोयेभ्योभुंक्तेस्तेनएवेतिमत्स्यवायापत्तिःप्रार
ब्धोपनतभोगपरित्यागेस्तुउक्तत्वेनप्रारब्धकर्मणांप्रातिघातेवधकत्वाचस्मात्नाभुक्तंक्षीयते
कर्मकल्पकोटिशतैरपीतिस्मृतेः अतएवअयत्नादागताः सेव्याःगृहस्थैर्विषयाःसदानस
त्वेयातैतद्धर्म्यमनुपभोगंयदृच्छयाप्रत्याचक्षतेनचाप्येनमनुरुध्येत्सुदुर्लभमपितद्गतादिस्मृ
तेनतस्यप्रारब्धकर्मफलत्वेनागतानांविषयाणामनिवार्यप्रारब्धकर्मक्षयोभवतीतिमत्वातदनु
भवंयुक्तं तदुक्तंवेदांताचार्यैःस्वयमेवमतारशास्त्राविरुद्धाविषयाःस्वात्मीनव्यावर्त्तेपिभाव
त्संकल्पादेवागतानांप्रारब्धकर्मफलभवनमेवमोचनंभवनीतिमत्वातदानिवाधीतु

११२ गमकत्वात् भोगाविरक्तस्यापि तदीयाराधनादिकैंकर्यानुष्ठानार्थं शरीरस्थितीच्छायुपपद्यते उपासक
स्यारब्धेतरस्वैरक्तिमुमुक्षोर्देहान्तां प्रारब्धस्वदेविरक्तिमुमुक्षोः प्रान्तोनामभ्युपगम्य प्रारब्धावि
रक्तिमुमुक्षोरनन्तरं प्रारब्धोपनीतभोगत्यागे देहयात्रायाश्च प्यसिद्धिप्रसंगइतिचेन्न प्रव्रा
जितस्य तस्यापि सर्वैषणाविमुक्तत्वेन भैक्ष्याहृत्वात् अप्यवीहृच्छोपनतद्रव्याणां स्वीक
223 स्यपञ्चयज्ञादिकानिर्वर्त्यतयापि तत्वेन देहधारणापेक्षिताशमात्रस्वीकारे नविरक्तिर्भज्यते (
प्रव्राजिवद्देहधारणमात्राय पनते भस्मियेन्नप्राक्कतभोगाविषयतात विरक्तः प्रारब्धोप
नतयीष्टद्रव्याणां तदीयाराधनाद्यर्थतया विनियोगोपपत्तेश्च भैक्ष्यानिष्ठेनापतेर्नैवतिक्ष
माहात्म्यादिनानुपभुक्तस्यापि प्रारब्धस्य नाशोपपत्तेः अजगरवृत्तिनिष्ठानां धर्मार्थत
याविनियोगप्रसक्तेनोपपद्यतया तत्वाशय उपपद्यते तस्मात् स्वोपभुक्तेस्यादिकं शरणागति
विषयानिष्टव्यतिरिक्तविषयं देहधारणोपयुक्तान्नपानमात्रस्वीकारे ऽस्याधिकारात् अ
स्यापि महाचार्यैः प्रपत्तीनां लङ्घनप्रा[illegible] क्लेतरसापद्यतीति हि लोकप्रसिद्धः अन्येषां यन्नशि
ष्णशानेनोत्तरीयकत्तयाशक्तेतरसाद्भिन्नतीता वापि वा धेरनुयोगस्वाभाव्यत्वात्कामस्यत राम०

वत्स्यैव तस्मादनेकोपपत्तिप्रमाणाविरोधात् स्वव्यापाराच्च विरक्तानामेव शरणागतावधिका
र इत्यसमंजसमिति [illegible] नो चेद्विहितविषयेऽपि विरक्तिमतः शरणागतावधिकारः
पितरं मातरं मीत्तिस्त्वे: [illegible] तस्मान्नविषय [illegible] उभयविषयत्वस्याशङ्कास्वारस्यात् प्रथमप्रती
तस्य त्यागे कारणाभावात् सर्वकामानित्यत्र सर्वशब्दस्यैहिकानु[illegible]ककामपरत्वस्वारस्याच्च
पितरामित्यादिपरिगणितकामानामैहिकत्वं हि च प्रथमं प्रतीतोपपत्ते[illegible] सर्वधर्मपदसमभिव्या
हृत सर्वकामपदाच्च इहामुत्रोभयविषयत्वमेव गम्यते सर्वधर्मत्यागस्योभयसाधारणत्वात्
न च विरक्तानामेवाधिकारत्वे गृहस्थाद्यधिकाराभावप्रसङ्गः ऐहिकभोगविरक्तिसंभवेऽपि गार्ह
स्थ्यधर्मानुष्ठानलोपसंभवेन चतुर्थाश्रमपर्यवसानानुपपत्तेः यदहरेव विरजेदिति गार्हस्थ्य
धर्मानुष्ठानस्यैव विरक्त्यभाव इति पक्षान्तरत्वेन श्रुतिप्रकाशिकायामुक्तत्वात् तत्रश्चैवेषां
चैहिकविषयविरक्तिसंभवेऽपि तदीयाराधनपक्षानुष्ठानरूपगार्हस्थ्यधर्मव्यवस्थानोपपत्तेः न
चैहिकभोगाभिरहितानां हस्तानामप्यधिकारस्मरणबोधकं यत्तत्प्रारब्धदेहेऽपि शोचसान्तेः
सदुत्पन्नेति यस्य देहान्तरे तत्कोऽहमः स उक्ते । इति वदमानदेहमात्रस्य शोकाविषयत्वाभावाच

११८ तिरीतिश्चेत् तेषां गतिरन्यतैवागतिः यथा आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति नियतान्नत्वस्याधिका
रत्वेपि अनियतान्नत्वस्यापद्विषयत्वं निश्चीयते एवं विषयसंदृष्टान्त्यात्तु न शक्यते येनाधिकारि
णा तद्दृष्टापत्तं यद्यपि अन्येषां विषयसन्निधिपरिहारादिना कामो जेतुं शक्यः अनेकैः कर्मभि
शि॰४ र्यासहासन्निहितेति कदाचिद्विकारो भवत्येव नयतर्हि निःशेषेण साक्षात्त्यागः अतत्सन्निधिकृत
ना॰५ कादाचित्कप्रत्यवायस्य पुनः संपदनादिभ्रपनेतुं शक्यत्वेन अस्य सहेतोरिति न्यायेन महाफलवे
कर्मलोपस्यायुक्तत्वात् तस्यापि पुत्रपौत्रादिना अनेकात्मोज्जीवनहेतुत्वेन कैंकर्यत्वाच्च पुत्राणां
यत्नाश्च भागवताराधनोपयोगित्वाच्च तत्त्यागमकरणं चेति गुरुनामकरण विषयत्वाच्च अतो विहित
विषयाविरक्तिः संदिग्धा नतु काम्यफलाविरक्तिः परमात्मदर्शनविहीनात्तो न भवेत् परमात्मानियो
रक्तो विरक्तो परमात्मनीत्युक्तेरसवर्जंदृधुधानेस्यादेनेयं विरक्तिसूरीणामिवास्मिन्नकाम्यपन्ना।
किंतु यतिवैराग्यतुल्यालाचार्दृष्टसामर्थ्यात्मसाध्या भवितुमर्हतीति भावः यथा अनन्याहिर्शेषतं
न्यासेषाय निश्चोपासकयोस्तु स्वं अपरं देवतान्तरसंभक्तिं नित्यकर्मविधिनेति नित्यकर्मणां देवतान्त
रसंसर्गात्प्रारणगतस्य तु परं तस्य नित्यकर्मणां वर्णाश्रमप्रयुक्तत्वाभावेन साक्षाद्देवपरमात्मपरा। रा॰न॰
११८

225

त्रासवर्तिकत्वेन च प्रत्यवायाभावाच्च नन्वेवं सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य सर्वात्मनात्मप्रपन्नस्य अस्मरणात्मीयसर्गो
चरत्वेपि कैंकर्यं कुर्यात् त्यागानुष्ठानवत्प्रसंगो स्यादिति रम्यं तुष्टेया अन्यैर्धर्मस्तु आक्रियमाणस्य सर्वस्य
विदः तस्य प्रपन्नेन कैंकर्यं तु आकर्तव्यत्वात् सप्रयोजनं तत्तद्देवतान्तर्यामिप्रीणनं धर्म अनन्यप्र
योजनेन तत्तद्देवतान्तर्यामिप्रीणनं आज्ञाकैंकर्यं अतः पितृतर्पणमुद्दिश्य पत्न्या प्रजोत्पत्तिरपि कार्या
अन्यथा विध्युल्लंघनापत्तेः तथाभ्युपगमे च ऐश्वर्यार्थ्युपासकाभ्यामस्य व्यावृत्तिर्न सिध्येत् विरु
द्धविषयप्रवृत्तेः समानत्वादिति चेदुच्यते पत्युपासनसंगपरित्यागिनात्वाश्रमाविरूढानां ब्राह्म
णादिवर्णधर्माणां शास्त्रात्वपि गृहस्थाद्याश्रमधर्माणां यज्ञादीनां विशिष्य निषेधत्वात् अप्राप्तेः
दि एवं मनीषिवैदिकाचारं मनसापि न लंघयेत् इत्यादिगिरा न श्रीत्रभाष्ये भगवन्नित्यं नैमित्तिकं चैव कैंकर्य १२५
तयापर्यवसानाद्स्याधिकारः ननु प्रजोत्पादने दारान् संस्पृश्येति विशिष्य निषेधात् स्वदारस्य
गोपि अन्येषां तद्दर्शने न त्यागाभावे नानृशंस्येनानुष्ठानाभावाच्च अतः स्वाधिकारभूतविरक्ति
विरोधित्वात् तद्प्राप्तेः धर्मप्रजार्थं स्वीकृतायां नासपीत दारान् संस्पृश्येत्यस्य प्रजोपित्वनिषे
धेपि नासपीत अन्यथाविधेः संकोचापत्तेः नापि स्वीचापि सुतद्विचित्प्रजोत्पत्तिदर्शनस्यकाग

११५ ज्ञीयत्नस्वधीः अप्राप्तविषये सादिना पूर्वमुक्तं विषयेनाप्रवणस्येवार्चावतारादिविग्रहसौंदर्यात्
तत्वसाक्षात्कारयोग्याद्यभावेपि विश्लेषासहत्वलक्षणा विरक्तिर्भवतीति रमम् र्थ्येहत्वेन तरेणापि
प्रसंगात् [illegible] व्युत्क्रीणामपि भगवद्भक्तस्य सत्त्वोकस्याशोकेतान स्वरूपसा
क्षात्कारोनेप्रधानहेतुः अन्यथा गुणगाहीन त्वानुसंधानदशायां भक्त्युभावापत्तेः अतो ज्ञापि स्वरू
पप्राप्त्वज्ञानमेव भगवद्भक्तिहेतुरिति अत्र सर्वज्ञयोरपि तदस्तीति तत्त एव तयोरपि भक्तु
२२५ त्पत्तिरि [illegible] साधनपेक्षयैव हि स भगवत्स्वभाव पूर्वपूर्वभाविनी अथ विद्योगेवेतस्य॥
पूर्वपूर्वभागोवि [illegible] कारणीयः चेतनेतदर्थ्य तृतीये प्रथमो बगनत्वः भगवत्स्वभावार्थ्य तृतीयस्य प्रथम
द्धिकेवाचर्गंतकं अतः शास्त्रस्य वद्धि [illegible] साक्षात्स्वयत्नः स्वादि [illegible] अनुविधाय वेदानस्
त्रैवर्णिकेनतत्वंमात्पाद्यस्तृतीयस्य प्रथमाद्धिनीयपाद्भाः तृपासनानं [illegible] पामीत्तर वेदस्य
भगवत्स्वभावज्ञानाद्यजीवपरयोः सदोषत्व मदोषत्वं चोक्तं तेनुभयंतयोरभजको हेतुः दोषानु
संधानेपि चतुर्मुखादीनां विहितविषयप्रावण्यानिवृत्तेः परांकुशादीनां दोषानुसंधानदशा
यां भगवत्प्रावण्यानिवृत्तेश्च मेत्रेहुपमातीयाद्यविद्यापरिग्रहाय भगवत्प्रतिरिक्तवैरस्यार्थं रामा॰
११५

त्वानन्यशरणत्वमपि तयोरङ्गाङ्गिस्वीकारोपासनयोः साधनत्वाभ्युपगमात् तज्ज्ञानस्मरणाङ्गसिद्धोपाय
निष्ठत्वात् तथानन्यभोग्यत्वमपि तयोरङ्गाङ्गित्वविरहे तस्यापरिस्मागात् यद्वा नन्यभोग्यत्वाविरहे तद्विषय
विरक्तिरूपं दृष्टप्रपन्नानपेक्षेस्मात् यद्वा ऽनन्यशेषत्वानन्यशरणत्वयोरपि श्रेयोर्थं प्रोपादेयतानस्मा
त् तस्माद्भुभयवदिदमपि सर्वथा ममपेक्षितं ऽनन्यथाविष्टाभावेन फलासिद्धिप्रसंगात् ननु भगवत्कृपावि
षये बुद्धोषदर्शनं कारयित्वा वैराग्यहेतुः तद्ब्रदोषदर्शनं व्याजत्वपंयन्नसाध्यं तत्तस्य यत्नान्वयोजा
तस्य नास्यनत्स्वीयाविदियन्यपि तस्य च वशीकरणं तस्मात् ऽऽरणागतिरेवे तिउपासकसांगमपत्तेसी
ते स्वरवेसादात् विषयेषु पुनः पुनर्दोषानुचिंतनं भवति ऽस्यापि स्वतंत्रप्रपत्तिजन्य भगवत्प्र
सादात् विषयेषु दोषचिंताभवतितथाप्यस्य निर्हेतुककृपानां दोषदर्शनसहकृतादनन्यभो
ग्यत्वलक्षणं स्वरूपाव्याप्तत्वज्ञानात् प्रधानभूतादिंद्रियजयस्यापत्तेः सिद्धत्वोपपत्तेः यदि दोष
शीलनं प्रधानं स्यात् तदापरीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति निर्वेदस्तनोऽ
नर्विहितात् विषयेषाव रणेनस्मात् तस्माद्दृष्टाऽसतासज्ञानमेव वैराग्ये प्रधान हेतुरिति भगवत्कृपाजा
न्यदोषदर्शनसचिवात्मस्वरूपाप्तत्वज्ञानादिंद्रियाणि यमनादिप्रयत्ननिरपेक्षा दृष्टसर्व रूपो विरक्ति

कारितासर्वधर्माश्च संन्यस्य सर्वकामान्नीतिस्ततो धर्मत्यागसमत्वं हि विरक्तेरवगम्यते विरक्तानां ग्र-
हस्थानां तस्यानुष्ठानं बोध्यानसंन्यासाश्रमशास्त्रीस्तव हृत्सत्वभंजनं संसारस्वभोगमात्रे हि शोकोनेषां
कलेवरे यः स्थोपन्नत्यागे देहकान्तं यहन्ताशीहं तु न दृश्येत देहधारणमात्रस्य समर्थं तद्धि मज्यते भ्रमवै
ष्णवसत्कारश्च मतो विनिमुज्यते देहाद्यभक्ते वैराग्यं पतेरेवं न हन्यते आपि आत्मज्ञानरसानुनयपरं प्रतिवि तेर
पाश्रितः विधेस्तत्र प्रवृत्ता तावत्तया दत्तभोग्यता अन्ये कामत्यवैराग्यं न नाशयितुमर्हतीति तद्देहधार
226 कादन्ये भोगास्त्याज्या हि नेति गम्यते यो पभुक्ते स्यादित्तु न्यासोपासाधिकारिता तस्याधिनातु भर्यायाना
धिकारिविशेषिनी प्रज्ञाधिताधिकारस्याविरोधात्तेन येः कश्चित्प्रज्ञाधिगमनेनैव वनुपायत्वेन चेष्य
ते सर्वानर्थं यापातयन् साधनश्चीतेरयो घटते भार्या सा धर्मस्य तस्य सर्वैक स्यात्तद्येत्तयागस्य सा दृष्ट
तेस्थ नसां सिद्धं विसृज्यते शमादिकी सफलवास्यमष्टतैर्बुद्धेरर्विकानेसा परेषांयत्नस्यात्स्या मंत्रे
ष्मिन्नशक्यते विरक्तैरेषां सुलभाश्रमा मध्येयाधुनात् आचारादीश्वरस्यापि प्रसादात्प्रेमदर्शना
त् आश्रमत्वतद्भावाभ्यां न स्वधर्मान्वेषस्य क्षमता मंत्रादेवभक्तेत्यान्यशास्त्रेषु भारेण्यमः इति श्रीवचन
भूषणमीमांसायां शांडिल्यदीपे त्यागाधिकारः पंचमप्रकरणं ५ एवं पंचमे प्रकरणे ऽध्यायाधि रा.नं. ११६

चरमपदेनानन्यभोग्यत्वं भगवत्स्वाम्यं प्रथमपदेन सूचनमार्हत्वं चोक्तं तदुभयमव्यभिचारिहेतु।
विषयप्रवणचतुर्मुखादीनामनन्यभोग्यत्वज्ञानाभावात् परांकुशादीनामनन्यार्हशेषत्वज्ञानस्य
सर्वदा सत्वाच्चेति भावः एवं न्यासोपायनिष्ठोपासकाभ्यां शरणागतस्य भक्तिवैराग्ययोर्वैलक्षण्यं
दर्शितं भवति गाढत्वावधिवैलक्षण्यमाह गुणकृतेत्यादि गुणकृतादपि स्वरूपप्रयुक्तं दास्यं प्रधानं ते
यात्वं सीताभरतजयोर्हि एवमप्येष भवेद्दत्ता मम मायैव तत्त्ववर्जितः अद्य धर्मप्रवृत्तेस्त प्राप्यमसम
याभवेत् अवस्थायाः स्थिते रामशरीरे न कदाचन इदानीं तव संप्राप्त त्वं तदानीमासीता पसश्तिभारत
जोक्तेः तथा स्वरूपप्रयुक्तं मनस्वीत्वित्ति स्वरूपाणां भक्तिवैराग्ये अवदिकलेः सुतं कथं तर्हि स्वरीण
मुपायान्तरैरशक्तिः तत्रैव मध्यपदेनानन्यशरणत्वस्यापि सिद्धत्वादिति सिंहावलोकितेनेनश् श्री
क्तितेभगवद्विषये तदुपायान्तरस्वरूपेणैन कार्यत्वं हि दोषः भक्तिकार्यत्वेनावर्जनीयत्वाद्दोषइति
भावः एवं शरणागतेः वैराग्य भक्तिकर्मिभिन्यासोपासनाभ्यां आख्यातेः तत्र गाढत्व ज्ञानेन तथा
वस्थिताः भवन्ति आपूर्णानां तेषां स्वप्रवृत्तिस्वरूपत्वेनासंनपारलं अस्वरूपादिस्वरूपत्वेन शरणागतेः
स्वरूपानुगुणज्ञानत्वेन प्रधानेन तद्धावृत्तिसिद्धावेतिना सर्वसंगति शरणागतिविधायां वैरक्तेराधि

११७ ऽभिमतविधानान्यथानुपपत्तेरभियुक्तवचनान्यथासिद्धेस्तुतानुपायत्वेऽप्रमाणानीति न च तस्य धर्मे भक्तेर
पायस्योपाधिकत्वादीदृशविधविरोधो न संभवत्युक्तसंभवतीति यत्तु न संभवतीति तदात्तत्वदर्शीवच
नादीनां भक्त्युपायत्वे प्रमाणत्वाभावात् भक्तेरुपायतया तत्रेश्वरस्य रक्षकत्वे सहेतुकमिति सिद्ध
ति यदीदृशविध। विरोधसंभवस्तदात्तत्वदर्शिवचनादीनां भक्त्युपायत्वे प्रमाणत्वात् भक्तेरुपायतया
स तत्रेश्वरस्य रक्षकत्वं निर्हेतुकमिति सिध्यति सर्वेषु तस्य यथाधिकारं शास्त्रविहितेषूपासनादिकं
स्वरूपाविर्भावमिति केचिद्वदन्ति एतदप्यसत् तस्य सर्वमतिवादरयन्तपादिस्वरूपनाशकत्वा
त्स्वरूपविरुद्धमिति वक्तुं न शक्यते आत्मस्वरूपस्यानित्यत्वादसंतपरतंत्रात्मस्वरूपे स्वातंत्र्यस्य त
णकत्वेन संभवतीति सत्यानवस्थापितत्वे तेन स्वस्वरूपविरुद्धमिति तदपि वक्तुं न शक्यते।
भगवत्प्रसादाने केवकर्यभक्त्यादौ चकर्तापाल्यापितत्वात् परार्थतेर्थतोऽरंतिम वृद्धीनकेरेव ग
त्वसत्वात् आत्मस्वरूपस्यासंतस्यापरंतत्रस्वाभावात्मस्वरूपमस्वंतात्रोपापारामिश्रुते
सत्वलक्षणाभक्तानां पाकारित्वाभावे न तु हृत्वप्रसक्तेरीन विरोधोभयत्वान्नत्वलक्षणक
रत्वाद्वेसात्मनः सन्निधिमात्र एव तादृस्तुकेः भोक्तृत्वादीनामप्यभावप्रसंगश्च स्वसंसारोऽपि राम०
स्वर ११७

कारत्वं आतुरस्यादिवदस्य पक्षादिकं नानुष्ठेयं उपेयाधिकारमनन्तरमत्यादि सिद्ध्यर्थमपीन
योगादिकमनुष्ठेयं भक्तेर्धीवला रसौ दृष्यलभ्यत्वात् शमाद्यर्थमपीन यत्नः कार्यः अर्थाचलतारादिष
प्रसह जन्मवरणादेवमनसिद्धेः पांडित्यार्थमपि न प्रयत्नापेक्षा कृपामात्रगुरुप्रसादात्तत्सिद्धेः उपायप
रिग्रहोपयोगी भगवच्छास्त्रादिज्ञानं रवैरल्पमपि सिद्ध्यर्थं शास्त्रपरिश्रमोऽपि न कार्यः उपदेशादेव तत्सिद्धेः अ
तः शक्तिरदशायोरपि न चैतत्प्रयत्नापेक्षेति स्यात्ववित एवं पंच प्रकारेण प्रशरणागतिस्थले भगव
दुपायत्वस्यानिरपेक्षत्वमुक्तं ततः परं त्रिप्रकारेणानुपासनन्यासस्थलयोरपि भगवतो रक्षकत्वनि
ष हेतुकमिति स्थाप्यते तत्र द्वितीये भक्तेरसाधारणदोषैरनुपायत्वमुच्यते सप्तमे न्यासस्य साधारणदोषै
रनुपायत्वमुच्यते अष्टमे उभयसाधारणदोषैरुभयोरनुपायत्वमुच्यते तत्र षष्ठे भक्तेरपायत्वमा
त्मयाथात्म्यज्ञानविरुद्धत्वमुच्यते इतीतरद्वितीयं प्रति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे अपायत्वं साधयति
स्वाधिकारे स्वानिनं प्रति स्थापकान्तराणां स्वरूपाविरुद्धत्वमुक्तं तत्र तान् प्रति तेषां तत्फलभूतमपाय
त्वमिति स्वतान्तरसंगतिः सप्तमे तु भाने स्थले भगवतो रक्षकत्वनिर्हेतुकमनुतसहेतुकमिति तद्दर्पेण
निरात्मयाथात्म्यज्ञानयुक्तान् प्रति उपाय इत्यपाय इतीतरेतरं तत्त्वदर्शिवचनं भयहेतुत्वादि लिंगेषाय

११८ भवतां नाधिकारः परं तु ब्राह्मण्यादिविशिष्टशरीरसंबंध एवाधिकारः अतः सर्वधर्मानुष्ठानस्यापि उप
युक्तमहत्त्वात्मविवेकमूलमुपासनादेर्विरोधेन पश्यामः कर्मोपार्जितकरणकलेवररूपोपाधिभिर पा२
नुष्ठेयतया कर्मयोगादिकं स्वरूपाविरोधीति वक्तौ स्वरूपज्ञानहृदयश्रवणादिकानां मनःप्रस
क्तिसापेक्षतया स्वरूपाविरोधित्वेऽपि स्वतंत्रतापि प्रबलात्स्वरक्षणाभावात् नादितस्मात्संतपरतं
त्रैत्वात्स्वरक्षणाशक्तेः स्वचस्वरक्षणधीत्वेन कल्पितया उपायविधानमस्यासाध्यत्वमासीत्॥
228 कथमुपपन्नमस्मात् भक्तियोगादिकं शेषत्वानुरूपत्वाभावात् स्वरूपस्यानिष्टत्वं स्व
मत्यंतपारतंत्र्यविरुद्धत्वात् असंभावितत्वमिति वृत्तिं शक्नुमिति चेत् ३२ सर्वमोत्तमसंगा
दिना परिहृतप्रायमेतत्केतयाज्ञानाद्विप्रकर्तृत्वभोक्तृत्वमननादिस्यात् ईश्वरः केवलत्वात्त
येण मुक्तं करोतीति मुक्तेरीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यादिकं प्रसज्येत मोक्षोपायविधायकशास्त्रा
णां चानर्थक्यं प्रसज्येत तस्मादुक्तशेषत्वमात्रविषयेऽसमापरां स्वामिनः स्वत्वरक्षणे नोचितं
चासिध्यतीत्यस्वतंत्रपारतंत्र्येण तद्दायतत्वात्तेष्वविहितत्वादभिमतोपायानुष्ठानेफललाभस्यत
स्वपालनरक्षणं चासिध्यति शेषत्वपारतंत्र्यं च फलदशायां तदभिमतकैंकर्यं तदीयानुगुणत्वं चोप रामं०
११८

ध्यात्वान्मोक्षोपायैनैरपेक्ष्यमसंगाद्य सं[illegible]आदिवत्स्वरूपस्य भोक्तृत्वासंभवादुपासनादि स्वरूपविरु
द्धमिति न शक्यत्वेवक्तुं अचेतनमानमालीनैश्री: कांचेदुपतिष्ठतिकर्मी कर्मानुसरत्यान्योन्यं शोप्यम
पेक्षते तु मुक्तिरपि शास्त्रचोदितोपायनामनैरपेक्ष्यं त्वं वदति तस्मादुपासनादीनामात्मस्वरूप
प्रतिनाशकत्वासंभावितत्वान्नपीवहत्वानामभावात् केनापि प्रकारेण स्वरूपविरोधप्रसंगो नास्ति
नन्वेवं मयात्मनो देहादिविलक्षणत्वात्स्वरूपे नाश्रमादिकर्मज्ञानं वनोब्राह्मणोहं क्षत्रियोहमित्य
भिमानेन स्वकर्तव्यवर्णाश्रमधर्मास्तन्नत्व्यापारां नरा यान्ति कस्तेपानीति वर्णा[illegible]
[illegible] श्रमादिनिबंधनकर्माणां स्वरूपविरुद्धत्वेन कोपि विरोधः इ हि
ति चेत्तदप्यनुपपन्नं तथाहि स्वरूपे ब्राह्मणत्वादिकं नास्तीति ज्ञानसंभवेपि कर्मविशेषवचनात्
ब्राह्मणत्वादिविशिष्टशरीरसंबंधे तच्छरीरप्रयुक्तपापादिपरिहारस्यापेक्षणात्तच्छरीरपातप
र्यन्तं तत्तद्वर्णाश्रमादीनां स्वशक्त्यनुरूपमनिष्ठानं बलीयस्त्वादिविषयकशास्त्राविहितं धर्मानप
रित्याज्या: तस्मादुक्तधर्माणां देहात्मविवेकवशात् अधर्मत्वमापाद्य एतेषां त्याज्यत्ववक्तुं न श
क्यते देहात्मविवेकवत एव परलोकसाधनभूतधर्माधिकारादुक्तधर्मानुष्ठानं तस्य देहात्मभ्र

११५ यः सर्वेश्वर एव । अपपातकमीनत्वं सर्वभावेन भारतविमुक्तान्यसमारंभो नारायणपरो भवतीति धर्मदेव
ताप्रत्रसोपासनादिकं प्राप्याविरुद्धमिति प्राहेति चेत् । इदमप्यनुपपन्नं अभिचारादिकं फलविशेषसा
धनत्वात् किलानर्थहेतुर्जातः अत्र फलस्य मोक्षत्वात् तद्वाराऽनर्थहेतुत्वं नास्ति एकाधिकारिविशे
षेऽपि कस्मिन् विषये गुरुपापप्रदर्शनं कृत्वा लघूपाये रुचिं जनयतीति एतद् दुरूपापसाध्ये लघूपायेसाध्य
४४७ त्वं न संभवति । तो रुचिजननत्वेन विवक्षितं विपरीतं भवति । अंगेष्टपासनादिषु अंगीभूतपरमात्मफ
लमोक्षनिर्देशेन स्तुतिरूपत्वमोक्षसाधनत्वाभावात् प्राप्यानुरूपोपाय ईश्वर एवेत्येतत् शास्त्रवेद्यमि
ति युक्तिमात्रेण प्राप्यविरोधो दुर्वचः । आगमविरोधात् तर्केण शास्त्रबाधे सर्वशास्त्राप्रामाण्यापत्तिः
अपपातकेत्यादौ उपासनादिकं पातकशब्दवाच्यमिति । सत्प्रमाणेन नास्तीति स्यात् मुमुक्षुं प्रति विहि
तत्वाद्युक्तिः । प्रपत्तिरुपायाधिकारं पारेण्याहे नागावीहितत्वेप्याचार्यैस्त्विरपरैर्गृहीत्वं सद्वादना
२ दरणीयमिति हि एतत्पि निरूपकवाक्यं न भवति आचार्यमात्रापरिग्रहेऽपि अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म
मप्याचरेन्न तु वित्सा ज्यताऽनुतस्त्वेनमो । मुनिवरा मपराशरप्रतिम्लाघनीयपराशरादिस्वीकार्य
त्युष्टितत्वात् सर्वशिष्टवाह्यकारो दुर्वचः । तथापि कलियुगेऽयथोक्तपरमात्मोपासनं दुर्लभमिति इद

ता०

प्रसंभवति एतद्विरोधेन स्वरूपेणाप्यारोपोऽविनश्यतीव रतां यथा शास्त्रं भगवद्गीतादिपदलक्ष्यदृश्य
कैः प्रमाणैः कैर्यैः साध्यत्वेनाविधीयमानप्रपत्तो वस्तुरूपविरोधश्रुत्याधिकाराभावप्रसंगः समानः तत्
साक्षेपमेतस्य परतंत्रस्य यथाविधानं परमात्मायत्तस्वरूपेणत्वमारोपयत एव ननैवमपि न
न्याहृदशेषभक्तत्वेन परमैकान्तिनयाख्यात्मानं ज्ञानतोऽस्य देवतान्तरविषयकवर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्य
नाकभक्तियोगैकान्तं विरुद्धः शुद्ध्याजिन एव परमैकान्त्यसंभव इति चेत् भाष्यादिकृतैर्निर्व्यो
न गृहस्थानेन कृते शोधं सत् इन्द्रादिविधास्तु परमात्मा इन्द्रादिशरीरकतया समुच्चयस्य इति निर्णीत
विधानभक्तवर्णाश्रमादिधर्मेषु देवताशरीरत्वेनावस्थितः परमात्मैवाराध्य इति चानिर्णीततत्त्वा
त्वात्तेषां देवतान्तरभजनेनाप्यलोनरकामनयानिसनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनापारमैकान्त्यवि
रुद्धत्वेन तो नरासुरगेन परमात्मविशेषणभूतानग्नीन्द्रादिकान्विशेष्यपर्यन्तानतनुसंधाय वा।
सातात्प्यादिरोधं जैमिनिर्गतिन्यायेनाग्नीन्द्रादिशब्दान्साक्षाद्भगवद्वाचकत्वेनानुसंधाय वा
स्वधर्मानुष्ठाने पारमैकान्त्यविरोधो नास्ति एवं व्यभिचारादिविधिप्रकारेण शास्त्रमरोचनाद्यभिसं
धाश्राधिकारी विशेषेह्युपासनादिकं विहितं मुमुक्षूणां भाष्यभाष्यकयोरेकत्वान्माध्यानुरूपोपा

प्तेः मदिरेत्यादि अत्र फलसंगकर्तृत्वाभिमानत्यागरूपं कं कर्तृत्वमस्योपासनस्य नाहं कर्तृत्वा-
भिमानसंभवेत्सोऽप्यते नियवर्ययगर्भे अतः आपकांतरस्वरूपं त्रैवर्तृत्वापायत्वकथनमनुपपन्नमि-
ति अशोऽमले नहि वयमात्मस्वरूपस्यास्य तानि व्यापारत्वं ब्रूमः येन ननु छत्ताद्यापत्तिः नवाविधिमंत्र-
मे व्यापारः येन संसारस्याविद्यात्वापत्तिः किंतु य एनं तु लच्छुते रित्यादिभिः सिद्धं कर्तृत्वमात्मनो-
भ्युपगच्छामः तर्हि कैवल्ये श्वोपासनेऽपि कर्तृत्वं स्वरूपमात्रमेवस्यादिति न चायं कर्तृत्वस्य साधनवि-
षयत्वं फलविषयत्वं चेत्युभाकारहृदयमस्ति तत्र साधनविषयत्वमौपाधिकं कर्माधीनत्वात् शास्त्रफलं-
भयोऽस्तीति स्वस्वफलेत्वाद्दर्शीवैद्दयमभवति उपादत्ते सहात्यादिति नियमनादोऽग्निरदवितो वितीश्वर-
स्यैव फलित्वाच्चैतन्यसापि भोक्तृत्वसंभवेऽपि तत्र कुसुमादेः सौरभ्यादिवत् परार्थत्वमेवेति भोक्तृ-
त्वमीश्वरस्यैव वाचीवास्यगुणानुगुणास्थलिः स्वरूपाविर्भावानीविद्यावमक्तेः क्रियमाणानि गुणैः
कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते इ-
ति च संसारैकमवस्थितिमात्रस्य गुणाभिवंधनत्वमुक्तं गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् जन्म-
मृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते इति अगस्त्यगुणप्रयुक्तसाधनभक्तोपासनादिप्रवृत्तिरपि सा राम०
२०

मेतत्कालविरोधि अत एव कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबं
धः परं व्रजेदिति सुव्यक्तेश्च निवेदितं नव लोके त्रेतायुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे यस्य चेतसि गोविंदो हृदये
यस्य नाच्युत इत्येतेन कालेपि उपासनादेरधिकारिणः स्वयंप्रयोजनभक्ति निष्ठा एवंविधा एव
वः संभाविताः अन्येषां संकीर्तनव्यतिरिक्त प्रपत्तेरपि किं तु तस्य च मंत्रस्य कर्मणः कमलासने
न लभ्यते अधिकारी वा योगकामो यथा नरश्चेत्तमहाविश्वासघातकाधिकारिणो दुर्लभतया तेषां प्रपत्तावपि
कालविरोधः प्रसज्येत तस्मात् उपासनादेर्नैकोपि विरोधोस्ति अतो य प्रापशास्त्रमातुरा हीनामवगाह
नादि वार्द्ध मर्किंचनानन्यगतिरिति सुकराधिकारिणः स्वाधिकाराविरुद्धमिति वक्तुं युक्तं उक्ताधिकार
विरोधमन्तरेण उपासने प्रवर्त्तमानं प्रतिनरस्य बुद्धिदौर्बल्यात् दुष्परिणामतरामिष्यते इत्युक्ते तस्मात् उपास
नादिकमप्यधिकारान्तरं सति अधिकारमन्तरेण मेवानुपासनादेः प्रोक्त स्वपारतंत्र्य स्वरूपाविरुद्ध
त्वा भावात् तत्र दृष्टिवचनं प्रपन्नस्वरूपविरुद्धत्वाभावाभिप्रायेण हि सर्वं दि निवृत्त सर्वविषयं महा।
विश्वासपूर्वकं तदेकोपायतायाचां हृत्वतो विश्वासभंगेन साधनान्वयेस्तति निष्ठाहानेस्तत् संबं।
धो नासिध्यति अस्मत्प्राप्य मिच्छन्त्यस्य सर्वीपेक्षत्वात् न हिंस्यादिति विषयन्ये नराणां पातकत्वात्तप

१२१ धः तेषु शास्त्रैकवश्यत्वादिति कर्मानुष्ठानमुपासनानुष्ठानमुभयानुष्ठानं प्रवर्त्तते देवमनुष्यादीनामनुसं
धानविशेषात्तद्रूपमानसवाचिकादि प्रवर्त्तते इत्यर्थः इति तस्मादुपासनाद्यनुष्ठानस्य साधनभूतस्यानुष्ठा
नस्य च देहात्मभ्रमस्थलत्वात्स्वरूपविरुद्धत्वं न च वर्णाश्रमधर्माणामप्यननुष्ठानं प्रसज्यते तेषु सर्वेषु कर्त
221 त्वेनानुष्ठेयतया भ्रमस्थलत्वासंभवात् यदपि चेदमुक्तं अहंकारगर्भमुपासनमिति तदीशात्मसिद्धत्वादा
रोपमात्रमिति तन्न भक्तिफलसाधनत्वात्तदर्थमिदं दामीति साधने फले च ममताबुद्धिसत्त्वात् अधिकार
मात्रबोधाभावे साधनेषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तत्तत्कर्मणोपि कर्मिणो ज्ञानिनो भक्ताः स्वयत्नकृतत्वबुद्ध्यः तेषा
त्मकर्मादिकोपायाः सांतरायाः अनेकधा इति न तु फलसंगकर्तृत्वत्यागोपि प्रधानकर्तृत्वस्य गर्हणे वा प्रधानकर्तृत्वत्यागश्चेद्
कृतिकर्मोपासनं चाविधीयते अतः कथमहंकारगर्भत्वमिति चेदुच्यते शास्त्रेषु विहितेषु फलत्यागः
स्वस्वप्रधानफलत्यागः कर्तृत्वत्यागोपि प्रधानकर्तृत्वत्यागः न तु कर्तृत्वमात्रत्यागः परानुमन्तृ
तेति स्वस्य प्रधानकर्तृत्वसत्त्वात् तद्भावस्यानुसंधेयत्वेन स्वस्मिन्मिथ्याज्ञानत्वेन मोक्षप्रतिकू
बंधकत्वात् तत्त्वज्ञानादिर्मोक्षः अत एव प्रधानकर्तृत्वाभिमानस्यैवाहंकारविशिष्टत्वनिषेधः स्मर्यते
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः इति अधिष्ठानं तथा क रा म०
१२१

ऽमलयोक्तानन्वैकैकर्षप्रवृत्तिरपि सत्वमलानामावर्णाश्रमधर्मानुष्ठानजन्यसत्वस्योपाधिकत्वेपि सत्वसे
षः प्रवर्तक इति भगवन्निर्हेतुककृपामयत्नसत्वस्य निरुपाधिकतया तन्मलत्वैकैकर्षस्य संसारिकत्वा
भावात् अन्यथानुक्ति दशायां गुणानुभवैकैकर्षादेः सत्वमलत्वेनौपाधिकत्वापत्तेः अतएव गुणातीतत्व
हेतुतया अनन्यप्रयोजनाभक्तिरेवोक्ता यो मां चाव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान्
ब्रह्मभूयाय कल्पते इति साधनभक्तिः उक्तबाधिसिध्यर्थानेकांतिकाद्युपासकस्य फलित्वेन स्वस्मिन्नु
रागवत्वान् कर्मकर्त्रगुणानुगुणलीलारूपसाधन [illegible] संसारिकप्रवृत्तेः स्वरूपविरुद्धाप
योगं कर्मानुष्ठाने ब्राह्मणोहमिति भ्रमोनाधिकारः देहात्मविवेकस्याधिकारित्वात् अतो ब्राह्मणपादि
विशिष्टशरीरसंबंधएवाधिकार इति तन्मसाधनानुष्ठाने मात्रस्य देहात्मभ्रमकार्यत्वात् तदेवमोवि
ष्णुपुराणे निर्णीतं अधिकारबोधश्रुते प्रवृत्तेन भक्तभावना अत्रैतेषु समस्तेषु विशेषसानकर्मा स्वि
ति अवगतीति ष्टुचित्ताः संसारेषु वसनकहिरण्यगर्भादिषु भावनात्रयान्वयस्ता दुः अधिकारबोध
प्रनेष्वीतिस्माकेनमस्कलसाधनत्वात् मदर्थमिदंकर्मेति अधिकारबोधस्वरूप अधिकारस्यायधिका
रित्वमाह नैतो विद्विशेषस्त्रानेदेवोदिमे र मिन्नपरोक्षात्मभ्रमः यावद्भ्रमाद्धृत्तिस्तावदधिकारबो

१२२ शाहंपारतंत्र्याविरोधित्वादसंभावितंचेत्सुके सर्वमुक्तिप्रसंगः स्वातंत्र्यमात्रपरिहारेवैषम्यापत्तिर्मैवं
शास्त्रानर्थक्यापत्तिः भगवत्सौहृदेनैवप्रवृत्तिवत्संसारावनधिकारापत्तित्वामितितदधुतंचप्र
वृत्तिनिवृत्तिसापेक्षत्वेनसर्वमुक्तिप्रसंगवैषम्याद्यभावात् अनन्यतत्राधिकारित्वेनमोक्षशास्त्र
वैयर्थ्याभावाच्चभगवत्प्रीतेः फलांतरस्यत्वस्यानंदस्यवासाधनत्वाद्युपगमेनकेवलपरातिशयाधा
१२२ यकत्वस्वीकारात् परातिशयाधायकत्वस्यतत्रशेषत्वानुगुणत्वाच्चनास्यप्रवृत्तेर्विरुद्धत्वंअत्रमप्र
योजनत्वेपिन्यासोपासनयोर्निष्ठयोः सर्वापिप्रवृत्तिः स्वापत्तीसेवुविरुद्धाशेषत्वस्यस्वामिनः स्वत
रत्वगोचितत्वेनस्वरतगार्थ्यसाधनोत्तरप्रवृत्तिः शेषत्वानुगुणैवेतिनविरुध्यतेइतिचेन्नतस्यस
न्याय हर्षार्थंभवेदितिभिर्विरोधात् देहस्यापितत्त्वत्वेनतत्सेवणमपिप्रसज्येतपारतंत्र्यस्यपरायत्तत्वात्तंत्र्यंमंगी
कृस्मत्तदभिमतोपायानुष्ठानेविहितस्यतदभिमतत्वयाकार्यानुष्ठानमपिस्यात् तत्साधिकारिविशे
सि३ षैद्धव्यान्याभिमतंतदितिचेत्तप्राप्युपायेतराणामधिकारिविशेषनिषिद्धत्वात् अनभिमते
तुल्यत्वादतः साधनप्रवृत्तिः शेषत्वपारतंत्र्योभयस्वरूपाविरुद्धा तदुक्तंकर्मोपासनयोर्द्वैतांत
रसंबंधोनास्तेप्रग्रनयनादिस्तुससाधार्थपर्यवसानेनवापरमात्मपरमेतितत्कामधत्वाकारे एम०

१२२

क॰२२ त्रीरणं च यथाविधं विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् इति ‖ अत्र भाष्यं अधिष्ठानं दिदैव
पर्यन्ते साध्येऽस्यात्मनः कर्तृत्वे एवमात्मानमेव केवलं कर्तारं मन्यते न स पश्यतीत्यर्थः ‖ अत्र भाष्ये केव
लत्वमात्रस्य प्रतिषेधात् स्वरूपं लभ्यते करीति फलेप्यनन्वयः स्यात् अतः साधकैः समाधान कर्तृत्वमप्रधा
नभोक्तृत्वं चानुसंधेयमिति अहंकारगर्भमनःप्रभवं प्रवृत्तिकं सोपाधिककरणकलेवरसाध्यं कर्म
योगादिकं सोपाधिकत्वेन स्वरूपाविरुद्धत्वे स्वरूपज्ञान हृदयं श्रवणादीनामपि मनुःप्रमातृसा
ध्यत्वात् तुल्यदोषत्वेति न करणकलेवराणां सोपाधिकत्वे विलक्षणसुकृतेन विशेषलब्धत्वं
त्रैवर्णिकपरनरदेहादिसाध्यत्वात् उपासनस्य स्वरूपज्ञानहृदयश्रवणादेश्च सर्वोपनिषद्भुपप
द्यते चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन इतिवत् फलभपस्यान्वयस्य सुकृतविशेषलब्धदेह
रूपत्वाच्छ्रुतेः ‖ अन्येषां करणकलेवरादिकमीश्वरेण तत्तत्कर्मानुगुण्यं त्वार्थं विनियुज्यते स्वदेह
प्रयोजनसत्त्वात् अस्य तु विग्रहे तद्विषयेपि विरक्तस्य स्वदेहप्रयोजनाभावात् ईश्वरेण केवलं त्वा
र्थं विनियुज्यते अस्य सारथ्यदेहस्य देहस्यापकत्वमात्रं मंगीकृतेन नूतनरोत्तरात्कृलभवति ।
योग्यत्वमपि इतोपीश्वरदेहान्तरेण देहस्याद इति ‖ परापीवेदनेनापापान्तरं घोषत्ववरोधित्वाद ।

नामैव२

१२३ क्षमाप्यमिदानीं तन्नामानुपकारत्वेनानुसंधेयं न तु तारकत्वेन तत्तः इत्थमेव संप्रदायाविच्छिन्नेः प्र

न एवोक्ते हरेर्नामैव नामैव नामैव भवभेषजं कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथेति नामसं

कीर्तनं च तत्त्वदृष्ट्या मुख्यरूपत्वाद्युक्तं देशकालप्रकाराधिकारिनियमराहित्यात्फलप्राप्तिरेव एव

मुपासनसाधनप्रयत्नो: कलियुगधर्मत्वेनास्तीत्युक्तं एवमुपासनं सांसारिकप्रवृत्तित्वे न गुरुणा

423 कृतत्वया उपाधिकत्वाद्बहुलपापादिविशिष्टदेशकालप्रमकृतत्वात् आप्यविरोधित्वात् शिष्टार्वे

रविरुद्धत्वात्कलियुगाविरुद्धत्वात् स्वरूपाविरुद्धमिति दशविधावरोधकोभवति यत्कृतत्वद

र्शिवचनप्रामाण्यत्वचनादिकं प्रापकं नरानंतदेवशरणं ब्रह्मारूपाप्रपत्तिविरुद्धत्वात् प्र

पन्नस्वरूपविरुद्धत्वं न तु निष्कर्षे स्वरूपविरुद्धमिति तत्प्रपन्नस्वरूपाविरुद्धत्वेपि प्रपन्नप्रतीति

विरुद्धत्वाद्रुपेक्ष्यं तत्रापि इष्टफलप्राप्त्यैव नरकानुगमप्रसंगो: काम्यफलस्वर्गादिवदुपासनं

साध्यो मोक्षः एवं तत्प्रपत्तिनिष्ठाभंजनमात्रं न प्रपद्यमः गौराकर्मादिहेतुस्मृतिसंभवेम

र्थ्यकर्मान्वये सति नरकादृश्ये न वस्तुरव्यापायान्वितस्यापि भक्तिसंभवे गोरगोपायान्वयेन

रकोसंभवात् नराणां बुद्धिदौर्बल्यादित्तैन्यायेन स्वीकारमज्ञात्वादुःशाकेनाद्विषयाद्विनोत्याग रामः

१२३

णादेवतान्तरपरत्वाभावेपि नित्यत्वाकारस्य ज्ञानमोचनार्थतया तत्परत्वात् न्यासोपासकयोः ।
सर्वात्मनाप्रपन्नत्वाभावेन भक्तित्वात् [illegible] पकान्तरं प्राप्याविरुद्धमित्यत्र प्रमाणाभावात् इति
[illegible] त्वमैत्रेय्युपस्य मैनेः शब्दाभ्यां स्वयं तु रुचिरे देशेऽस्या उपपदं हृगाभ्यां प्रधानभोक्तृत्वस्यापि
निर्दिष्टत्वेन स्वभोक्तृत्वफलाभक्तेः आप्यवित्स्वाभक्ति विधेरभिचारे सामुत्तरत्र उक्ते [illegible]
[illegible] पराशरादयस्तु हि तत्वाद्युपासनस्य शिष्टपरिग्रहाभावो नास्ति [illegible] तोप्यति शापितस्य नारदे
भिनोयथा तु नयति वरादिभिरनुष्ठितत्वेन शिष्टाचारविरोधो स्येव [illegible] पराशरादेः शास्त्रवाधित्वे
पिसाराधापि त्वाभावात् [illegible] रत्वयकारकत्वकः [illegible] कलौ हत्वयुगांत स्येतिन्यायात्
कलावपि स्वप्रयोजनत्वेन तन्निष्ठानां पूर्वाचार्याणां सत्वोन्नकालविरोध इति [illegible] कलियुगेसा
ध्यभक्तेः सर्वाधिकाराया: परांकुशादिसंप्रदायप्राप्तायाः सत्वेपि साधनभक्तेः साधनसपत्तेश्च संप्र
दायविच्छिन्नतयाऽस्मिन्काले तदनुष्ठानायोगात् [illegible] कस्मीनायसमारम्भसाध्यसपत्तिसाध्यभ
क्तयो रिव चतुर्भुसमारम्भसाधनसपत्तिसाधनभक्त्योर्गुरुपरंपराप्राप्तत्वमवगम्यते [illegible]
वत्ति द्राविडभाष्यादिकं तद्गुरुपरंपराक्रमेण काचित्साधां न्नष्टुतांकिंतु उत्कसुरवान्निरासितंतव

१२६ त्वासिद्धिरित्यत आह तेसामिति संगतिः स्वरूपमात्रे रूपापर्युक्त आजमात्रं वा इति तत्र येषां याजत्वे विधि
224 संभवस्तेनेति यदा संभवति तदा उपायत्वं यदा न संभवति तदा आजत्वं सर्वेषां तत्तदुपासन
स्य उपासीतेति विहितत्वात् ज्योतिष्टोमादेः स्वर्गादिकं प्रति वदुपायमेव न च फलत्वेऽपि त्वादनु ता२
पायत्वं प्रसकालसाध्यक्रियादेर्यागस्य विपुलफलदर्शनात् न च याजमात्रस्य विधिसंभवः
कालाद्युपबृंहणवाक्यवदर्थमात्रपरत्वात्: अतो विहितत्वाज्ज्ञात्यादिसाधनमेवेति सिद्धांते तत्र भ
क्तिर्याजमात्रे न साधनफलविसदृशत्वात् फलवैसादृश्यं नाम नित्यत्वेन वैपुल्यमात्रेण हि
नित्यफलमनित्येन साधयितुं शक्यते इत्याशंकाविरोधात् नास्त्यकृतः कृतेन न च ध्रुवैः
[illegible] प्राप्यते ध्रुवं तदिति विधिविरोधाच्च न च नयोः कर्मविषयत्वं असंकोचेन क
र्मणामेव नियमाभावात् यजतेस्य तत्परत्वे वह्निसहस्रवर्षाग्निहोत्रवदेवास्य लङ्घतीति
यावत् तपः शब्दवाच्योपासनस्यापि श्रुतं तत्फलत्वेनात् नायमात्माप्रवचनेन लभ्य इ
त्यादिनो विरोधश्च उपासनसाध्यत्वनिषेधात् न च प्रवचनशब्दो मानरूपत्वदर्शनाप्तध्यान
परः असंकोचेन तद्दर्शापन्नध्यानपरत्वे बाधकाभावात् न चोपायविधिविरोधः तस्य याजादे राम०
१५

प्रायश्चित्तविधौ चानियुक्तं अशक्यं मुख्यशास्त्रारंभपरस्यापि क्रिया दृष्टौ स्वत एवानिरस्तसंभवेन।
तेऽशक्ते निषेधवैयर्थ्यात् मुख्यशास्त्रारंभयोरन्यतरस्य नरकहेतुत्वादर्शनेन अमुख्यशास्त्रारंभयोरपि प्रा
यश्चित्तविधानयोगाच्च नद्वितीयः प्रपन्नस्य भक्तिसाध्यानिष्टता प्रपत्तिसाध्यमोक्षापेक्षया तत्
साध्यमोक्षस्यानिष्टत्वात् कृतेति वाच्यं तदा भक्तिप्रपत्त्योः फलभेदः भक्तिफलस्यानिष्टफलत्वे।
नानिष्टफलत्वात्साध्यत्वमित्येतत् सर्वमभ्युपगतमिति सिद्धान्ती वैजयी स्यात् न तृतीयः विपरीत
फलभेदत्वाभावे अधिकारभंजकत्वेनायोगात् पापस्य नरकहेतुत्वाद्धि सर्वस्याधिकारभंजकत्वे उ
पपस्यापि स्वर्गहेतुत्वाद्विमुमुक्षाभंजकत्वं अतोऽत्र नरकहेतुत्वायोगात् अनामिमतमोक्षप्रदत्वा
कारेण प्रपत्तिनिष्ठाभंजकत्वामिति प्रापकानराणामनिष्टफलत्वासापत्वं सिद्धं भक्तिसाध्य
फलत्वानिष्टत्वं च स्वरूपप्राप्यानुवादिनामेवेति स्वरूपमात्रविरुद्धत्वातिदिः स्वागमाद्यन्ये
तनिष्ठान्यासनिष्ठविषयत्वे न्यासस्य भक्तिफलानुभवापेक्षया कैवल्यतत्त्वेणात्वक्षफल
सिद्धिः भक्तिन्यासयोः फलावैषम्यं षोडशकलविद्योन्यासनिष्ठाविषयत्वं वाप्रपद्ये इति बुद्धिः
शरणागतिमात्रविषयत्वे स्यात्ताम्मैतिन न चैतेप्राते भक्तिरूपायइति न तत्रेष्टरस्य निरपेक्ष

१२५ तत्प्रदाने वैषम्यापत्तिः तस्मात् भक्तेरुपायत्वाभावेऽपि व्याजमात्रत्वं वा सर्वथाभ्युपगमनीयमिति सिद्धां
तत्तु भक्तेरुपायत्ववत् व्याजत्वमप्यनुपपन्नं राज्यार्थोपहाररूपत्वेन तु किंचित्फलादौ स्वकीयमस्ति त्वर
अत्र भक्तेः परमपुरुषस्वरूपत्वेयात्तदपि नास्ति एष एव साधु कर्म कारयति तमिमं लोकान्नेनीषात्सुतेः ।
ददामि बुद्धियोगं तमिति स्मृतेः स्वानुगृहीतया भक्तेः पुरुष [illegible] पुरुषस्य तत्स्ववर्णानुकरणकलेव
रादिप्रदानरूपसाधारणोपकारैः प्रयोजनेऽपि तत्त्वलक्षणविशेषोपकारेष्टभक्तेर्भगवदीयत्वात्
न वैषम्यापत्तिः आनुकूल्यस्य निवृत्तिमात्रापेक्षत्वेन तदभावात् तदुक्तं भाष्ये आनुकूल्यव्य
वसायानिवृत्तिमात्रेणानादिकालप्रवृत्तानंतापराधानादरेणानिरतिशयसुखसमृद्ध्ये भग
वान् स्वयमेव प्रयतते तदुक्तं तेषां सततयुक्तानामित्यादि गीतासु व्याजत्वाभावे प्रायोपायत्व
व४ रोऽदेयस्त्वाचार्येण दत्तस्स्मा एकेन प्रतिपदानवत्त इत्युत्ते प्रतिदानेन सर्वमुक्तिप्रसंगेन
वा सहेतुकमिति हेतुत्वव्याजत्वयोरभावे ह त्वं तस्मात् भक्तेर्भोग इति लोके सर्वस्य साधनस्य ते
दुःखात्मकत्वस्य दर्शनात् अस्य परमभक्त्यात्मकस्य श्रीकृष्णादिभोगेऽपि निरयत्वबुध्या वहासंत
निरतिशयानंदरूपस्य स्वयं प्रयोजनभूतस्य साधनत्वायोगात् अन्तरस्वोऽयतेऽभजनमुखमेकस्य राम०
१२५

425

धित्वकल्पनात् अन्यथा निषेधवाक्यानामनेकेषामस्वारस्यापातात् न हि लोकसिद्धव्याप्त्यनुहीता
निश्चवला निर्णेतुमपायविरोधेन आज्ञाविधित्वकल्पनमेव युक्तं न च लोके कृषिमुख्ये दृष्टसाराद्यु
पायएव विधिदर्शनात् लोकदृष्ट्या प्रत्यनुगृहीतोपायविधिपरत्वेपि संभवति वाच्यम् स्नानादेव
ईदृशकार्यदर्शनात् राज्यार्थं डपहारं ददाति इत्यादिना आज्ञेपि लोके विधिदर्शनात् एवंवरमयुक्तत्व
भिप्रायेणारत्नेत्यादिकमुक्तं एवं देशतः कालतो वस्तुतश्चानंतफलं प्रतिविद्ध्युपाधिपरित्ये
न्नोपासनविधेराज्ञाविधित्वमावेत्तुमर्हतीति प्रथमं स्नानं प्रति उपायत्वं नास्ति किंतु अ
स्नानमस्तु [illegible] पायत्वमपि स्तुतं अनंतरं तानु भक्तुपायत्वं नास्ति किंतु आज्ञामात्रमित्युक्तं स्नानं
आज्ञामात्रमपि नास्ति अस्नातानरकी इत्यादिसंगतेः स्फुरत्सरायत्तु भक्तेराज्ञात्वं संभवति न
तिरस्य सर्वमुक्तिप्रसंगः सर्वशास्त्रवैयर्थ्यं च भवति उक्तेनेति यदा सर्वमुक्तिप्रसंगो भवति शा
स्त्रवैयर्थ्यं च भवति तदा भक्तेराज्ञात्वं संभवः यतस्तदुभयप्रसंगो नास्ति तदा आज्ञात्वाभावे सति
स्वेपूतस्तु भक्तेराज्ञात्वमवश्यं वाच्यमामयारोगवत्कायासंसाधस्य व्यापकव्याप्यभावे ततो विधि।
वैयर्थ्यप्रसंगात् उपायआज्ञयोरन्यतराभावेपि [illegible] मोक्षमरत्वे सर्वमुक्तिप्रसंगः भक्तेर्दत्वामो

१२६ यंगोचरं फलांतरं नास्ति तदा श्रुतफलस्यैव प्रधानतया उपासननिषेधस्य तत्फले वलवदनिष्टानुबं
धित्वानवगमकतया केवलमशक्तस्य तत्राधिकाराभावमात्रसूचकत्वेनोपासनविधेरानर्थक्या षि२
स्य वत्तस्मात् यद्वा विध्युद्देश्यश्रुतफलव्यतिरेकेणास्य गोचरफलांतरसंभवस्तदा उपासननिषेध
स्य तत्फले बलवदनिष्टानुबंधित्वावगमकतया तद्विधिरनिवारा विधिवत्स्यात् एवं च तस्य उपायां
तराविधेः श्येनविधितुल्यत्वमनुपपन्नं तत्र पापात्मकहिंसायाः फलत्वात् अत्र मोक्षस्य फलत्वा
त् नापि मोक्षो नरकहेतुः प्रमाणाभावात् व्याहतेश्च तत्र शास्त्रास्ति कर्मजननेनास्य गोचरं फल
मस्ति अत्रतु नास्ति मोक्षस्यानैरंतर्यप्राप्यत्वात् न च प्रतिमक्रमनाधिकारस्तापकत्वेनान्यथासि
द्धत्वात् यथा अग्निहोत्रादिनिषेधः संन्यासिनं प्रति अनाधिकारसूचको न तु गृहस्थस्य बल
वदनिष्टानुबंधसूचकः न चोपासनस्य सार्थता विधिः स्वरूपज्ञानाधिकारविषयस्तत्फल
स्यातद्गतस्यानिष्टानुबंधित्वसूचक इति नवा कथं तर्हि स्वरूपज्ञानं प्रति वैन फलांतरेण
शास्त्रेण स्वरूपनाशस्य फलत्वेन विधिनानुपपत्तेः न च काम्याधिकारलक्षणत्वात् आदाहं
व्यशेषत्वेस्यापार्थितुं प्रवृत्तत्वान्न विधेर्वास्तव्यहानिरिति वाच्यं दृष्टांतके भयात् लायमानस्या राम॰

विफलमिति। अस्माद्योगपर्यंतप्रपन्नप्रयोजनं भक्तिरेवेति तस्यापि न फलांतरं वाच्यं अत एव मुम
योनि२ ते नार्थं सहस्रेष्टिमादितन ब्रह्मोपासीतेति विधेयपीवज्ञो विष्णुरेवं जीवो दितिव दितिभावः एवं वेदे
रूपाय त्व बुद्धेः केवलमवधावहे वस्यादिति भावः एवं व्याजत्वस्याप्यभावेवी धेयप्ये मीश्वरएव
पायश्च सर्व विधेयः स्यादित्याशंक्य पर्नेहरूति वेदांतेत्यादिना नहुभक्तेरूपायत्वे वा व्याजत्वे वापि
तुर्गोदानवृत्तत्व हस्मतिप्रदानरूपत्वे वा प्रयाकंपविदीश्वरस्य तत्सापेक्षत्वात्तन्निरपेक्षत्वस्य
सिद्धिरित्याशंक्य तत्रेश्वरस्य परतत्त्वमेवनास्ति बलवदनिष्टानुबंधित्वेन तस्य परत्वाणत्वाभावा
दित्याह इतैव इत्यादि संगतिः स्मृत्यासंशयस्तु अन्यान्ने ध्यायतेत्याद्युपासनविधिरभिचारविधि
वद्बलवदनिष्टानुबंधीष्टसाधनविधिः त्यामिति होमादिवत्प्रबलदनुबंधीष्टसाधनत्वविरितितर १२५
र्वसर्वधर्मान्परित्यज्य सर्वधर्मान्संत्यज्येत्यादि निषेध उपासनस्य फलस्य बलवदनिष्टानुबंधित्वम
वगमयति उत्ताशंकस्योपासनमात्रे ऽनधिकारमात्रमवगमयतीति नद्द्युपासनफलस्य मरो
चनार्थत्वं संभवति उक्तनसंभवतीति तद्यद्वि अमृतमोक्षफलव्यतिरेकेणान्यस्य परिगोचरफलांतरं संभ
वत्युक्तं न संभवतीति यथा मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीतेत्यादि विधुहेदन्येषु नमोक्षफलव्यतिरेकेणान्यस्य

127

कामनाधिकारादुद्देश्यशेषत्वेस्यापन्नमिति गम्यते न च भावे फलस्य प्राधान्याभावित्वेनानिष्ट
त्वेन तेनोपष्टम्भकं स्यापरिहरणीयत्वादिति वाच्यं उपष्टम्भनार्थानिर्णयो हि धात्वर्थं तेन स्वदनि
ष्टे [illegible] नेतु बंधात् बलवदनिष्टानुबंधाद्ध्वंस्तत्त्वमो
पासनफलस्यानिष्टानुबंधाभावेपि स्वतः कामित्वापत्त्या निरतिशयपुरुषार्थत्वरूपस्य पारंतंत्र्या
विर्भावापत्त्या स्वस्यत्वात् पारतंत्र्यरूपबलवदनिष्टान्वयायोग्यत्वाच्चाविधेनेत्तत्त्वमस्यंतस्यात्पर्य
मिति गम्यते विधेश्च कामिनमुद्देश्य भगवद्योगं प्रति च शेषत्वेस्यापादयित्वापत्त्या स्वारस्यमनुप
स्थापयितुं प्रवृत्तं मध्ये उपासनफले दर्शिते विधितात्पर्यमजानानस्तत्र फले एव वर तुं न स्यकाः
मित्वापत्त्या स्वातिशायित्वात् तात्पर्यं जानतः पारतंत्र्यागच्छतीति तात्पर्याभावात् अद्य
तस्मादुपासनफलस्य निरतिशयानंदरूपत्वेनानिष्टानुबंधाभावेपि तत्तोऽप्युत्कृष्टानुबंधितया वि
त धेस्तत्त्वमस्यंततात्पर्याभावः पारतंत्र्ये वसानं च युज्यते इति सर्पेन विधिहेतुस्वतो केनकोपि वि
रोधः इति नाविद्यं सर्पेन विधित्वस्याऽकरणमेव न संभवतीति वक्तुं न शक्यते धात्वर्थस्य स्वस्य
भावात् द्वयोरन्यतरस्य संगात् किंतु पारतंत्र्याविर्भावरूपमुख्यफलाकरणं न संभवति परं तु गौणफलं ते रा०म०

फल२

शीविषमुखानिपातन्यायः अस्तु जेते पशुपेनाविधोऽप्राप्तिकत्वात्सिद्धत्वाहिंसालक्षणफलेनोपपं
दनं यदुक्तं शास्त्रात्तिकत्वरूपमहोत्सिद्धेतस्याशायाश्चेत्तादिनाश्रयनेनु शास्त्रकत्वस्य शास्त्रहृदयत्वात्
अत्र भोक्तृत्वस्य स्वरूपनाशकत्वपक्षे शेषत्वासिद्ध्यर्थं तेनोपपद्यते दनं किंपते रतिवक्तुं न शक्यते तस्य
स्वनाशस्वरूपस्य यावदात्मभावित्वेनापरिहार्यत्वात् कामाधिकारे नित्यत्वाच्छेषत्वेश
शेषापरत्वे असिद्ध्यर्थं तदर्थं तरमेव धर्मत्यागस्याविहितत्वात् भोक्तृत्वलक्षणस्य स्वरूपनाशासाधनः स
र्वेषां शास्त्रहृदयपरिज्ञानासंभवेन तत्र केषांचिद्दर्पणे हरिणीपत्वरूपनाशकापत्तेः शास्त्रस्यवा
त्यस्याभावो वाभावीय्य दनपायपरिज्ञानं वापद्येतेति अत्रोच्यते सर्वधर्मान्परित्यज्येति निषेधबलाद्
वमत्र्येफलस्यानिष्टानुबंधित्वमवगम्यते न च स्वस्या विधेरशक्तविषयस्याधिकाराभावज्ञापकत्वे
दुःशाकं प्रत्यक्षशक्तेरधिकाराभावस्याग्न्याधानानन्तरसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यात् नचाग्न्याधानादिनिषे
धस्य संन्यासिनो नाधिकारिस्वत्वकत्ववदुपपत्तेः तत्रानाधिकारत्वस्याप्राप्तत्वात् सापेक्षत्वोप
पत्तेः प्रत्यक्षत्रापि विरक्तेः कामनापेक्षयात्वे ... त्वेन कामिगतफलस्यानिष्टत्वनोपपत्तेश्च तत्
त्यागादीविधिसिद्धत्वे पापत्वेन मलिनत्वे ... इष्टाफलस्यानिष्टानुबंधित्वासिद्धेर्विधितास्यपफलं

१२८

ऽर्थे किल निषिद्धोपायः परिगृह्यतेऽतः फलभेदासिद्धिरिति भावः कांतरागाणां सर्वानप्युपायत्वं क्र
पितु तानप्रस्येव तत्राप्यनुष्ठानं तु व्रीहिसाधनत्वमित्येवं । प्रवृत्तलाहृशानुस्वफलं प्रस्यपि तु पुष्पसा।
धनत्वं नास्ति किंतु व्याजत्वमिति परः । प्रतः व्याजत्वमपि नास्ति किं दत्तप्रातेऽप्रदानरूपत्वमेवेति पत्तानरंत
र्पितास्ति अपात्रविषयत्वेन अपात्रविशेषत्वादिनिंदुरोषः पवनस्य तत्र प्रकारार्थसंग्रहः भक्तियोगा
ख्युपायः स्यात् तान्निंतां तु विरोधतः तत्र तस्य निमूलत्वादिहाधववपि संभवात् सांसारिकं प्रवृत्तित्वाद्
हाल भ्रमस्य लेतः देवतांतरसंसर्गाद् श्राद्धत्वादसंभवात् तपाशा प्रविरुद्धत्वादाचार्यैरपरिगृहत्वात्
कालेधर्मत्वराहित्यान्निषिद्धत्वाद्पायतः तत्वदादिव्युत्क्रमेऽप्यभयशोकनिदानतः अभिप्युतस्य
वचनाद्युपायः साधनांतरं भक्तिस्तु व्याजमात्रं स्यादत्तेऽप्यफलसाम्यतः नायं नास्य प्रकृतोनेति श्रु।
सोपायनिषेधतः नव्याजत्वमप्यस्य एवमेवेति तच्छ्रुतेः ईश्वरे रागे वृद्धत्वान्फलत्वाद्वेव निर्दर्
न पितुर्गोदानतुल्यत्वादुपायत्वोपिवाभवेत् व्यभिचारेणानुत्पत्त्वं निषेधाद्वा विधानतः तत्त्वत्वरू
पमस्यात्तु अपत्रावाधिकारताद्युष्करत्वेन शोकः स्याद्भजेद्धस्येव सर्वेन स्तेनतु भक्त्युपाये दोषाद्
ज्ञानेऽप्यपत्युपायेऽपि संतितत्तनेतिनरप्यप्रपन्नेस्तरन्नरकस्यात्मिकासाध्यभावे वेदांतदीपिकेति तस्याहि। राम०

१२८

ए मिस भ्युपगंतव्यं [illegible] नेत्तेंगो णोपायं भक्तेरस्तीति भगवतोनि
रपेक्षकत्वं न सिध्यतीत्याशंक्य गौणमोक्षसाधनत्वमपि प्रपत्तिद्वारमित्याह [illegible] संगतेः
[illegible] भक्तेः साक्षान्मोक्षोपायत्व [illegible] व्यवधानेति [illegible] भक्तेः प्रपत्तिशेषत्वेसंभेसु
तनेति [illegible] किंचित्कर स्वकं चित्त हृष्टेनेति यदानंदस्तदा भक्तेः प्रपत्तिशेषत्वाभावात् स्वातंत्र्यो
वमोक्षसाधनत्वसिद्धेः यदा किंचित्कारो हस्तदा शेषत्व संभवान्मोक्षोपायत्वं प्रपत्तिद्वारकमिति
सिध्यति [illegible] भक्तेः प्रपत्तिद्वारकत्वमनुपपन्नं मुमुक्षुत्वस्योपासीनेस्य व्यवधानत्वात् प्रप
त्तेरस्वतंत्रानिरपेक्षत्वेन भक्त्यां किंचित्कारानपेक्षणाच्च भक्त्याहं परया वाप्यं प्रपत्त्या वा महामुनेइत्या
दि विरोधश्चेत् [illegible] नास्त्यत्र कलने कलने सादि [illegible] पास के श्रीगजेंद्र [illegible] भक्तेः प्रा
पत्तिद्वारकत्वमवगम्यते [illegible] व्यवधानश्रुतिविरोधः जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुन इत्यादि विरुद्धं पत्तेः [illegible] भक्तानामपि [illegible] ततागतात्प्रपत्त्यत्वे
न्या वशप्रपके प्रपत्ते [illegible] आभिर्नेत्या [illegible] रूपमुख्य [illegible] प्रदत्वात्फलभेदसिद्धांतो व्याकुल्येलेति
[illegible] नतस्माविलेवेनसि

ख्यातीत्यादेरपि वेदान्तोपबृंहणतया सद्विषयत्वमेवेति वाक्यं स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि
यान्ति परां गतिमिति सर्वाधिकारत्वस्मरणाद्विरोधात् उपबृंहणं चेत् अस्य तत्स्मृतिविषयत्वमेवेति
नेष्वास्ति नियमः सर्वाधिकारत्वकभक्तेर्विशेषणप्रतिपादकानुमानिकस्मृतिमूलस्यापि संभ
वात् नैव फलप्रदत्वाच्चेक्ष्मीति विशेषजननार्थं हि साध्यभक्त्यनुष्ठानं नियतं इत्यभकारो विशेष्य
त्वीशेषपरभक्त्यादेरपूर्वे तत्तादृशभीतिजनिका प्रमाणासिद्धा ह्येपरावरेत्तीयंतद्व्यास्मृतिरे
ति चेत् नेश्वरस्य परेशत्वेन तादृशभक्तिगौरवानपेक्षणात् नैवेच्छतीसुतेः तर्हि गौरवं नापेक्ष
न ते इति न च वाच्यं तत्रोन्यप्रयोजनात्वविरहात् अन्यथा एवं विषयाविभागाभावे भक्तिलाघवगौर
वविधायकशास्त्रयोर्विरोधापत्तेः तस्मात् स्वपक्षेतादृशभक्तेरप्यात्मयाथात्म्यज्ञानकार्यत्वात् सु
करत्वाच्च न भक्तिविषयो न दोषावकाश इति अपरसपेतिता भक्तिनैसद्विषयादिकापुनः स्मृत्यादि
सिद्धा सर्वा हि सुकरानन्यप्रयोजनशरणात्वात् सुरूपेशास्य भक्तोन्यानन्यभावतः साधनान्तरभक्त्या यावृ
त्तिस्सा ज्ञापि जायते अतो भक्तिप्रवृत्तौ ये दोषा नानुभवन्तीहीति इति श्रीवेदनभवणादिरोधि
पारित्यागेन प्रथमस्य पारीकेरम्यथहृत्प्रकरणम् उक्तं भक्तेरनेकदोषदुष्टत्वात्तनुपायत्वेन भगवद्दत्त राम०

घादिदूषणनवोति तदर्थंतादृशभक्त्य तिरिक्तसत्त्वेप्रमाणमस्ति उक्तेनेति परानास्तितदासाहित्यादेरेव
साध्यभक्तित्वेनप्रपत्त्यावश्यमुक्तदोषापत्तिः यदांश्रतिरिक्त [illegible] सत्त्वेप्रमाणमस्तितदासत्वादेवप्रप
त्तौसाध्यभक्तित्वेनान्वयान्नप्रपत्तौभक्त्युक्तदोषान्वयइतिचेर्थपत्तत्तुभक्तिसङ्गावेवेदान्तानामेवप्रमा
णत्वाच्चेषुचकर्मांगध्रुवानुस्मृतिरूपप्रसत्ततापन्नभक्तिपर्यवसितानीयंगुणविशेषत्वेभक्तिवि त
षयत्वेवाशींकाकारसाहित्यादेरेवप्रतिपादनात् तदतिरिक्तभक्तेस्मृतेरप्रतिपादनाच्च स्वप्रपत्तौव।
पिसाध्यत्वेनांगीकार्या नेवं स्वस्मिन्पुराणादिषु मन्त्रनामभवमङ्गलं इत्यादिनात्रस्मापिभक्तेःप्रति
पादनं इतिवाच्यं नेषामनुपबृंहणत्वेन सहितादेरेव तत्रापि विशेषणत्वं अन्यथानान्यःपन्था इत्यादि
श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् तस्मात् साहित्यादेरेव साध्यभक्तित्वेनप्रपत्त्यङ्गत्वाङ्गीकर्तृतापूर्णोक्तदोषतौल्यमिति।
सिद्धान्तस्तुनेतावताप्रपत्तिस्वरूपे उक्तदोषसंभवः आत्मयाथात्म्यज्ञानानन्तरं वृत्तिकार्पण्येन तु स्वयोग्य।
तु वस्तुतरभावेनी साध्यभक्तेरपि नवेदान्तरहितासाहित्यादि [illegible] । किंतु सर्वा
धिकार इत्यादिसर्वानीयमरहितासर्वाधिकारभक्त्यन्तरत्वेनरागप्रनन्यप्रयोजनाश्रोपायात्वे
पानवेदपर्यायप्रमाणभावः पञ्चकम् [illegible] तरणीदिरात्रिदेस्मृतिवचनस्य चप्रमाणत्वात् नचप्रत्येउ

१२० नियतसाधनत्वावबोधनात् अन्यथाऽप्रवृत्तिशास्त्रेऽप्यविश्वासात्तदप्रामाण्यापत्तेः तथा सति भक्तिशा
स्त्रेऽकर्मकांडे च विधेः फलव्यभिचारशंकया वेदमात्राप्रामाण्यापत्तिः न च भरतेऽप्रपत्तौ व्यभिचारदर्शना
त्तथात्वमिति वाच्यं तत्रांगवैकल्यस्य वा प्रबलतरप्रतिबंधकस्य वा सत्वात् तस्माद्व्यभिचारानुपपत्तिरनु
सं पायइत्यंगतमेति सिद्धान्तस्तु स्वगतस्वीकारो न साधनं फलव्यभिचारात् भरतेऽप्रपत्तौ तद्दर्शनात् तन्नवत
180 अंगवैकल्यादिकं कल्प्यं सर्वज्ञत्वेन तदयोगात् नैवं सति वेदाप्रामाण्यापत्तिः काम्यसाधनेषु व्यभि
चाराभावेऽपि भगवत्प्राप्तिसाधनेषु फलसंबंधप्रापकत्वस्य कल्प्यत्वात् न च स्तुत्यास्य तिवाधः कल्प्यः
ला७ नायमा न ह धूर्वैः आप्नुते नास्य केचः हते नेत्यादिश्रुतेरपि सत्वात् अतएव भगवत्प्रपत्त्युत्तरो धेन साध
नत्वमिति कल्प्यते नैवं सति निःशंकप्रपत्त्यनुपपत्त्या अप्रामाण्यापत्तिः यदाकदाचित्स्वकृतसं
कल्पनियमेनाऽप्रपत्त्युपपत्तेः क्षीरसायावत्तत्स्य वचनं हतं मये स्वत्वां पूर्वं कृतप्रपत्तेः कालान्तरेफ
लितत्वं ज्ञायते अन्तरायवनेराभिक्रमनाशः न जातु हीयते रत्याद्युक्तित्वात् तथा अभ्युदयस्य तत्र
त्वेनानन्यसाध्यत्वात् स्वगतस्वीकारस्य शरणपहृद्यानुसारित्वे फलसिद्धेः अन्यथा विफलतीति व्यभि
चारहेतुत्वामिति स्वीकारः स्वगतौ हेतुव्यभिचारस्य दर्शनात् अनन्याहंसाधनत्वाविधेः प्रापकगोच रामं०

एतस्यानिरपेक्षैकत्वं सम्यमेसाधनप्रपत्तेरप्यनुपायत्वं तत्रापि निरपेक्षैकत्वमुच्यते सर्वाधिकारेः प्र
तु॰ संगीतसंगतः शरणागतिर्निर्दिष्टा तर्हि न्यासोपि तथा स्यात् प्रपत्तित्वाविशेषादि सर्वांतरसंगतेः
तत्र प्रथमं साधनप्रपत्तेः फलव्यभिचारो रसाधनत्वमुच्यते संशयस्तु न्यासस्थले भगवतो रक्ष
कत्वं सापेक्षत्वमुतनिरपेक्षैकत्वमिति तत्र प्रथमं स्वगतस्वीकारः साधनमुतनेति तत्र प्रथमं तस्य फल
व्यभिचारो नास्त्युतास्तीति तत्र प्रथमो मामेकं शरणं व्रज इत्यादि विधिर्नियत
साधनत्वाभिप्रायो भवत्युत नेति तत्र प्रथमं भरतप्रपत्तौ व्यभिचारदर्शने स्वगतस्वीकारविधेर्न्या
पकत्वाभिप्रायं कस्य भवत्युत नेति तत्र प्रथमं भरतप्रपत्तौ व्यभिचारांगवैकल्यप्रबलप्रतिबंधकस
द्भावादेर्नान्यथासिद्धः उतान्यथासिद्धः तत्र फलव्यभिचारदर्शनमन्यथासिद्धं तदा तस्य प्रपत्ति
विधेः फलसाधनत्वप्रापिकाभिप्रायकस्य कत्वाभावाद्व्यभिचारे स्वगतस्वीकारस्थले भगवतो न
निरपेक्षत्वासिद्धिः तत्र भरतप्रपत्तौ व्यभिचारदर्शनमनन्यथासिद्धं तदा तस्य प्रपत्तेरुक्ताभिप्रा
यकस्य कत्वात् व्यभिचारेण साधनत्वाभावात्तत्र भगवतो निरपेक्षत्वासिद्धिः इति सर्वं पत्नतु स्वग
तस्वीकारस्य फलव्यभिचारोपि रत्युपपन्नो मामेकं शरणं व्रजेत्यादि विधेर्नामो सप्रति

१२१ नत्वश्रुतिफलातिरिक्तात्स्वर्गादिविषयफलासंभवः अत्यंतपारतंत्र्ये स्वापन्नशास्त्रहृदयज्ञानतः अतः
स्वगतस्वीकारस्यापि सापेक्षोपायान्तरतुल्ययोगक्षेमादुपायत्वं दुष्परिहरं नहि भाष्यकारेण षडंगानुष्ठा
नासंभवात् तामण्णानुपपत्तिरिति चेन्न केवलमधिकारिविशेषणमात्रोपायप्रार्थनायाः शरणाप
२३२ हृदयाननुसारित्वे सत्यपचारत्वसंभवे साधनभक्तिगोचरप्रार्थनायास्तत्कहृदयानुसारित्वेऽप्य
पचारत्वं किंतु नन्यायसिद्धमिति सत्यभिप्रायेण भक्तिभाष्यकाराद्युदाहरणोपपत्तेः वस्तुतः शरणाप
हृदयाननुसारेण शरणागतेरपि फलव्यभिचारः अपराधकोटिनिवेशेऽपि च समानं षडंगस्यानुसा
धनत्वात् कर्मयोगादितुल्यत्वाभिसमभि [illegible] प्रायेण हृत्तपेत्यादि तत्राधिरहेतोर्हृद
यानुसारे संभवतीत्यषडंगन्यासफलं तत्फलेभ्यः तं पारतंत्र्ये शरणागतिफलेभ्यस्तान्यपारतंत्र्या
पेक्षयापूर्वोक्तसाधनदशायां स्वगतस्वीकारातिरेकस्वयत्नत्यागस्य फलदशायां कैंकर्यनिष्ठाया
अत्यंतापेक्षितभोक्तृत्वापरित्यागात्तस्य च केवलभोग्यत्वलक्षणशेषापेक्षाष्ट्यन्वयविरहाच्च प्रव
त्त्यर्थः संग्रहः गोष्ठ्यवतरणं गोप्तुर्हृदयानुसारि चेत् अपचारत्वामणेसाज्ञार प्रार्थनीति नः
यदाऽनवहितनुसारः स्यादात्मना फलं भवेत् सापेक्षोपायान्तरतुल्यत्वं षडंगेष्वपद्यते इतिश्रीवचनभूषण १४०

र: तथाप्यत्र ग्रहीतिः स्याद्दत्वं तत्राभावलोपनस्य इति नन्वेवमभिमतकालव्यभिचारेपि फलाव्यभिचारादु
पायत्वं तिष्ठत्येवेत्यत आह सर्वापराधेति संगतिः स्फुटा तत्र पापस्तु स्वर्गतत्वीकार उपायो भवतीनेति
तदर्थमस्यापराधकोटिनिवेशः संभवतीत्यत आह भाष्यकाराद्यनुष्ठितं तन्मरणमुपपद्यते नेति
यदि नोपपद्यते तदा प्रायश्चित्तीयत्वादर्शनेनापराधकोट्यपाटे तत्र उपायत्वमिति यदा तन्मरणसं
गतं तदा प्रायश्चित्तीयत्वेनापचारकोटिपाटे तत्र प्रायश्चित्तोपायत्वमिति तदर्थं तत्तु स्वर्गतत्वीकारस्या
पचारत्वोक्तिः यदुक्तमग्निविद्धत्वात् तत्कारणो प्रायश्चित्तविधानाच्च मत्युत सर्वापराधप्रायश्चित्तत्व
मपत्तेः यथापतितः स्यान्न्यासमेवान्तपेक्षाम्नीरेकमाहुरिति नन्वेवं भाष्यकारानुष्ठितं तन्मरणस्य स्वर्ग
त्वावगमः उक्तवाधबलेन तस्यान्यता स्यादिति सिद्धांतस्तु स्वर्गतत्वीकारोपचार एव तदनुष्ठाने
भाष्यकारेण प्रायश्चित्तस्यानुष्ठानात् तत्र दन्याभिप्रायः स्वारसिकत्वेन वाधकाभावात् लोकव्यभि
चारि साधीनो हृष्टं तद्वलेन तदुपपत्तेः नन्वात्रिविध्यं तथा सर्वधर्मान्परित्यज्येति स्वर्गतत्वीकारस्या
पि निषेधात् मन्म नाम भवेत्यध्यवादिति तन्मूलकत्वात् तत्वीकारस्यापीति तत्त्वेन धर्मशब्दासंकोचाद्वैत
न्वेषेधोपपत्तेः नन्वाविदि तस्य निषेधो विहितयोगः कर्मयोगादिवदेनिष्टफलकत्वस्तत्वनापत्वात्

कृतपरगतस्वीकारोऽप्रमाणीकः नैष नायमात्मेति श्रुतिं प्रमाणयन्मैवेष वृणुत इत्यत्र चेतनापेक्षाकं त्यक्त्वा
भावेऽपि यच्छ्रद्धाभिप्रेतस्य कस्य चित्त्वात् अन्यथा भगवतो वैषम्यादिदोषापत्तेः सर्वज्ञोऽपि विश्वेशः स
दाकारुणिकोऽपि सन् संसारतंत्रवाहित्वाद्धेतापेक्षमतो हनन इत्यादि स्मृतेस्तस्मात् विरोधाद्धि पुरुषापे
क्षाविरहे स्वीकारस्यानुरूपार्थत्वप्रसंगाच्च नैव मारुतिगुणादिस्वीकारोपेक्षानिरपेक्षो दृष्ट इति वाच्यं
तत्रापेक्ष्यया कृत्यत्वादन्यथा गुणादिस्वीकारस्यैवानुपपत्तेः अनादिकालमारभ्य कर्मानुगुणं दंड
यतश्चेतनानां वशीकरणानुपपत्तेश्च नवेश्वरः पुरुषकारं तु स्वस्य चेतनमंगीकरोतीति वाच्यं पुरु
षकारशास्त्रं पुरुषकारपुरः स्वकारस्य चेतनकर्तृत्वपरतावगमात् अतः स्वापराधभीतेन पुरुष
कारं पुरस्कृत्य सापेक्षितेनानिपन्नादुष्टकृतः सर्वेश्वरश्चेतनं स्वीकरोतीति वक्तुमुचितमिति सि
द्धांतस्तु केवलस्वातंत्र्यकृतश्चेतनस्वीकारो भगवतः संभवति यमेवैष वृणुत इति वरणीयस्यानि
यतत्वाभिलमनतीतेः नवेश्वरः स्वातंत्र्येण यं कंचन स्वीकरोति चेद्वैषम्यापत्तिरिति वाच्यं तादृशस्वा
तंत्र्यस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वेनासिद्ध्यासिद्धिव्याघातापात इति रामसिंधोः श्रीरामायणवल्लीलोप
वृंहितेन नायमात्मेति श्रुतिवाक्येन धर्मिग्राहकमानेन निरपेक्षतया स्वातंत्र्येण स्वीकारस्यासिद्ध राम०

मीमांसायांप्रथमस्यपरिच्छेदस्य सप्तमं प्रकरणं ७ ननु गोष्ठत्ववरणयोर्विरणीयचिन्तानुसारित्वाभि
वेष्फलत्वाभिचारोपचारको ९ निवेशप्रमुखताबिंतानुसारित्वेश रणस्यमुरव्यपारं तं अफलकत्वगो
११२ ष्ठत्ववरणस्यानुख्यपारतेन्ज फलकत्वे अतः स्वगतस्वीकारस्याप्रयोजकत्वात् परगतस्वीकार एव स
वशयोजकस्त्वमुक्तं तन्नोपपद्यते परगतस्वीकारस्याप्रयोजकत्वात् स्वगतस्वीकारव्यतिरेकेण स्वातंत्र्य
क्तेः परगतस्वीकारोस्तीति नेति तर्ह्येनाय मात्मेति श्रुतेस्तत्र प्रमाणाभावे चुमईत्तेनेति न दर्थस्तर्व
शोपिहीनस्य निः श्रुतेस्तत्सरतोप्रतिव ध्यातेनेति न दर्थ गुहादि स्वीकारः स्मृतेः शापकत्वाभिधा
यमवगमयतीनेति तर्हीश्वरस्य स्वातंत्र्येणाचेतनस्वीकारस्य पुरुषकारउरस्कारेप्रमाणम
स्तीनेति यदा प्रमाणं नास्तितदा चेतनस्वीकारासंभवाद्गुहादिस्वीकारासंभवेन तस्य स्तनोपेक्षा
सापेक्षत्वप्रापकत्वकत्वनायोगात् स्मृत्यनुसारेण श्रुतावपि कृपाकृतस्वीकार एव प्रतिपाद्य
तइति परगतस्वीकाराभावः यदा ईश्वरस्य चेतनस्वीकारे पुरुषकारपुरस्कारसंभवे प्रमाणमस्ति
तदा गुहादीनां स्वातंत्र्येण स्वीकर्तृत्वसद्भावात् तेन स्मृतिवचनस्यापेक्षा सापेक्षत्वप्रापककल्पकत्व
त्वेन श्रुतेः स्वारस्येकाधिपरत्वे बाधकाभावात् परगतस्वीकारासिद्धिरिति तर्हि ननु केवलस्वातंत्र्य

ति परांकुशादीनां विग्रहो भोग्यो न भवती तीश्वरस्याश्रित दोषभोग्यत्वं न सिध्यतीति यदा प्रमाण
मस्तीति तदा ईश्वरस्याश्रितव्यतिरिक्त प्राकृत भोगानर्हत्वात परांकुशादीनां विग्रहो भोग्यो भव
तीति तस्याश्रित दोषभोग्यत्व सिद्धिरिति इदं पक्षं तु ईश्वरस्य स्वाश्रित दोषः भोग्यत्वस्युक्तिर
233 नुपपन्ना तस्य सर्व प्राकृत भोग रहितत्वात् न अश्नन्नन्य इति श्रुतिविरोधाच्च यथाश्रित दोष एव
भोग्यत्वं हि प्रपन्नेन स एव कर्त्तव्य इति शांतो दांत इति श्रुतिर्वैयर्थ्यापत्तिरस्तु ईश्वरस्याप्राकृतत्वे ता पदिन भोग्यत्व
स्याप्राकृत भोगो नुपपन्न इति न दोषभोग्यत्वासिद्धिरिति सिद्धांतस्तु ईश्वरस्य स्वाश्रित दोषभोग्यत्व
मेव अन्यथा वात्सल्य गुण हान्यापत्तेः न च दोषभोग्यत्वे श्रुति विरोध इति वाच्यं तस्याः तद्व्यति
रिक्त विषयत्वात् न चेश्वरस्याश्रित दोषभोग्यत्वे तेन दोष एव कर्त्तव्य इति वाच्यं शरणवरणरक्षायां
तेन सर्व स्वदोष निवारणे प्रयासाय [illegible] तादिमास्वदोषं दूरीकृत्य शरणवरणं कर्त्तव्यमिति विचारो न
कर्त्तव्यो न तत्तूरकालेपि दोषप्रसक्तिः तदुत्तरकाल प्रपन्नः उपायान्तरेपि विघ्नन दोषं कथं कुर्या
दित्युक्तं हि पूर्वाचार्यैः न च दोषभोग्यत्वे प्रमाणं नास्तीति वाच्यं गोरिव वत्सलेसादि प्रमा
णसत्वात् मदासहे वोशीर ग्रहणदर्शनाच्च अतः परांकुशादीनामपि विग्रहभोग्यत्व रामं

चित्कानिष्टत्वं भोग्येषु संभवतीति नेति यदा न संभवति तदा पारतंत्र्यमप्यपि त्वाभावः यदा संभवति तद
तस्य भोगाविरोधित्वसंभव इति र्दपन्तु पारतंत्र्यस्येश्वरानभिमतत्वेन युज्यते तान्नीषपत्तेः सो
हार्दमारभ्य ईश्वरे गौणत्वसाधित्वात् नैवमर्दवस्यापि काराचित् कांप्रियमपि कदाचित्तस्य प्रियं भवती
त्व तिकादाचित्कं प्रियं स्यकर्मकृतत्वेन तद्योगान्नित्यानालंकारम् तस्मान्निरुपारतंत्र्यस्य ज्ञान
देवान्नित्यभोग्यत्वादिति सिद्धान्तस्तु हारादेरप्यनुषः प्रीतिहेतुत्वेपि स्यालिंगनविरोधित्वात्कर्मतीनि
त्तमेव प्रतिकूलत्वं दृष्टं तद्वत्पारतंत्र्यस्यापि चेतने भोगविरोधित्वं दृष्टं कुसुमादेः सौरभ्यादिवत् भोक्तृ
त्वरूपभोग्यतावहत्वात् तस्मात्केवलभोक्तृत्वमप्यपुरुषार्थः केवलपारतंत्र्यमपि अपुरुषार्थः किंतु
भोक्तृत्वे सति पारतंत्र्यं न चाविरोधः भोक्तृत्वस्यापि भोग्यरूपत्वादिति एवं त्वमतेर् इष्टप्राप्तिः शोधितानात्म
संगादनिष्टनिवृत्तिः शास्त्रमिति शोधयति गुणैति त्रयात्मसंगात्तत्प्रसक्तिः संगाते संसारस्तु परां कुर्यादि
श्री ज्ञाननिनां विग्रहो भोग्यो न भवति उत्तभवतीति तदर्थं [illegible] स्वनन्यनन्यो भिचाकश्रीति श्रुतिस्तेन
कर्मानुगुणप्रकारेण तेसर्वतः प्राकृतेईश्वरस्य भोगां निवारयन्ति उत्तलास्त्रीन व्यतिरिक्तप्राकृते इति
तद्देये त्वाङ्गीत दोषभोग्यत्वे प्रमाण मस्तु तन्नालीतेय दानात्तीतदा सर्वत्र प्राकृतभोगं वारयत्ती

१३५ सिद्धिरिति इति श्रीवचनभूषणमीमांसायां प्रथमपरिच्छेदस्याष्टमप्रकरणम् ॥ ❀ ॥ श्रीमद्वो
भूषणाख्यमीमांसाशास्त्रमुत्तमं कृपापरोवीरदार्यैर्निर्मलद्राविडाहरेः १ श्रीमद्यतीन्द्रचरणाविषया
सत्पदाश्रितः श्रीनिवासोंघ्रिदासाख्योऽलेखीद्देवभाषया त्रिणीकृतविरंच्यादिनिरंकुशविभवप्रः
रामानुजपदांभोजसमाश्रयणशालिनः संवत् ५ १९८८ तदीयाश्रे ९ चैत्रमासकृष्णपक्षति
134 थ्युत्तमचतुर्दशी विशिष्टामावस्यातिथौ पंकजेदलमका शाकउत्री भानुवासरविशिष्टा।
यां लिखितं श्रीवचनभूषणमीमांसानामधेयपुस्तकं कालिंदीतटस्थवेदसंख्याप्रवीशि ९
ग्रामवासिका लिंही दासाह्वयेन समस्तसद्गुणसंपन्नश्रीमद्गुरिभट्टरामनारायणशीतेजन
कार्थम् लेखकपाठकानां मंगलम्भूयात् श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीपरांकुशमुनये नमः

राम० १३५

235